

AZƏRBAYCAN DÖVLƏT İQTİSAD UNİVERSİTETİ

AZƏRBAYCAN TARİX QURUMU

**Təşkilat komitəsi: Ş.H.Hacıyev, Ə.İ.Bayramov,
T.T.Mustafazadə, M.M.Sadiqov,
İ.M.Məmmədli**

**DÜNYA İQTİSADIYYATININ
İNKİŞAF MƏRHƏLƏLƏRİ:
TARİXİLİK VƏ MÜASİRLİK**

**2009-cu il mayın 15-16-da keçirilmiş
mövzusunda beynəlxalq konfransın**

M A T E R İ A L L A R I

**Dünya iqtisadiyyatının inkişaf mərhələləri:
tarixilik və müasirlik. Bakı: «İqtisad Universiteti»
nəşriyyatı – 2009, - .....səh.**

BAKI - 2009

© “İqtisad Universiteti” – 2009

MUHASIBAT.AZ

PLENAR İCLAS

GİRİŞ SÖZÜ

*i.e.d., prof. Hacıyev Ş.H.
ADİU-nun rektoru, Milli Məclisin
Elm və təhsil komitəsinin sədri*

Hörmətli qonaqlar, hörmətli konfrans iştirakçıları!

Ulu öndər Heydər Əliyevin anadan olmasının 86-cı ildönümünə həsr edilmiş “Dünya iqtisadiyyatının inkişaf mərhələləri: tarixilik və müasirlik” mövzusunda beynəlxalq elmi-nəzəri konfransın plenar iclasını açıq elan edirəm.

Bizim konfransın işində Türkiyədən, Rusiyadan, Dağıstandan, Belarusdan və s. ölkələrdən çox dəyərli həmkarlarımız iştirak edir. Bütün qonaqlarımızı ürəkdən salamlayıram. Xoş gəlmişsiniz!

Hörmətli konfrans iştirakçıları! Son dövrlərdə dünyada baş verən hadisələr, qlobal iqtisadi böhranın dərinləşməsi, ümumiyyətlə qloballaşmanın doğurduğu mənfi işarəli təmayüllərin artım sürəti müəyyən narahatlıq doğurmaqdadır. İnkişafın tarixi dövrlənməsi probleminin bu gün də öz aktuallığını saxlaması perspektiv planda qeyri-müəyyənliyin dominant mövqeyə keçməsi ilə birbaşa bağlıdır. Sübut etməyə ehtiyac yoxdur ki, keçmiş dövrün hadisələr kompleksinə real məzmunlu mahiyyət açıqlaması gətirmədən gələcək dövrün inkişaf trayektoriyasını tam dəqiqliklə müəyyənləşdirmək mümkünsüzdür. Məhz bu mənada konfransın əsas məqsədlərindən biri kimi inkişafın keçmiş, indi və gələcək zaman çərçivəsində nəzəri-empirik qiymətləndirilməsinin üzərində dayanmaq, fikrimizcə, daha məqbul hesab edilə bilər. Eyni zamanda, Beynəlxalq konfransın Ulu öndər Heydər Əliyevin 86-cı ildönümünə həsr edilməsi də təsadüfi deyildir.

Bilirsiniz ki, Ulu öndər Heydər Əliyev ixtisasça tarixçi idi. Yəqin hamı yaxşı xatırlayır ki, bir neçə dəfə ölkədə tarixçilərlə görüş keçirmişdir, tarixin olduğu kimi yazılmasını, tarixi həqiqətlərin üzə çıxarılmasını, keçmişimizin mental dəyərlər çərçivəsində qiymətləndirilməsini olduğu kimi gənclərə aşılmasını istəyirdi. Bu problemlər Ulu öndərimiz üçün çox doğma problemlər idi, onların həlli istiqamətində çox dəyərli göstərişləri, tövsiyələri var idi. Xatırlayırsınızsa III minilliyin əvvəllərində Azərbaycan xalqına müraciətində Heydər Əliyev xüsusi bir ifadə ilə demişdir ki, hadisələri qabaqlamaq lazımdır, hadisələrin arxasınca sürünmək olmaz. Hadisə baş verəndən sonra onun haqqında fikirləşməyin elə bir əhəmiyyəti yoxdur. Hadisələri də qabaqlamaq üçün təbiidir ki, elmin inkişafına, fəlsəfə və metodologiyanın adekvat şəkildə baza elmini əhatə etməsinə nail olmaq lazımdır.

Başqa sözlə, keçmiş → indi → gələcək zaman oxunun dialektik bütövlüyündən çıxış etməklə müxtəlif zaman intervalları arasında funksional və səbəbiyyət bağlılığını, daha konkret şəkildə ifadə etsək, tarixin müxtəlif dövrlərində baş vermiş hadisə və proseslərin real nəzmununu, bir az da konkretləşdirsək, elə həqiqətin özünü bütün təfərrüatı ilə aşkara çıxarmaq lazımdır. Təəssüflə qeyd etmək istərdim ki, hədəflənən məqsədə çatma yolunda həm tarixşünaslıq, həm də iqtisad elminin bugünkü metodoloji arsenalı kifayətedici deyildir. Hər iki elmin həm fəlsəfəsi, həm də metodologiyasının müasir dövrün tələblərinə cavab vermədiyi göz önündədir. Və aydındır ki, ilkin şərtlərin qeyd edilən şəkildə qoyuluşuna istinadla hər iki elmin sintezindən formalaşmış iqtisadi tarixin bir elmi istiqamət kimi hansı problemlərlə üzləşdiyini, iqtisadi zamanı araşdırmaq yerinə “zamansız” iqtisadi hadisələrin xronologiyası ilə məhdudlaşdığını görməmək mümkün deyildir.

Plenar iclasda ediləcək məruzələri nəzərə alaraq problemin bütün təfərrüatlarına varmağa lüzum görmürəm.

Əminəm ki, konfransın gedişində həm iqtisadi, həm də tarixşünaslıq elminin aktual problemlərinə müəyyən aydınlıq gətiriləcəkdir.

Konfransın işinə uğurlar arzulayıram.

İqtisadi inkişaf tarixi müstəvidə: metodoloji yanaşmanın konseptual problemləri

Məlumdur ki, iqtisadi tarix iqtisadi sistemin zaman müstəvisində öyrənilməsi ilə məşğul olur.

İqtisadi tarixin bir inteqral elmi istiqamət kimi inkişafı iqtisadiyyatın keçmişini daha dərindən öyrənməyə və iqtisadi təkamülün real mahiyyətini anlamağa imkan verməklə yanaşı, iqtisadi nəzəriyyənin inkişafında mühüm rol oynamaq iqtidarındadır. Problemi qəlizləşdirən əsas cəhət ondan ibarətdir ki, iqtisadi dinamika nəzəriyyəsi hələ də tam formalaşmamışdır. Bu da iqtisadi hadisə və proseslərin ayrı-ayrı tarixi dövənlərdə “davranış tərzini”nin necəliyini təsvirçilikdən (o da qismən) qeyri araşdırmağa imkan vermir.

Deyilənlər eynilə iqtisadi inkişafın tədqiqatı prosesinə də xasdır. XIX əsrin klassik sosiologiyasının “tərəqqi” terminindən qaynaqlanan inkişaf konseptinin özünə yanaşmada kifayət qədər aydın şəkildə təzahür edən dərkətmə diskomfortu mövcuddur.

Ən ümumi şəkildə ictimai varlığın keyfiyyətə yeni mərhələyə keçidini özündə ehtiva edən inkişaf konseptinin incələnməsində problemyaradan situasiya abstraktdan konkretə dialektik yüksəlişlə bağlıdır. Məsələn, bu aspektdən iqtisadi inkişafın konkret olaraq ölçülməsi problemi mövcuddur. İqtisadi İnkişaf = iqtisadi artım + həyat səviyyəsinin yüksəlişi tipli bəsit yanaşmalar ən azı systemsizlik baxımından qəbul edilə bilməz. Yaxud,

$$\dot{u} = \Sigma Mg / t \rightarrow +\infty$$

yaxud

$$\dot{u} = \Sigma M / t \rightarrow +\infty$$

yaxud

$$\dot{u} = \Sigma F / t \rightarrow +\infty$$

tipli yanaşmaların da həqiqi mahiyyəti ehtiva etmədiyi açıq-aydın şəkildə müşahidə edilməkdir.

Burada:

ii → iqtisadi inkişaf

Mg → məcmu gəlirlər

F → fayda

t → zaman

Sonuncu formula, ümumiyyətlə qəbuləilməzdir.

Yəni faydanın konkret kəmiyyət ölçüsü yoxdur. Zamansa konkret, rəqəmlərlə ifadə edilən biləndir. Bu mənada həmin bölgünün həyata keçirilməsi tamamilə mümkünsüzdür.

İqtisadi inkişaf prosesdir, sonsuz prosesdir, lakin fasiləsiz deyildir.

Məhz bu prosesin, eləcə də iqtisadi sistemin təkamülü prosesinin tarixi dövrlənməsi problemi bu gün də aktual olaraq qalmaqdadır.

Problemin aktuallığını şərtləndirən əsas səbəb iki mənbədən qaynaqlanır: tarix və iqtisad elminin həm fəlsəfəsi, həm də metodologiyası adekvat şəkildə inkişaf etməmiş, həqiqətin aşkarlanması kriteriyaları qəbul edilə biləcəkdir səviyyədə işlənilməmiş, leviterizm mərazindən xilas ola bilməmişlər.

Tarixin metodologiyası və fəlsəfəsi materializm → idealizm, dualizm → monizm dilemmaları arasında savaşı meydanını xatırladır.

Postpozitivizmin banisi K.Popper özünün «Нищета историзма» əsərində tarixin elmi statusunun mövcudluğunu inkar edir. XVII-XIX əsr filosoflarının bir çoxu da iqtisadiyyatın elmi statusuna şübhə ilə yanaşırdılar. Metodoloji kasadlıq, rəasionalizm deyilən şeyin leviteral yozumu iqtisad elminə də xasdır. Bugünkü iqtisadi fikirdə «meynstrim» kimi qəbul edilən neoklassizm çərçivəsində araşdırdığımız problemlə bağlı hər hansı bir istinad nöqtəsi tapmaq mümkün deyildir.

Neoklassik nəzəriyyə yalnız «indiki zamanla» məşğuldur. O, bazarın inkişafını deyil, konkret fəaliyyətini öyrənir. Yəni

İqtisadi inkişaf strategiyasının təhlili və işlənməsində neoklassikanın arsenalından istifadə etmək mümkünsüzdür. Sözügedən nəzəriyyənin iqtisadi tarixə yaxud inkişaf problemlərinə münasibətində isə əsas diqqət ya elmi-texniki tərəqqiyə, ya da, son dövrlərdə insan kapitalına investisiya qoyuluşlarına yetirilir.

Neoklassizm üçün zaman amilinin heç bir əhəmiyyəti yoxdur. Zamanla ilişgisi olmayan nəzəriyyə yalnız «xəyali», «dəyişim» nəzəriyyəsi ola bilər¹.

Başqa bir deyimlə, neoklassizm bir «zamansız iqtisad» anlamını ortaya qoymaqladır. Hətta, səbəb-nəticə əlaqələri arasında da zaman sürəsinin mövcudluğu nəzərə alınmır. Həm səbəb, həm də nəticə (bu nəzəriyyəyə görə) eyni vaxtda «peyda» olurlar. Bu cəhəti, əlbəttə ki, çox ciddi çatışmazlıq hesab etməklə yanaşı, qeyd olunmalıdır ki, zaman anlayışına yer verməyən nəzəriyyənin gerçək dünya ilə əlaqəsi qırılacaqdır.

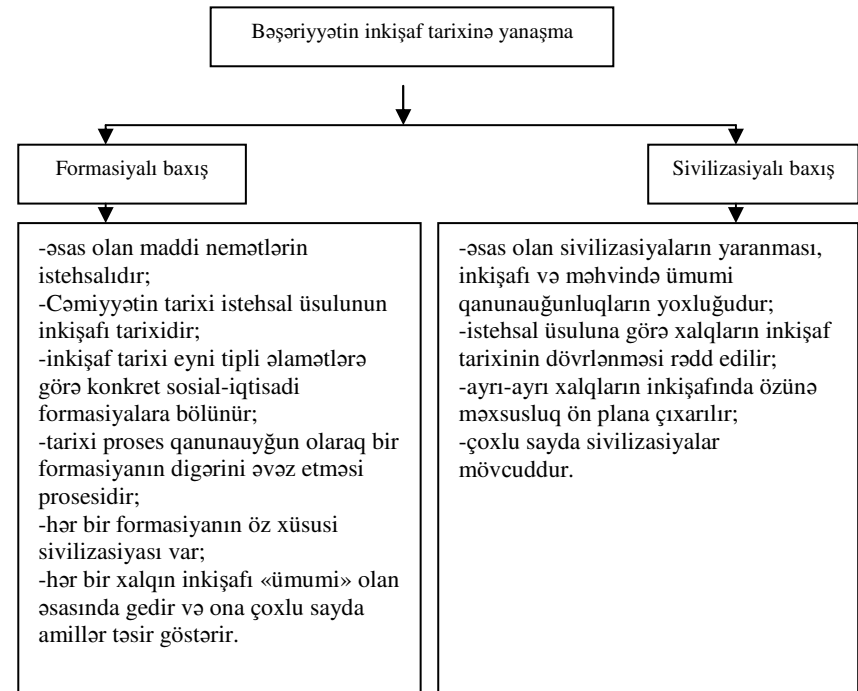
Tarixi dövrlənmənin konseptual əsasları

Araşdırılan problemlə bağlı meydana çıxan dərkətmə diskomfortunun başlıca istiqamətlərindən biri bütövlükdə bəşəriyyətin inkişaf tarixinə yanaşmanın ifrat plüralizmində yer almaqladır. Metaproblem xarakteri daşıyan tarixi dövrlənməyə əsas istiqamətlər prizmasından yanaşmada iki fərqli baxışın mövcudluğu öz-özlüyündə problemlə situasiya formalaşdırır:

1. Formasiyalı baxış;
2. Sivilizasiyalı baxış.

Sosial-iqtisadi formasiya – bəşəriyyətin inkişaf tarixinin bu aspektdə aparılan tipologiyası özünün fəlsəfi-məntiqi və iqtisadi əsasları nöqtəyi-nəzərindən bütünlüklə tarixi materializmə əsaslanır. Bəşəriyyətin inkişaf tarixinin sırf iqtisadi determinizmlə müxtəlif mərhələlərə ayrılması və bir sözlə, onun tipologiyası marksist təlimin əsas elmi nailiyyətlərindən biri hesab olunur (şəkil 1).

¹ V.F.Savaş. "Varsayalım ki" İktisat. Ankara, 2007, c 80

Şəkil 1. Ümumbəşəri inkişafa yanaşma müxtəlifliyi.

Göründüyü kimi yanaşma tərzləri arasında adi gözlə görünən bir uçurum mövcuddur. Bununla belə, hər iki nəzəri baxışın hər halda ən azı bir təmas nöqtəsi vardır. Belə ki, hər iki yanaşmada zaman anlayışı sadəcə olaraq, sərf-nəzər edilmişdir. Zaman yalnız fiziki anlamda, ölçü vahidi kimi tarixi dövrlənmənin xronologiyasında istifadə olunur.

Eyni zamanda qeyd etmək lazımdır ki, tarixi dövrlənmənin marksist yozumu iqtisadçılar tərəfindən inkar olunur. İnkişaf mərhələləri nəzəriyyəsi çərçivəsində təqdim olunan konseptual yanaşmaların mahiyyət identikliyi (gerçəkliyə münasibətdə) müəyyən pozitiv məqamların mövcudluğundan xəbər verir. Bununla yanaşı, inkişaf prosesinin sonsuzluq xarakteristikası prizmasından «bəs sonra?» sualı yenə də açıq qalmaqdadır. Məsələn,

U.Rostou iqtisadi artımın mərhələləri nəzəriyyəsində 5 əsas mərhələnin üzərində dayanır: 1) ənənəvi cəmiyyət; 2) yüksəliş üçün müqəddəm şərtlərin yaradılması mərhələsi; 3) yüksəklik; 4) yetkinliyə doğru hərəkət; 5) yüksək kütləvi istehlak əsri; R.Aronun vahid industrial cəmiyyət, D.Helbreytin yeni industrial cəmiyyət nəzəriyyələri, o cümlədən D.Bellin postindustrial cəmiyyət nəzəriyyəsi inkişafın zaman anlayışı nəzərə alınmadan, yəni tarixi-xronoloji prosesin substansional mahiyyətinə varmadan formalaşdırılmış konseptual yanaşmalar kimi qəbul edilə bilər. Bu qəbildən olan baxışlar sırasında A.Tofflerin superindustrializm nəzəriyyəsi, industrializmin sonu və «yeni sivilizasiyanın» yaranması abstraksiyasına söykənsə də, hər halda materialist monizmdən fərqli yanaşma üslubu ortalığa qoymuşdur.

Eyni zamanda, qeyd etmək lazımdır ki, sosiomədəni nəzəriyyələrin də bizim araşdırdığımız rakursda müəyyən konseptual aydınlaşma vermə imkanları kifayət qədər məhduddur.

Bu baxımdan, nə «tarixi sonu»nu elan etmiş və sonradan fikrini dəyişmiş F.Fukuyamanın «vahid sivilizasiya nəzəriyyəsi», nə də S.Xantinqtonun «sivilizasiyaların toqquşması nəzəriyyəsi» qeyd edilən nöqtəyi-nəzərdən diqqətçəkici deyildir. Amma, ədalət naminə qeyd etmək lazımdır ki, ikinci konseptual baxış real gerçəkliyin, başqa sözlə «indi»nin sosiomədəni mahiyyətini dərkətmədə müəyyən elmi maraq doğurur.

İqtisadçılar kimi, tarixşünaslar da iqtisadi inkişafın tarixi dövrlənməsinin marksist yönümünü qəbul etmirlər. Belə ki E.Meyerin¹ tarixin qanunauyğun inkişaf prosesini inkar edən «dövriyyə» nəzəriyyəsi, K.Büxerin ev təsərrüfatı, şəhər təsərrüfatı və xalq təsərrüfatı mərhələləri, A.Toynbinin² 21 sivilizasiya bölgüsünü, o cümlədən makrososioloq M.Beberin «ideal-məntiq tipləri» nəzəriyyəsini və s. misal göstərmək olar.

Zaman probleminə fəlsəfi baxışların

¹ Y.Yusifov. Qədim şərq tarixi. Bakı, 2005, s.39-41

² Тойнби А.Дж. Цивилизация перед судом истории. М., СПб,1996, с 97

konseptual xülasəsi

Zaman məhfumu həm etimoloji, həm də mahiyyət aspektində fəlsəfi fikrin inkişaf tarixinin demək olar ki, bütün mərhələlərində diqqət mərkəzində olmuşdur. Antik dövrdən başlayaraq zamanla bağlı müxtəlif fikirlər irəli sürülmüşdür. Eski, Sofokl, Fales, Platon, Aristotelin əsərlərində problemə yanaşma tərzinin sadədən mürəkkəbə, ibtidaidən aliyə doğru istiqamətlənməsinin elementar cüvətiləri aydın şəkildə müşahidə olunmaqdadır. Əgər Fales¹ (e.ə.VI əsr) sadəcə olaraq, zamanı «hər şeyi aşkara çıxaran hər şeydən müdrik» hesab edirdisə, Platon² – «rəqəmlərə yüksələn əbədiliyə oxşarın hərəkəti» kimi səciyyələndirir, Aristotel³ isə «zaman – əvvəlki və sonrakına münasibətdə hərəkətin sayından başqa bir şey deyildir» fikrini ortalığa qoymuşdur.

Sonrakı inkişaf prosesi sözügedən problemlə bağlı bir-birindən əsaslı surətdə fərqlənən, bir sıra hallarda bir-birini inkar edən müxtəlif səpgili konseptual baxışlarla zəngin olmuşdur:

1. Substansional konsensiya: Zaman müstəqil mövcudluq olmaqla, zaman anlarının müstəqil və bərabər səviyyəli axınını özündə ehtiva edir.⁴
2. Zaman uzunluq (davamlılıq) kimi [Демокрит (V-VI вв. до н.э.)] varlığın və hərəkətin atomar strukturuna eyni ilə zaman anlarının atomar və diskret axını uyğun gəlir.⁵ Zaman davamlılıq yaxud ölçü kimi nəzərdən keçirilir!
3. Relyasion konsensiya : Zaman – predmet və hadisələr arasında “əvvəl” və “sonra” tipli münasibətlərdir. Uzunluq – Zamanın əlahiddələşmiş aspekti

¹ Фалес А. 1. М., 1989, с. 101

² Платон. Сочинения, в 3-х т. Т.3., ч.1, с.477

³ Аристотель. Сочинения, Т.3., М., 1981, с.149

⁴ Ньютон И. Математические начала натуральной философии – В кн.:

Крылов А.Н. Собрание трудов, т.VII/ М.-Л., 1936, с.30

⁵ Маковельский А.О. Древнегреческие атомисты. Ваку, 1946. с 92, 232

deyildir – törəməsidir. Q.Leybnis – zaman – bir-birinin yerinə gələn hadisələr arasındakı qaydadır.

4. Dinamik konsepsiya: Zamanın bütün spesifikliyi adekvat olaraq “təşəkkül” anlayışında əks olunur. Zaman – “indinin” ani keçiciliyini ifadə edən fasiləsiz axıcılığı özündə ehtiva edir. Bu integrasiyaya görə “əvvəl”, “sonra” tipli münasibətlərin özü daha fundamental mahiyyətin – hansı ki, “təşəkküldən” qaynaqlanan zamanın təbiyyətini özündə əks etdirir – törəməsi kimi çıxış edir. “Təşəkkül” mahiyyətcə, gələcəkdən “indi” vasitəsilə “keçmişə” yönələn fasiləsiz keçiddən başqa bir şey deyildir. Buna görə də, hadisələrin zamanca düzülüşü “keçmiş”- “indi” –“gələcək” qaydasında həyata keçirilir. Eyni zamanda, hadisə keçmişə, indiyə və gələcəyə münasibətdə öz mövqeyini dəyişir (Nə vaxtsa, həmin hadisə gələcəkdə gözlənilirdi, sonra “indi” oldu və daha sonra həmişəlik keçmişdə qaldı). Buna görə də, “keçmiş →indi→ gələcək” xətti hadisələrin zamanca düzülüşünə münasibətdə yetərli deyildir yaxud bu problemin həllində acızdır.
5. Statik konsepsiya: zaman – dəyişiklik prosesinin dinamik aspektini (“təşəkkül”) ifadə edə bilməz. Zaman – öz “təyinatına” görə hərəkətin təqdiminin ən ümumi vasitəsi, “abstrakt formula”, dünyada baş verən dəyişikliklərin ən ümumi proseslərinin statik formasıdır. Təfəkkürün dəyişikliyi “anlaması” üçün statik istinad nöqtəsinə ehtiyac vardır ki, bu da zamandır.
6. Psixoloji konsepsiya (A.Berqson)¹. Əgər iki anı bir-biri ilə əlaqələndirən ən adi elementar yaddaş yoxdursa, onda bizim qarşımızda onların ya biri, ya da digəri, yəni yeganə zaman anı olacaqdır: Nə “əvvəl”, nə “sonra”, nə ardıcılıq, nə zaman!? Bu yad-

daşa yalnız əlaqələndirmə xassəsi verə bilərik. O, əgər belə demək caizsə, əlaqənin özü olacaq, yəni “əvvəl” sadəcə davamı və onun birbaşa ardınca gələn sonranı ehtiva edəcəkdir.

7. Fenomenoloji konsepsiya (E.Qussel). Şüurun mövcudluğu və fəaliyyəti başlanğıc anında ona xas olan ilkin zaman fərqliliyinə söykənir. Şüurun hər bir aktı (bunun qəbuletmə, xatırlama yaxud fantaziya olmasından asılı olmayaraq) bir-birindən strukturca fərqlənən ilkin zaman fazalarının konfigurasiyasını (fərqliliyi) ehtiva edir. Sözügedən zaman konfigurasiyalarının spesifikası ondan ibarətdir ki, şüurun daxili axıcılığını əsaslandıran nə statik, nə də dinamik yaranışlar deyildir. Beləliklə, ilkin zaman konfigurasiyaları öz-özlüyündə şüurun apriori olaraq mənə yaradan strukturu kimi çıxış edirlər.

V.Dilteyin fikrincə, “indi”nin istənilən anı keçmiş və gələcəklə ayrılmaz şəkildə bağlıdır: o keçmişə xatirələr formasında, gələcəyi isə yaxınlaşan anının gözləntisi kimi özündə ehtiva edir. Təbiətşünaslıq təfəkkürü üçün zamanın qeyd olan bütövlüyü prinsipcə əlçatan deyildir. Təbiətşünaslıq və psixoloji interpretasiyadan fərqli olaraq, Dilteydə zaman mədəni-tarixi reallığın xarakteristikası kimi çıxış edir. Mədəni-tarixi reallığın bütövlüyü və fasiləsizliyinə zaman axınlarının müvafiq şəkildə təzahür edən bütövlüyü uyğun gəlir.

M.Haydekker ilkin olaraq, varlıq və “konkret” yaxud “nağd” varlığın eyniləşdirilməsinə ehtiraz edir. “Nağd” varlığın əsas məzmunu – xarici görünüş və predmetlik – məkan çərçivəsində təzahür edir. Bundan fərqli olaraq, varlığın fundamental xarakteristikası kimi zamanlılıq (müvəqqətilik) çıxış edir.

İnsanda subyekt və obyekt tam üst-üstə düşür. Buna görə də, insan vasitəsilə varlıq özünü başqa bir şey vasitəsilə deyil, özündən çıxış etməklə təzahür etdirir. Başqa sözlə, insanda varlıq xalis formada təzahür edir. İnsan bu dünyanın bir hissəsidir və bu dünya insanların fəaliyyətinin xarakterini müəyyənləşdirir faktına

¹ Бергсон А. Длительность и одновременность. Петербург, 1923. с.43

istinad edən Haydekker belə bir qənaətə gəlir ki, "...insan dünya kortəbiiyyəsinə atılmış vəziyyətdədir". Gündəlik – insan varlığının ikinci məqamı kimi çıxış edir. Üçüncü məqamı isə, o, "qabağa qaçış" adlandırır. Eyni zamanda, bu üç məqam insan varlığının üç zaman modusu kimi də qəbul edilə bilər: "dünyada varlıq" – faktiklik, yəni keçmiş zaman; Gündəlik → indiki zaman, və "qabağa qaçış" – gələcək zaman; Belə bir yekun fikir meydana çıxır ki, varlığın mənası keçmiş, indi və gələcəyin bölünməz vahidliyindən ibarətdir. Və, Haydekker zamanın qeyd olunan parçalanmaz bütövlüyünün rəşional dərkinin prinsipcə əlçatmaz olduğunu elan edir.

Zaman realdır mı? Zamanın bir hissəsi artıq yoxdur (keçmiş), digər hissəsi hələ yoxdur (gələcək) və onların arasında mövcud olan isə (indi) sıfır uzunluqdadır. Deməli, mövcud olmayan hissələrdən ibarət olan şeyin mövcudluğa aidiyyəti olmayacaq.¹

A.Eynşteyn: "Zaman" anlayışı özünün bütün məzmununu və mənasını zamanın ölçülməsinin konkret fiziki prosedurlarından alır. Əgər, bu qəbildən olan fiziki əməliyyatlar verilməyibsə, onda "zaman" anlayışını müəyyənləşdirmək mümkünsüzdür.

İqtisadi fikirdə zaman problemi

İqtisadi zamanın yaxud iqtisadi proseslərdə zamanın yeri və rolunun mahiyyətə açıqlanmasına edilən cəhdlərə bir sıra iqtisadçı – mütəfəkkirlərin əsərlərində rast gəlmək mümkündür. Bunların arasında K.Marksın xüsusi yeri vardır. Belə ki, abstrakt əmək konseptinin məzmunundan çıxış edən K.Marksda iqtisadi zaman ictimai-zəruri iş vaxtı kimi təzahür edir. O, yeganə metodoloqdur ki, iqtisadi zamanın ölçü vahidini də müəyyənləşdirməyə cəhd etmiş və bunun sadəcə olaraq, pul olduğunu göstərmişdir. Lakin ... əgər K.Marks ictimai-zəruri iş vaxtının təqvim iş vaxtına reduksiyasının mümkünsüzlüyünü əsaslandırma bilsə idi, iqtisadi zamanın spesifikasiyasının müəyyənləşdirilməsində heç bir problem

¹ Аристотель. Соч. Т.3, С145, Антология мировой философии, М: 1969, т.1, ч2., с-586

qalmazdı. Təəssüf ki, bu baş vermədi və yekun olaraq hələ də fizikalizm tələsində qalmaqda davam edirik.

A.Marşall¹ zaman amilini «iqtisad elmində çoxlu sayda böyük çətinliklərin mənbəyi» hesab edirdi. Həmin çətinliklərin aradan qaldırılması üçün zaman sürəcini hissələrə parçalamaq (qısa, uzun, çox uzun və s.) zərurətini irəli sürmüş, yekun olaraq iqtisadi prosesin periodikliyi (tsikillik) ön plana çıxır və birbaşa tədqiqat obyektinə çevrilir. Bu problemlə, eyni zamanda, K.Viksel, N.Kondratyev, Y.Şumpeter, F.Fon Xayek və digərləri məşğul olmuşlar.

Tsikillərlə bağlı araşdırmalarda «yeni klassiklər» və «yeni keynsçilər» əhəmiyyətli nailiyyətlər ortalığa qoya bilmişlər.

C.M.Keynsin tədqiqatları isə zamanın qeyri-müəyyənlik və ehtimallıq aspektlərini üzə çıxarmağa imkan vermişdir. C.Hiks «iqtisadiyyatda zaman ilə bağlı bəzi məsələlər»² əsərində zaman amilinin iqtisadi təhlildə əvəzəilməz olduğunu əsaslandırmağa cəhd etmiş və «zaman daxilində iqtisadiyyat», «zaman xaricində iqtisadiyyat» tipli deyimlərdən yararlanmışdır. Birinci halda söhbət «gerçək zaman»dan, ikinci halda isə «məntiqi zaman»dan gedir. Onun fikrincə, bu iki zaman anlayışı həm kapital, həm də bazar nəzəriyyəsi üçün xüsusi önəm daşıyır. Bu sıranı xeyli genişləndirmək də mümkündür. Bununla belə, mövcud baxışların (həm də retrospektiv anlamda) incələnməsi konkret bir qənaətə gəlməyə imkan verir: iqtisadi zamanın spesifikasiyası problemi problem olaraq qalmaqdadır.

Problemin nüfuz dairəsi eyni zamanda mikro səviyyədə formalaşan münasibətləri də ehtiva etməkdədir. Heç bir şübhə yoxdur ki, iqtisadi zamanın iyerarxik quruluşu və təşkili müstəqil tədqiqat obyektini kimi götürülməlidir. Bu əsasən onunla bağlıdır ki, müxtəlif səviyyələr arasında məqsəd razılaşdırılması mümkünsüzdür və qeyd olunan aspektin bütövlükdə iqtisadi sistem çərçivəsində müxtəlif zaman qatlarının meydana çıxacağı

¹ Маршалл А. Принципы политической экономии. Т.1, М.,1983, с.174

² J/R/Hiks/ Some Questions of time in Economics/ London, Lexington Books, 1976., p.139

qaçılmaz olacaqdır. Beləliklə, mikrosəviyyə müstəvisində müxtəlif sürətlilik yaranır və bu da yekun olaraq arzu edilən «gələcəyi» qurmaq imkanlarını əhəmiyyətli dərəcədə məhdudlaşdırır.

Bəzi müəlliflər¹ təsvir etdiyimiz yanaşmanın təzahür xüsusiyyətlərindən (məhiyyətindən deyil) çıxış etməklə zaman istiqamətinin üç variantını fərqləndirirlər:

1. Keçmişdən gələcəyə; inkişaf etmiş ölkələr çərçivəsində;

2. Gələcəkdən keçmişə; Qeyri-sabitliyin ifrat təzahürü ilə qarşılaşmış ölkələrdə;

3. Tsikllik: ənənəvi cəmiyyətlərdə!

Göstərilən variantların ciddi elmi əsaslara söykəndiyini qəbul etmək mümkünsüzdür.

Eyni zamanda, əgər nəzərə alsaq ki, tsikllik iqtisadi prosesin daxili təbiətindən qaynaqlanan, onunla determinə olunmuş bir anlayışdır və inkişaf səviyyəsindən asılı olmayaraq əksər ölkələr üçün gerçək xarakterlidir, onda yuxarıda göstərilən bölgünün sistemli səciyyə daşmadığı və ümumiyyətlə, problemlə bağlı məhiyyət kənarlaşmasına istiqamətləndiyi üzə çıxacaqdır.

İqtisadi zamanın spesifikasiyası: konseptual ümumiləşdirmə cəhdi

Mövcud baxışların müqayisəli təhlili açıq-aydın şəkildə göstərir ki, problemin əsas ağırlıq mərkəzi iqtisadi zamanın spesifikasiyasının müəyyənləşdirilməsi üzərinə düşür. Məlumdur ki, A. Eynşteyn vahid dünya zamanının olmadığını sübuta yetirmişdir. Bununla belə əksər elmlərdə məhz bu zamanla bağlı yanaşmalar ortalığa qoyulur. Başqa sözlə, iqtisad elmi fizikadan götürülmüş anlayışları olduğu kimi tətbiq edir. Həm də, iqtisad elmi vahid dünya zamanı konsepsiyasını deyil, onun ideallaşmış variantını, yəni iqtisadiyyat üçün elə bir əhəmiyyət kəsb etməyən aspektləri sərf-nəzər etməklə tətbiq edir. Beləliklə, müasir dövrdə də iqtisad elminin istifadə etdiyi zaman fiziki zamandır. Ən azı

ona görə ki, eyni ölçü vahidlərindən istifadə olunur. Eyni zamanda, qeyd edilməlidir ki, risk və qeyri-müəyyənliyin zamanla çox sıx bağlılığı mövcuddur. Ümumiyyətlə zamanın bütün prosessual məsələlərə birbaşa aidiyyəti vardır...

Beləliklə, iqtisadiyyatda ən qıt olan resurs zamandır. Gerçək zaman assimetrik dəyişəndir. Zamanın yeganəliyi xassəsini əsas götürməklə iqtisadi proseslərin daxili məntiqini anlamaq müşkül məsələdir. İqtisadi zamanı təqvim zamanı ilə, yəni fiziki zamanla eyniləşdirmək naturalizmə yuvarlanmaq deməkdir. İqtisadiyyatda zaman ekzogen məhiyyət olmaqla, iqtisadi proseslərin kəmiyyət ölçüsü anlamından daha geniş və əhəmiyyətli rola malikdir.

İqtisadi zamanın spesifikliyini qabardan əsas cəhət ondan ibarətdir ki, sırf iqtisadi anlamda gələcək «indinin» potensialından avtomatik olaraq formalaşmır. Həmçinin, əksər aksioloji elmlərdə olduğu kimi, iqtisadiyyatda da gələcəklə bağlı məsələlər xüsusi əhəmiyyət daşıyır. İqtisadiyyatda gələcəyi «qurmaq» lazımdır. İqtisadiyyatda – zaman sırası geriye dönmə qabiliyyətinə malikdir (xüsusi xronologiya kimi nəzərdən keçirilə bilən tsikllərin fraktal xarakterindən söhbət gedir).

Fizikadan fərqli olaraq, iqtisadi zaman sırasında müşahidə edilən sinxronluq yaradılan sinxronluqdur. Onun spontan şəkildə meydana çıxma imkanı yoxdur. Fiziki zamandan fərqli olaraq iqtisadi müstəvidə «indiki zaman» və «bu an» deyimləri alayı məzmun daşıyırlar.

“İndiki zaman” formalaşmış münasibətlər sisteminin mental-dəyər tutumu baxımından sonsuz prosesin konkret intervalını özündə əks etdirən “zəmanə” anlamında dərk edilir.

Və yuxarıda da qeyd etdiyimiz kimi, iqtisadiyyatda “zəmanənin” geriye dönüşü mümkündür. Məhz buna görə də, məsələnin ümumkonseptual qoyuluşuna, yəni sonsuz proses dediyimiz zaman axıcılığının bütövlüyyəsinə, dialektik nöqtəyi-nəzərdən bölünməzliyinə və yeganəliyinə xələl gətirmədən iqtisadi anlamda dərk edilə bilən hala salınması zəruriliyi mövcuddur. Eyni zamanda məlumdur ki, “bu an” – ifrat sürətli axıcılığı ilə səciyyələnən zaman sırasının elementidir. “Bu an” – həmişə keçmişdir.

¹ Полецук В.И. Время в экономических системах // сб. научн. трудов /под ред. В.С.Чуркова исд. ЮРГУЭС, 2005

Gələcəyə istiqamətlənən keçmiş. Gələcəyi formalaşdıran keçmiş. Gələcək “bu an”da intişar tapmağa başlayır. Yəni gələcək “bir ayağı” keçmişdə olan ifrat qısa zaman kəsiyinin bətnindən doğur. Problemin dərin qatlarına nüfuz etmədən də konkret məzmunlu konseptual ümumiləşdirmə aparmaq olar. Elmi abstraksiyanın (bunsuz keçinmək mümkün deyil) maksimumundan çıxış etməklə belə bir qənaətə gəlmək olar ki, “zəmanə”(iqtisadiyyatda) keçmiş → indi → gələcək zaman oxunun sosiallaşması, maddiləşməsi, ideologiyalaşması və ümumiyyətlə, konkret dəyərlərlə “yük-lənməsi”nin məhsuludur. “Zəmanə”- həm fiziki, həm də sosial-iqtisadi anlamda keçmişin “qalıqlarını”, gələcəyin konturlarını və indiki zamanı bütün təfərrüatı ilə özündə birləşdirən gerçəklikdir. Və bu gerçəklikdə yaxud zəmanədə batıb qalma imkanı da var. Məsələn, Saxaradan cənubda yerləşən Afrika ölkələri kimi! Bu ölkələrdə bizim dediyimiz anlamda zaman axıcılığı yoxdur. Zaman “dayanıbdır”.

Beləliklə, məcmu iqtisadi proseslərin zaman axıcılığı və onun meydana çıxardığı nəticələr öz mahiyyəti və əhəmiyyəti baxımından inkişaf probleminin özündən də mühüm məsələdir. Əgər nəzərə alsaq ki, müəyyən ekstremal situasiyalarda əldə olunmuş yüksək inkişaf səviyyəsi heç bir rol oynamaya bilər (məsələn, İslandiyanın bir ölkə olmaq etibarını ilə müflisləşməsi) onda akademik Ramiz Mehtiyevin gəldiyi nəticənin mühüm əhəmiyyət kəsb etdiyi üzə çıxacaqdır.

İnkişaf probleminə yanaşmada “səviyyə yoxsa sürət” dilemmasında prioritetliyin ikinciyə verilməsini zəruri hesab edən akademik R.Mehdiyev iqtisad elminin ən aktual problemlərindən birinin həllində müstəsna rol oynamaq iqtidarında olan konseptual yanaşmanı ortalığa qoymuşdur.

Qlobal maliyyə böhranının gedişində qeyd etdiyimiz yanaşmanın sırf praktiki məzmun kəsb etdiyini adi gözlə müşahidə etmək olar. Bununla belə, sözügedən dilemmanın fərqli müstəvidə “davranış tərzinin” necə olacağı sualı da mövcuddur. Başqa sözlə, müasir “oyun qaydaları” çərçivəsində həlledici mövqenin sürətə xas olduğu empirik səviyyədə öz təsdiqini tapmış,

lakin kardinal dəyişikliklərin baş verdiyi yaxud keyfiyyətə yeni dünya düzəlinə keçirildiyi, neoliberalizmin əhatə dairəsinin təhlükəsizlik limitinə qədər daraldığı halda sözügedən yanaşma öz aktuallığını saxlayacaqmı? Axı, dünyanın yeni iqtisadi düzənə keçidi “xalis” şəkildə baş verə bilməz. İqtisadiyyatda həyata keçirilən sistem dəyişikliyi ictimai həyatın bütün sferalarında: siyasətdə, ideologiyada, sosial-mənəvi sahələrdə və s. və i.a adekvat yeniləşmə ilə müşayiət olunur yaxud olunmalıdır. İqtisadi anlamda “zəmanənin” məzmun dəyişikliyi yekun etibarını ilə bütövlükdə cəmiyyətin təşkili və idarə olunması sisteminin həmin istiqamətdə yeniləşməsinə tələb edir və s.

Problemə yanaşmada dərkətmə diskomfortunu aradan qaldıra biləcək adekvat dialektik formaların tapılmasına və ümumiyyətlə, problemin fəlsəfi müstəvidə konseptual qiymətləndirilməsinə böyük ehtiyac vardır.

*t.e.d., prof. Mustafazadə T.T.
AMEA-nın A.A.Bakıxanov adına
Tarix İnstitutunun şöbə müdiri,
Azərbaycan Tarix Qurumunun sədri*

Qərb və Şərq sivilizasiyalarının sosial-iqtisadi inkişafında oxşar və fərqli cəhətlərə dair

Məlumdur ki, bu gün tarixin öyrənilməsi üçün iki başlıca model var:

Birinci model ümumdünya tarixi prosesin monist (vahid) intepretasiyasına əsaslanır. Bu model dünya tarixini universal, fasiləsiz, tam bixətli təzahür kimi təsvir edir. Əsasən marksizmin müdafiə etdiyi belə model tarixi zamanı mərhələlərə, dövrlərə bölməyə, onu dövrləşdirməyə imkan verir.

Tarixi tədqiqatın ikinci modeli ümumdünya tarixi prosesinin çoxşaxəliliyinə, onun plürüalizminə əsaslanır. Bu təsəvvürdə dünya özünəməxsus mədəniyyəti olan məkəncə məhdud cəmiyyətlərdir.

yətlərdən (mədəni-tarixi tipli, yaxud lokal sivilizasiyalardan) ibarətdir.

Cəmiyyət haqqında marksist təsəvvürlərinin mühüm cəhətləri ümumdünya tarixi prosesin vəhdəti və onun universallığıdır. Marksist konsepsiyasında bəşəriyyət tarixi formasiya adlandırılan müəyyən mərhələlərin, pillələrin yaranması, inkişafı və əvəzlənməsi kimi təqdim olunur. Bu kateqoriya marksizmdə fundamental əhəmiyyətə malikdir və hakim mülkiyyət forması ilə müəyyən olunur.

Qeyd edək ki, Marks özü formasiya inkişaf sistemi ilə real formaların rəngarəngliyi arasındakı ziddiyyəti görməmiş deyildi. Yəqin ki, buna görədir ki, o, quldarlıq istehsal üsulundan daha çox “antik formasiya”dan danışmağı üstün tuturdu. Həm də bu ifadəni heç də sinonim hesab etmirdi. Çünki Marks dəfələrlə qeyd etmişdi ki, antik cəmiyyətin əsasını qulların əməyi deyil, azad kəndlilər və sənətkarların əməyi təşkil etmişdir. Marks bəzən “Asiya istehsal üsulu” ifadəsini də işlətmişdir.

Sivilizasiya ifadəsi mənası vətəndaş olan latın “civis” sözündən götürülmüşdür. İlk vaxtlar sivilizasiya anlayışında barbarlıqdan sonra gələn insanların özləri kimiləri ilə birlikdə nizamlanmış birgə hərəkətlərinə əsaslanan mədəniyyət başa düşülürdü. Avropada sivilizasiya anlayışı XVIII əsrin ortalarından tez-tez işlədilməyə başlanmışdır. Maarifçilər ağıl və ədalət prinsiplərinə əsaslanan cəmiyyəti sivilizasiya hesab edirdilər.

XIX əsrin ortalarından isə sivilizasiya dedikdə hər bir xalqın maddi və mənəvi həyatı başa düşülməyə başlandı. Elmin inkişafı ilə sivilizasiya haqqında təsəvvürlər genişləndi.

Sivilizasiyaların məkan üzrə təsnifatı onların mövcudluğunun coğrafi, ərazi-iqlim aspektlərini yaxşı anlamağa kömək edir. Ənənəvi olaraq Qərb (Avropa və Şimali Amerika) və Şərq (Hind, Çin, Misir və s.) sivilizasiyaları, habelə Latın Amerikası, Tropik Afrika, Avstraliya və b. sivilizasiyaları müəyyən-ləşdirirlər.

Qədim sivilizasiyalar dünyanın çox kiçik bir hissəsində yaranmışdı. Artıq e.ə. IV – III minillikdə Misirdə Nil çayı

vadisində və Mesopotamiyada Dəclə və Fərat çayları arasında sivilizasiya ocaqları təşəkkül tapır. Bir qədər sonra III – II minilliklərdə Hind çayı vadisində Hind sivilizasiyası, II minillikdə isə Xuanxe çayı vadisində Çin sivilizasiyası meydana çıxır. Təqribən elə bu zaman Kiçik Asiyada Het, Ön Asiyada Finikiya, Fələstində Qədim yəhudi sivilizasiyaları meydana çıxır. E.ə. III minilliyin sonu – II minilliyin əvvəllərində Krit-Miken sivilizasiyası, e.ə. I minillikdə İran və Azərbaycan, İtaliya ərazisində sivilizasiyalar təşəkkül tapır.

Qeyd edək ki, hələ qədim dövrdən başlayaraq sivilizasiyaların sosial-iqtisadi inkişafında həm ümumi, həm də fərqləndirici cəhətlər müşahidə olunmuşdur.

Qədim dünya sivilizasiyaları bir sıra ümumi cəhətlərə malik olmuşlar. Sivilizasiyaların mövcud olduğu təbii şərtlərin müxtəlifliyinə baxmayaraq, hər yanda sivilizasiya proses təbii mühitin mənimsənilməsi və dəyişdirilməsi yolu ilə getmişdir.

Qədim sivilizasiyalar tropik, subtropik və qismən mülayim iqlimə malik zonada meydana çıxmışlar. Çünki əmək alətlərinin hələ mükəmməl olmadığı qədim dövrdə insanlar onları əhatə edən aləmdən çox asılı idilər, təbii şərait pis olduqda insanların inkişafı ləngiyirdi. Lakin sivilizasiyaların təşəkkülü ideal şəraitdə baş verməmişdir. Əksinə bu proses çətin sınaqlar, insanların alışdıqları həyat tərzinin dəyişməsi ilə müşayiət olunmuşdur. Təbiətin çağırışına layiqincə cavab verə bilmək üçün insanlar yeni qərarlar qəbul etməli, təbiəti və öz-özlərini təkmilləşdirməli idilər.

Qədim sivilizasiyaların inkişafında müəyyən fərqlər nəzərə çarpır. Belə ki, qədim şərq sivilizasiyalarının çoxu çay vadilərində yarandığına görə bu sivilizasiyalar çox vaxt çay sivilizasiyaları adlandırılırdılar. Doğrudan da, çayların deltalarındakı münbit torpaq əkinçiliyin inkişafına şərait yaradırdı, ölkənin müxtəlif bölgələri arasında və qonşu ölkələrdə ticarətə imkan verirdi. Lakin bu üstünlüklərdən istifadə etmək elə də asan deyildi. Çayın alçaq sahilləri adətən bataqlığa çevrilirdi, çayların məcrası tez-tez dəyişirdi, sellər əkin tarlalarını yuyub aparırdı.

Bir çox nəsillərin əməyi sahəsində qurudulmuş, ölkə ərazisini bərabər qaydada suvara bilmək və daşqınların qarşısını almaq üçün kanallar çəkilmişdi. Bu səylər öz bəhrəsini vermiş, məhsuldarlıq kəskin surətdə artmışdı. Alimlər irriqasiya əkinçiliyinə keçidi “aqrar inqilab” adlandırırlar.

Şərq ölkələrində dövlətin başında qeyri-məhdud hakimiyyətə malik və bütün torpağın sahibi sayılan hökmdar dururdu. Bu cür hakimiyyət tipi bütün ölkəni əhatə edən geniş məmurlar aparatı vasitəsilə gerçəkləşdirilirdi. Məmurlar yalnız əhalidən vergi toplamır, həm də birgə kənd təsərrüfatı, inşaat işləri aparır, kanalların işinə nəzarət edirdilər.

Belə dövlət quruluşu çox uzunömürlü və dayanıqlı idi, hətta böyük imperiyalar xırda hissələrə parçalandıqda, hissələrin hər biri miniatür şəkildə istibdad quruluşunu bərpa edirdi.

Əgər Şərqdə ilk sivilizasiyalar çay sivilizasiyaları kimi yaranmışdısa, Qərbdə dəniz sivilizasiyaları kimi meydana çıxmışdı. Bu, qədim qərb sivilizasiyalarının vətəni olan Yunanıstan və İtaliyanın yarımada vəziyyəti ilə əlaqədar idi.

Yunanıstanın təbiəti kənd təsərrüfatı üçün o qədər əlverişli olmadığından, əhali özünü qida məhsulları ilə tam təmin etmək imkanında deyildi. Bunu yalnız digər ölkələrdən gətirilən məhsullarla tamamlamaq olardı. Yunanıstanın dənizlərlə əhatə olunması dənizçilik və ticarət üçün yaxşı şərait yaradırdı. Məharətli dənizçilərə çevrilən yunanlar tədricən öz ölkələrini qüdrətli dəniz dövlətinə çevirdilər və beləliklə, dəyişkən təbiətdən olan asılılıqdan xilas oldular. Həm də yunanlar müxtəlif ərazilərdə dənizarxası məskənlər salmaqla daim öz sərhədlərini genişləndirdilər.

Yeni koloniyaların yaradılması torpaq çatışmazlığı və tez-tez baş verən ara müharibələri üzündən yunanların kütləvi surətdə vətəni tərk etmələrinə təkan verdi. Nəticədə Yunanıstanın azad əhalisi daxilində narazıların sayı azalır və bu müəyyən dərəcədə sosial gərginliyi azaldırdı.

Koloniyaların salınması ticarət üçün böyük imkanlar yaradırdı, bu isə gəmiçiliyin və onunla bağlı müxtəlif sənətlərin inkişafını sürətləndirirdi. Koloniyalarda Sirakuz, Pantikapey,

Sibaris, Kirena və çoxlu digər zəngin şəhərlər yarandı. Onlarla metropoliyalılar arasında möhkəm ticarət əlaqələri bərqərar olmuşdu. Koloniyalardan Balkan yarımadasında az olan taxıl, meşə materialları və qida məhsulları gətirilir, Yunanıstandan isə sənətkarlıq məhsulları, şərab, zeytun yağı aparılırdı.

Kolonistlərin qarşısında duran problemlər insandan xüsusi keyfiyyətlər tələb edirdi. Dəniz dalğaları ilə mübarizə, yeni, əvvəllər məlum olmayan torpaqların mənimsənilməsi şəraitində cəsur, təşəbbüskar, bacarıqlı, öz işini bilən adamlar həlledici rol oynayırdılar. Buna görə də təəcüblü deyil ki, qədim yunan cəmiyyətində şəxsiyyətə heyranlıq və insanlar arasında yarışma prinsipi ön plana çıxırdı. Təsadüfi deyil ki, məhz Yunanıstanda ilk dəfə idman yarışları – Olimpiya oyunları meydana çıxmışdır.

Bəzi tarixçilər belə hesab edirlər ki, qədim Aralıq dənizi sivilizasiyalarında kapitalist münasibətləri yaranmışdır, hətta “antik kapitalizm” termini mövcuddur. Doğrudan da Yunanıstan çox erkən bəzi kənd təsərrüfatı məhsulları və sənətkarlıq məhsullarının ixracına keçmişdir. Yalnız bu yolla aclıq təhlükəsindən xilas olmaq olardı.

Fəal ticarət o demək idi ki, əkinçilər və sənətkarlar yalnız özləri üçün yox, həm də bazara işləyirdilər. Yunanıstanın ən başlıca ticarət mərkəzi olan Afinanın başlıca limanı Pireydə e.ə. V-IV əsrlərdə əmtəə mübadiləsinin həcmi təqribən 2 min talanta (1 yunan gümüş talantı təxminən 26 kq-a bərabər idi), yəni təqribən 52 min kq-a bərabər idi. Müvafiq olaraq pul dövriyyəsi genişlənir və bununla əlaqədar müxtəlif kredit və gəlirli əməliyyatlar keçirilirdi. Hər bir polis öz pulunu zərb etdiyindən valyuta mübadiləsi inkişaf edirdi.

Tarixçilər hesab edirdilər ki, artıq qədim dövrdə Aralıq dənizi sahillərində xüsusi iqtisadi model yaranmışdı ki, sonralar bundan Avropa kapitalizmi törəmişdir.

Roma imperiyasının mövcudluğunun son dövründə dərin dəyişikliklər baş verirdi. Bunların içərisində ən mühümü formasiya irəliləyişi, feodalizmə keçid idi. Formasiya inkişaf həmişə bu və ya digər dərəcədə sivilizasiyanın sabitliyini pozur, forma-

siyaların dəyişməsi bütün sivilizasiya normaları və ənənələr üçün ciddi sarsıntılar doğurur. Romada mənəvi əsasların sarsılması bütöpərəstlik şüurunı dağıdan və yeni ideyalar gətirən xristianlığın meydana çıxması ilə eyni vaxta düşdü.

Roma sivilizasiyası sosial-iqtisadi və mənəviyyat sahələri ilə yanaşı, üçüncü güclü zərbəyə - barbarların zərbəsinə də məruz qaldı. Roma yeni, gənc xalqların böyük köçünün episentrinə düşdü. Təkamülə, irsiliyə əsaslanan sivilizasion inkişaf çox böyük dağıntılara məruz qaldı. Roma sivilizasiyasının varlığına son qoyuldu. Ancaq bu “ölüm” nisbi idi. Qərbi Avropa və Bizans öz sələflərinin bir çox ənənələrini əxz etdilər.

Roma sivilizasiyasının məhvindən sonra Qərbi Avropa sivilizasiyası təşəkkül tapmağa başlayır. Onun doğuşu dövründə feodalizmə keçid baş verir. Avropa ərazisinin böyük hissəsində feodalizmə keçid son Roma cəmiyyətinin barbar cəmiyyəti ilə qarşılıqlı təsiri yolu ilə baş verir. Feodalizmin inkişafının bu yolu sintez yolu adlandırılır.

Qərbi Avropa sivilizasiyası müxtəlif və kifayət qədər çoxsaylı müstəqil, eyni zamanda bir-biriləri ilə bağlı iqtisadi, siyasi və mədəni tellərlə bağlı dövlətlərdən ibarət kompleksdir. Lakin bu kompleks birdən-birə formalaşmamışdır. İlk vaxtlarda Avropa bir sıra bir-biri ilə bağlı olmayan və kifayət qədər qısa ömürlü barbar krallıqlarından ibarət idi.

Avropanın siyasi birliyi ideyası VIII-XI əsrlərdə meydana çıxır. Bu ideyanın vətəni o zaman ən yaşamağa qabil və güclü dövlət olan Frank dövləti oldu. Lakin Böyük Karlın imperiyası tez dağıldı. Daha sonra alman kralı I Otton (936-973) Qərbi Avropanı birləşdirmək üçün daha bir cəhd göstərmişdir. Lakin onun 962-ci ildə elan etdiyi Müqəddəs Roma imperiyası daxilən möhkəm deyildi. Avropanın siyasi inkişafının əsas meylinə - müstəqil milli dövlətlərin yaranmasına mane ola bilmədi.

Az yaşlarına baxmayaraq bu iki imperiya öz birləşdirici missiyalarını yerinə yetirdilər. Bu özünü Avropanın daxilində, beynəlxalq münasibətlərdə və gənc Qərbi Avropa sivilizasiyasının

özünün qüdrətli sələfi – Roma ilə əlaqəsi ideyasının bərqərar olunmasında göstərdi.

Qərbi Avropa sivilizasiyanın birliyi ideyasının formalaşmasına Avropanın siyasi həyatında ali hakim roluna iddia edən Roma katolik kilsəsinin də təsiri olmuşdur.

Avropanın müxtəlif regionları eyni surətdə inkişaf etmirdilər. Onlarda bu və ya digər dəyişiklik asinxron baş verir. Hər birinin öz xüsusiyyətləri var idi. Ancaq əlaqələr və hətta qonşuluq bu asinxronluğu aradan qaldırmağa kömək edirdi. Müxtəlif Avropa dövlətləri bütün sivilizasiyanın həyatına öz töhfələrini verirdilər. Bir sıra tarixçilər belə hesab edirlər ki, bu Qərbi Avropa sivilizasiyasının dinamikliyinin və uzunömürlüliyünün səbəblərindən biri olmuşdur.

Qərbi Avropa ölkələrində dövlət hakimiyyəti uzun müddət çox zəif olmuşdur. Bu Qərbi Avropanın sosial-iqtisadi inkişafının bir sıra xüsusiyyətlərinin formalaşmasına, dövlət ilə cəmiyyət arasında qüvvələr tarazlığına təsir etmişdir.

Orta əsr Avropa cəmiyyəti iyerarxiyalı cəmiyyət idi. Kral – knyazlar, qraflar, arxiyepiskoplar və yepiskoplar onun vassalı idi. Onlar kraldan torpaq-feod alaraq sədaqət andı içirdilər.

İri feodalların da öz vassalları (baronlar və cəngavərlər) var idi. Cəngavərlərin vassalı yox idi. Onlar torpağı kəndliyə icarəyə verirdilər. Kəndlilər becərdikləri torpağın sahibi deyildilər. Torpaqdan istifadəyə görə biyar natural, yaxud pul töycüsü şəklində renta verirdi.

İlk əsrlərdə feodallar kəndliləri həm də şəxsi asılılığa salmışdılar. Ancaq artıq XII – XIII əsrlərdən şəxsi asılılıq formaları yumşalır, biyar yerini məhsul töycüsünə, daha sonra isə pul töycüsünə verir. Daha bir, kəndlilərə nisbətən azsaylı təbəqə şəhərlilər idi.

Orta əsr Avropa cəmiyyətinin müxtəlif sinifləri və təbəqələri arasında münasibətlər mürəkkəb idi və tez-tez sosial münasibətlərə səbəb olurdu. Bu dağınıq cəmiyyətdə hər bir sosial təbəqə, yaxud sinfin daxilində möhkəm bağlar mövcud idi. Orta əsr adamı həmişə özünü kollektivin bir hissəciyi sayırdı. Adamları müxtəlif

əlamətlər üzrə birləşdirən çoxlu toplumlar var idi. Kənd icmaları, monastırlar, sənətkar sexləri, hərbi drujinalar, rahib və rahib ordenləri belə toplumlardan idi (onları korporasiyalar da adlandırırdılar). Orta əsrlərdə hətta yoxsulların və oğruların korporasiyaları var idi. Korporasiyaların həyatı həmrəylik, qarşılıqlı yardım və demokratizmə əsaslanırdı. Bütün məsələlər ümumi yığıncaqlarda həll olunurdu.

Korporasiyalar feodal iyerarxiyasını dağıtmırdı, ancaq orta əsr cəmiyyətinin müxtəlif təbəqələr və siniflərinə qüvvə və birlik verirdi. Hakimiyyət və cəmiyyət arasında o dövr üçün unikal olan münasibətlər korporativizm əsasında təşəkkül tapmışdır. Dövlət hakimiyyətinə qarşı duran hüquqi cəhətdən təsdiq olunub mərkəzi hakimiyyət tərəfindən təsdiq olunan müəyyən hüquqları almağa çalışan daha iri sosial birliklər (şəhərlilər, dünyəvi və ruhani feodallar) silklər təşkil edirdilər. Qərbi Avropada üç silk: ruhanilər, zadəganlar və şəhərlilər silkləri formalaşmışdı.

İri feodallar getdikcə müstəqilləşirdilər. Bir çox şəhərlər də uzun mübarizədən sonra özünü idarə hüququ qazanırlar.

XV əsrdə Avropanın digər sivilizasiyalarla münasibətlərində dönüş başlayır. Uzun müddət Qərb nisbətən təcrid şəraitində yaşayırdı. Şərq və Rusiya ilə əlaqələr əsasən ticarətlə məhdudlaşırırdı. Doğrudur XI-XIII əsrlərdə Şərqi kəndlər hücum olmuşdu. Lakin uğursuz nəticələnmişdi.

XV əsrdə vəziyyət dəyişdi. Avropa coşqun inkişaf edirdi. Ticarətin çiçəklənməsi qiymətli metallara zərurəti artırmışdı.

Böyük coğrafi kəşflər elə bil ki, dünyanın sərhədlərini genişləndirirdi. Qlobal sivilizasiyanın formalaşması üçün zəmin yaratdı.

Orta əsrlər Şərqi avropalılar üçün zənginlik və zərif dəbdəbə rəmzi idi. Burada həyat səviyyəsi uzun zaman, XVIII əsrin sonuna kimi qərbdən üstün idi. Şəhərlər miqyasına görə Avropa şəhərlərindən qat-qat böyük idi. Məsələn, XIII əsrdə Qərbin London, Paris, Venesiya və Florensiya kimi ən böyük şəhərlərinin hər birində təqribən 100 min adam yaşayırdısa, Çində artıq XV

əsrə 0,5 – 1 mln. əhalisi olan şəhərlər, Yaxın və Orta Şərqdə 0,5 mln.-a yaxın əhalisi olan şəhərlər var idi.

Şərqi iki şəhərlərində sənətkarlıq yaxşı inkişaf etmişdi. Avropa Şərqi ipək, bülür, silah, ədviyyat alırdı, özü isə əvəzində uzun müddət heç nə təklif edə bilmirdi.

Ancaq orta əsr Şərqi həyatı sabit deyildi, siyasi xəritəsi tez-tez dəyişirdi. Köçərilərin basqınları qədim mədəniyyət ocaqlarını dağıdır, sivilizasiyanın özünün mövcudluğunu təhlükə altına qoyurdu.

Orta əsrlərdən Şərq və Qərb sivilizasiyaları arasında fərqlər daha qabarıq hiss olunmağa başlayır. Birinci, ən böyük fərq bundan ibarət idi ki, Qərb sivilizasiyasından fərqli olaraq Şərq sivilizasiyası bütöv bir tam deyildi. Köçəri tayfalarla oturmaq mədəniyyət arasında çox böyük uçurum vardı, qədim sivilizasiyalar (Hind və Çin) ilə daha gənc sivilizasiya olan islam sivilizasiyasının inkişaf yolları müxtəlif idi. Bu sivilizasiyanın özünə-məxsusluğu bir çox amillərin təsiri ilə təşəkkül tapmışdır. Onların içərisində din və dinin təsiri ilə formalaşmış dəyərlər sistemi həlledici rol oynamışdır.

Çində dövlət dininə çevrilmiş konfusianlığa görə dövlət böyük ailedir. Təbəələr sədaqətli və müti olmalıdırlar. Hakimiyyət də xalq qarşısında məsuliyyət daşıyır. Çində və eləcə də Şərqi digər ölkələrində dövlət cəmiyyət üzərində sərt nəzarəti həyata keçirir, iqtisadiyyatı da idarə edirdi. İqtisadi prosesləri yönləndirən hakimiyyət xüsusi mülkiyyəti məhdudlaşdırmağa çalışırdı. Şərqdə bütün torpaqların ali sahibi hökmdar sayılırdı. Nəticədə Şərqdə dövlət feodalizm modeli təşəkkül tapırdı.

Lap əvvəldən sivilizasiyanın spesifikasiyası adamların əmək fəaliyyətinin xüsusiyyətləri ilə əlaqədar olmuşdur. Əmək fəaliyyətinə də öz növbəsində coğrafi mühit, əhalinin sıxlığı və digər amillər təsir göstərmişdir. Bir mərkəzdən su ilə təminatın idarəsinə əsaslanan süni suvarma əkinçiliyi Asiya istehsal üsulunun inkişafını bir növ həvəsləndirmişdir. Buna görə də rəhbərlik işin ictimai xarakteri, sosial imtiyazları, iyerarxiyası, mənəvi sahədə isə dünyanın sahibinə - Tanrıya (səməyə, günəşə) və onun yerdəki

nümayəndələri sayılan hökmdara, hökmdarın nümayəndələri ağaya tabe olmaq xarakterik hal hesab olunurdu.

İctimai şüurun dini və fəlsəfi formalarının məzmunu, həmçinin cəmiyyətin digər dəyərlərinin mənimsənilməsində mühüm vasitə kimi istifadə edilməsi də sivilizasiyanın inkişafına böyük təsir göstərmişdir. Çində buddizm və konfusiçilik, Hindistanda buddizm və brahmanizm, yoqaların fəlsəfəsi insanın bütün həyat fəaliyyətinin reqlamentləşdirilməsinə həlledici rol oynamışdır. Qərb cəmiyyəti monolit kult struktura və tək hakimiyyətliyin təsirinə məruz qalmışdır. Qərb sivilizasiyası daha çox fəal surətdə elmin, incəsənətin və siyasətin təsiri altında dəyişmişdir. Şərq sivilizasiyası üçün maddi və mənəvi dəyərləri mənimsəmək, həmçinin avoritar paternalizm, ümumi tabelik, dövlətdə, icmada, ailədə başçının qəbul edilməsi şəraitində istehsal səciyyəvidir.

İnsanın sözbəxan, xeyirxah, ləyaqətli kimi formalaşması Şərq ölkələri adamının bütün həyat tərzinə öz möhürünü vurmuşdur. Bu həm də mədəniyyət və onun mənimsənilməsi üsullarına da öz təsirini göstərmişdir. Qərb sivilizasiyası üçün texnika və texnologiyanın sürətli inkişafı, predmet dünyasının və insanların sosial əlaqələrinin sürətlə dəyişməsi xarakterikdir. Qərb mədəniyyətində rasionallıq üstünlük təşkil edir.

Şərq və Qərb sivilizasiyaları bir-birinə qarşılıqlı təsir göstərmişdir. Bu təsirin nəticəsində öz mədəniyyəti əsasında yeni mədəniyyəti mənimsəməyən müxtəlif hibrid cəmiyyətlər yaranmışdır.

Amerika alimi C.Bell texnoloji yanaşma əsasında (sənaye) qədərki, industrial və postindustrial sivilizasiyaları ayırır.

Texnikanın səviyyəsi bu və digər istehsal aləti tipinin, o cümlədən maşının yayılması dərəcəsindən asılıdır. Məsələn, e.ə. 100-50-ci illərdə Misirdə mühəndis Geron “eolopil”, bir növ buxar maşını kəşf etmişdir və bu maşın məbədin ağır qapısını müəyyən məsafədən açma bilirdi. O zamanlar sorucu nasos, termometr və bir sıra başqa kəşflər də olmuşdu. Lakin qədim cəmiyyət hətta industrial qədərki cəmiyyətə çevrilməmişdir. Çünki ucuz qul əməyi bahalı texnikanın tətbiqinə imkan vermirdi. Horizontal su dəyirmanlarından buğdanı döymək üçün istifadə edilir, buxar-

dan isə maraqlı oyuncaqları hərəkətə gətirmək üçün istifadə olunurdu.

Industrial qədər sivilizasiyaya keyfiyyətə yeni texnika xas idi. Su və yel dəyirmanları, onların ətrafında yaranan ağacəsasən, mahud toxuyan, kağız istehsal edən dəzgahlar da qurulmuşdu. Burada əməyin ən ümumi bölgüsü baş verirdi ki, bu da öz növbəsində istehsal alətlərinin rəngarəngliyini tələb edirdi. Sənaye və kənd təsərrüfatı ilə yanaşı “üçüncü bölmə” adlandırılan bölmə də sürətlə inkişaf edir ki, bu da vəkillərin, notariusların, həkimlərin, universitet müəllimlərinin sayının artması ilə müşahidə olunur. Dağ – mədən sənayesi və digər sahələr inkişaf edir.

Industrial qədərki sivilizasiya dövründə, xüsusilə, XV əsrdə elmi-texniki kəşflər atmosferi yaranır. Leonardo da Vinçidən sonra yüzlərlə italyan “möcüzəli” maşınların layihələrini hazırlayır. Ancaq industrial qədərki sivilizasiyada da kəşflərin tətbiqi kütləvi xarakter almamışdı. Çünki ucuz işçi qüvvəsinin olması bahalı texnikanın tətbiqinə stimül yaratmırdı.

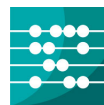
XVI – XVII əsrlərin nailiyyətləri və iqtisadi yüksəliş industrial sivilizasiyaya keçməyə təkan verdi. Texnikanın keyfiyyət dəyişikliyi təkcə onun özü ilə deyil, həm də iqtisadiyyatın inkişafı ilə bağlı idi.

Yeni dövrdə Qərbi Avropada sənaye sivilizasiyası formalaşmağa başlayır. Ona tarixçilər maşın sivilizasiya da deyirdilər.

Bazarın marağı və tələbat yeniliyə stimül yaradırdı. Kömür sənayesi digər sahələrin inkişafını stimullaşdırmış, buxardan geniş istifadə olunmağa başlanmışdır. Industrial sivilizasiya cəmiyyətin bütün həyat tərzinin dəyişməsinə, o cümlədən kənd təsərrüfatının, nəqliyyatın, rəhbərliyin, peşə vərdislərinin, təhsilin, tərbiyənin və mədəniyyətin dəyişməsinə təsir göstərmişdir.

Qərbi Avropa kapitalizmə keçəndə Şərqdə feodalizm quruluşu hökmran olsa da burada artıq kapitəlit münasibətlərinin inkişafı müşahidə olunmurdu. Ancaq mütəmləkəçiliyin başlaması Şərqi normal inkişafını pozdu.

Bundan sonra həm Şərq, həm də dünyanın digər regionlarına daxil olan ölkələr öncül Avropa sivilizasiyası ilə uyğunlaş-

maq məcburiyyətində qalırlar. Hansı ölkə Avropa sivilizasiyasına tez və ağrısız uyğunlaşdırsa o ölkənin inkişafı sürətlənirdi. Yaponiyanın timsalı buna gözəl nümunədir.

Bu gün tarixi zərurəti dərk edən bir çox Şərqi ölkələri, o cümlədən Azərbaycan Avropa sivilizasiyasına qovuşmaq yolunda inamla irəliləyir. Ancaq bu heç də Şərqi sivilizasiyalarının dəyərlərindən tamamilə imtina etmək demək deyildir. Əksinə Şərqi sivilizasiyalarının qiymətli cəhətləri hökmən qorunub saxlanmalıdır. Avropanın bütün dəyərləri kor-koranə təqlid olunmamalıdır (xüsusən əxlaq sahəsində). O cümlədən iqtisadiyyatın inkişafında və nizamlanmasında dövlətin müstəsna rolu inkar edilməməlidir. Əlbəttə biz məmurların iqtisadiyyata yersiz müdaxilələrinin tamamilə əleyhinəyik. Ancaq eyni zamanda dövlətin ümumi nəzarəti, iqtisadiyyatın inkişafına yönəlmiş tədbirləri qaçılmazdır. Bu günün maliyyə böhranı bir daha bunu sübut etdi. Belə ki, respublikamızın prezidentinin yürütdüyü ağıllı, ehtiyatlı siyasət sayəsində hələlik böhranın təsiri qonşu ölkələrə nisbətən Azərbaycanda özünü daha az göstərdi.

*д.и.н., проф. Далгатов А.Г.
(ДГУ)*

Постсоветское общество: от уравнительной бедности к резкой поляризации

Демографические процессы в суверенной России схожи с динамикой народонаселения западных стран – сокращение рождаемости компенсируется миграцией из стран СНГ. Официальная статистика фиксирует уменьшение населения РФ с 1992 по 2002 г. на 3 млн. человек. Однако, учитывая нелегальную иммиграцию, эту цифру следует скорректировать в сторону уменьшения. Миграция увеличивает процент трудоспособности населения, что обостряет проблему занятости и сдерживает рост зарплат. Одновременно в пер-

спективе Россию ждет проблема резкого сокращения трудоспособного населения при увеличении доли пенсионеров.

Рыночные реформы привели к революционным изменениям в социальной структуре общества. Произошла значительная поляризация по доходам. По официальным данным на 2001 г. доходы 10% самых состоятельных граждан в 14 раз превысили доходы 10% самых бедных граждан. А на основе выборочного обследования домохозяйств доходы самых богатых превысили доходы самых бедных в 40 раз. За десятилетие реформ в России появились миллиардеры, которые сделали состояния на приватизации государственного имущества.

Основа демократии – многочисленный (не менее 2/3 общества) средний класс. Средний класс характеризуется не только уровнем доходов, но и их источником, а также структурой потребления. Представитель среднего класса должен обладать собственностью на недвижимость, средства производства и часть доходов получать от их эксплуатации в форме прибыли, процентов, дивидендов, ренты. Это – залог экономической стабильности данной социальной группы, позволяющей поддерживать политическую стабильность в стране.

Территориальная мобильность населения внутри страны по сравнению с советским периодом снизилась. Регионы стали опираться на собственные кадры, так как из-за падения производства отпала необходимость в привлечении специалистов со стороны. Исключение составляют Москва и Московская область, где динамично растущий бизнес создает новые рабочие места для россиян и иностранцев. В 2003 г. на территории России находилось 0,5 млн. официально зарегистрированных беженцев и вынужденных переселенцев без учета нескольких сотен тысяч беженцев из Чечни. Основной причиной появления данной категории населения стали межнациональные конфликты и притеснения русскоязычного населения в суверенных государствах СНГ. Трудовые ми-

гранты, переселенцы и беженцы из бывших республик СССР компенсировали естественную убыль населения России. С россиянами их объединяет общая советская история, русский язык, что позволяет мигрантам относительно легко адаптироваться в обществе.

В XX веке в России произошло два поворота в противоположных направлениях с коренными изменениями сущности власти. В обоих случаях политико-идеологическое обоснование необходимости этих поворотов осталось неизменным – улучшение жизни народа. Так в 1917 г. была совершена коренная перемена – смена власти с целью улучшить жизнь широких народных масс. Движущей силой революции был народ. В результате капиталистический строй сменился на социалистический, от чего пострадали в первую очередь представители дворянства и буржуазии и их окружение. «Одним из наиболее бесспорных завоеваний социализма был всеобщий охват населения системой социальной защиты. Наряду с существованием системы бесплатных услуг, таких, как здравоохранение, образование, социальное обеспечение, в значительной степени был субсидируемым рынок потребительских товаров и услуг»¹.

В процессе демонтажа социалистического строя народ "раскулачивали" дважды – путем ваучерной приватизации в 1992 г. и дефолта в 1998 г. Россия приступила к "реформам" без фундаментально проработанной государственной программы изменения отношений собственности. Приоритеты, цели и конкретные методы регулирования приватизации постепенно менялись. "Основной капитал приватизируемых предприятий обменивался по остаточной стоимости, без учета инфляции, т.е. в десятки и сотни раз меньше их рыноч-

¹ Обучение рынку. Под ред. Глазьева С.Ю. – М.: ЗАО Издательство "Экономика", 2004. с. 397.

ной стоимости. Всего за четыре года в частные цехи перешло не менее 70% собственности (без земли)"¹.

Кризис в экономике стал причиной ухудшения положения в социальной сфере. Произошло заметное снижение доходов населения, которое сопровождалось усилением социального неравенства. За чертой бедности по данным статистики к 1992 г. оказалось 49,7 млн. россиян.

30 млн. пенсионеров, тех, кто собственно создавал материальные блага, поделенные реформаторами между собой, фактически оказались ненужным балластом. Размер средней пенсии с 1992 г. так и не смог достичь прожиточного минимума. Поэтому обычным явлением стали старички и старушки, ищущие в мусорных ящиках средства для обещания реформаторами «достойной старости».

Кроме того, экономические реформы в России привели к неблагоприятной демографической ситуации. Только за годы реформ количество детей в России уменьшилось на 14 млн., а среднее число детей, рожденных женщиной за свою жизнь изменилось с 2,1 в 1985 г. до 1,2 в 2001 г. За каждый год реформ население нашей страны сокращается примерно на 1 миллион человек. Расчеты, сделанные исследователями данного вопроса в 1998 г., показали, что «если соотношение рождаемости и смертности останется неизменным, то каждое новое поколение девочек будет меньше, материнских поколений на 42% и через 32 года исходное население России уменьшится в 2 раза»².

Либерализация хозяйственной деятельности сопровождалась реализацией радикальных программ макроэкономической (финансовой) стабилизации. Неотъемлемой

¹ Богомолов В.А., Богомолова А.В. Антикризисное регулирование экономики. Теория и практика: Учебное пособие для вузов. – М.: ЮНИТА-ДАНА, 2003. С. 98.

² Население России 1998. Шестой ежегодный демографический доклад / Под ред. Вишневого А.Г. – М.: "Книжный дом Университет", 1999. С. 144.

составляющей этих программ были стандартные монетаристские схемы подавления спроса через ограничение денежной массы, установление высокой ставки рефинансирования и сокращение бюджетного дефицита. Однако ограничение спроса ради подавления инфляции разрушало производство, которое теряло сбыт. Объемы производства за годы реформ сократились вдвое, и как следствие – сокращение ВВП. В России уровень ВВП в 1998 г. составил 57% от уровня 1990 г. Из бывших республик Советского Союза к 2000 г. ни одна не смогла превзойти уровень 1990 г., а в 2001 г. это удалось Узбекистану (103% к уровню 1990 г.) и Эстонии (102%).

По мнению ряда иностранных экспертов, происходящее в 90-х годах на территории России следует рассматривать «скорее как Великую Депрессию, нежели как переход к рынку. Объем разрушений в сфере производства и безудержность инфляции имели настолько беспрецедентный характер, что надолго отбросили население в состояние бедности, экономической нестабильности и правовой незащищенности»¹.

Несмотря на существование негативных явлений, следует отметить, что Россия избежала крупномасштабных социальных столкновений, гражданской войны. По сравнению с началом XX в. большинство современного российского общества состоит из горожан с высшим и средним образованием. Они более лояльны к переменам и менее склонны доверять политическим экстремистам. Многообразие форм собственности, политический плюрализм и гражданские свободы, отсутствие террористического режима с государственной идеологией, позволяют каждому гражданину искать свое место в обществе в соответствии со своими способностями и представившимися возможностями

Россия еще обладает конкурентными преимуществами, оставляющими шанс прервать тенденции деградации и прорваться, наконец, к траектории быстрого и устойчивого

¹ Обучение рынку. Под ред. Глазьева С.Ю. – М.: ЗАО Издательство "Экономика", 2004. С. 397.

развития. К наиболее важным из них относятся: высокий уровень образования и глубокие духовные традиции народа, богатые природные ресурсы, огромная территория и емкий внутренний рынок, квалифицированные трудовые ресурсы, высокая склонность населения к сбережениям, развитый научно-промышленный потенциал. Для реализации конкурентных преимуществ российской социально-экономической системы и – на этой основе – обеспечения роста производства и благосостояния общества должна проводиться государственная политика, отвечающая национальным интересам.

*Dr.Mehmet Yazıcı
Muhasebeci Prof.*

Görüş bildirimi

1. Giriş

Bu yazının konusu, muhasebeci Prof.Dr.Mehmet Yazıcı'nın tarihçi Prof.Dr.Tofik Mustafazadeye "**Dünya ekonomisi'nin Gelişme Aşamaları: Tarihsellik ve Modernlik**" üzerine Uluslararası **Konferans** için görüş bildirmedi.

Amaç, konferans'a bildiri sunma değil, konferansı düzenleyenlere, belirli açıdan, görüş bildirmedi. Burada konu muhasebe açısından ele alınmış; Yazıcı'nın ekonomi üzerine bilgi birikimi ile sınırlı tutulmuşdur; başka kaynaklardan yararlanılmamıştır.

Bu yazıda, konferansın oturum başlıkları temel alınmış, ekonomi tarihi içeriğine dayalı Yazıcı'nın yıllardan kalma iktisat bilgileriyle, açıklık ve nesnellik gibi ilkelere uygun olarak görüş bildirilmiştir. Bu yazı, bu **Giriş** bölümü ile birlikte, **Oturum Konuları Üzerine** ve **Sonuç** olması üzere 3 bölümdür.

Bu konferans'ın konusu geneldir; bu konuda ekonomi kitaplarında, ekonomi tarihi kitaplarında ansiklopedilerde yeterli bilgi vardır. Ancak sözü edilen bu kaynaklara baş vurulmamış, alıntı yapılmamış, yüzeysel olan bilgi birikimi özgürce ortaya

konmuştur. Bu giriş bölümünde, konuyla ilgili kavramlardan **ekonomi** ve bunun eşanlamı **iktisat** ile **insan ihtiyaçları** terimleri üzerinde dil ve muhasebe açısından durulmuştur. Bu, ekonomi bilimcilerinin eleştirilerine açıktır.

Ekonomi sözünün yunanca kökenli olduğu, önceleri ailenin geçim yönetimi anlamında kullanıldığı bilinir. Sonraları, zamanla insan ihtiyaçlarını gidermek için **edinim, üretim, bölüşüm** ve **tüketimin** yönlendirilmesi anlamında, birçok ülkenin dilinde söz, kavram ve terim olarak kullanıldığı ve **iktisat** sözü ile eşanlamda olduğu bilinir. Bu anlamda, aile ekonomisi, belde ekonomisi, bölge ekonomisi, ulusal devlet ekonomisi, çok uluslu devlet ekonomisi ve dünya ekonomisi gibi **ekonomilerden** ya da **iktisattan** söz edilebilir.

İnsan ihtiyaçları, insanın yaşaya bilmesi ve daha iyi, daha iyi yaşayabilmesi için gerekli tüketim gereçleri ve kullanım araçlarının iktisattaki adıdır.

İnsanın zaruri ihtiyaçları, yaşayabilmesi için gerekli olanlardır. Bunların kimi hava su, yabancı bitkiler gibi doğadan emeksiz ve bir maloluşu olmadan elde edilir; kimi yeme, içme, giyinme barınma için gerekli, bir maloluşu olan, nesnelere.

İnsan bu zaruri ihtiyaçlarını çeşitli biçimde karşılar, kimi ekmeğe soğanı, peyniri katık eder; kimi havyar yer; kimi çorbayı evinde içer; kimi çorba içmek için İstanbul'dan Paris'e gider. Kaldı ki, insanın bu zaruri ihtiyaçlardan başka daha birçok üst dereceli ihtiyaçları vardır.

İnsan ihtiyaçları sınırsızdır; bunları karşılayacak gereç ve araçlar sınırlıdır. Bu sınırsız ihtiyaçlar, ancak doğanın kaynaklarından yararlanılarak insan aklı, emeği ve eliyle kurduğu örgütlerle ve yaptığı üretimlerle belirli ölçüde giderilebilir.

İnsanoğlu, bu sınırsız ihtiyaçların, çaba harcanmadan, çalışmadan, üretilmeden tüm karşılandığı cennette doğmuştur. Böyle bir ortamdan kovulduğu için, insan, en az emek sarf ederek, üretimin bölüşümünde çok pay almak ve ihtiyaçlarını başkalarından daha iyi bir biçimde karşılamak ister. Oysa, kural olarak aile, aşiret, belde, bölge ve ulusal devlet iktisadında, üretimin

bölüşümünde, herkes aklı, emeği, bilimi ve çalışması karşılığında, hak ettiği payı almalıdır. İnsana doğru ve gerçek yolu gösteren bütün dinler de insanlara hakça bölüşümü emreder ve her türlü haksız bölüşümü, haksız kazancı, kul hakkı diye haram kılar. Ancak insanlık varolduğundan beri toplumlar içinde sayıları az fakat güçleri çok olan kimi insanlar, üretimden hakları olmayan paylar alırlar.

Bunlar kimi doğrudan hırsızlık, soygun, kumar, uyuşturucu ya da silah kaçaklığı, insan ticareti, rüşvet gibi yollardan zorla, yasadışı, kuraldışı, ahlak dışı sağlanan kazançlar, bu demek ki kul haklarıdır.

Kimi de sözde yasalara uygun, yönetim payı, tarikatlara ve mensuplara sağlanan çıkarlar ve faiz gibi haksız kazançlardır. Bunlara, sayıları kişilere zenginlerin görüşlerine uygun yasa koyan siyasetçiler göz yumar; çoğu kez konmuş yasaları bile tam uygulamazlar.

2. Oturum Konuları Üzerine.

2 1. **İktisadi düşüncenin evrim tarihi**, insanlığın tarihi ile aynı olduğu kabul edilebilir. Çünkü insan varolduğundan beri ekonomik düşünceler de var olduğu söylenebilir.

2 2. **Ekonomik devreler ve gelişme aşamaları**, dünyanın değişim yerlerinde ve değişik zamanlara göre, **avcılık** dönemi, **tarımcılık** dönemi, **değıştokuş** dönemi gibi tanımlarla adlandırılır.

Bilimsel olarak ekonominin önceleri ilahiyat, sonra ilahiyattan ayrılan hukuk bilimi içinde yer aldığı yaklaşık 18'inci yüzyılın ortalarında **fizyokratlar, merkantilistler, klasik ekonomistler** diye adlandırılan ekonomi bilim adamlarıyla kendi başına bir bilim niteliği kazandığı söylenebilir; 19'uncu yüzyılın ortalarında da **sosyalist ekonomistlerden** ve **sosyalist ekonomi** döneminden söz edilir.

2 3. **Ekonomik gelişmeleri tarihsel dönemlere ayırma** akla uygun düşülemez; eğer ekonomik gelişmeler olmuşsa, bunlar dünyanın değişik yerlerinde, değişik zamanlarda olmuştur.

2 4. **Ekonomik yenilmenin zorunlu olduğu söylenebilir.** Çünkü, 20'inci yüzyılın sonlarına doğru, merkezden planlı

ekonomik düzen olan kominizm yıkılmış; dünyanın ekonomik dengesi bozulmuş, kapitalizm meydanı boş bulmuş ve azmıştır; şimdilerde 21'inci yüzyılın başlarında da azmış serbest piyasa ekonomik düzeni azgın kapitalizmin de çökmekte olduğu söylenebilir. Dünya yeni bir yol, bir hakça iktisat üzeni arayışindedir.

Çok uluslu, merkezden planlı, tüketime göre üretim yapan rekabete fırsat vermeyen, manevi içdenetimi olmayan kominist ekonomi yapaydı, doğal deyildi, bu onun yıkılış nedeni sayılabilir.

Çok uluslu, plansız, denetimsiz rekabete, haksız kazanç fırsat veren, parayı ticaret malı gören, üretim yapıp reklamlarla tüketici arayan müptezel azgın kapitalist ekonomi de adil değildir. Bu da onun çöküş nedeni sayılabilir. Çok uluslu devletler gibi, çok uluslu ekonomiler de dağılmaya, çökmeye mahkumdür.

Denetimsiz azgın kapitalizmde az sayıda zenginler az sayıda siyasetlerle işbirliği yapar ve özellikle **para, kredi ve kambiyo** aracılığı ile çok sayıda halkı sömürür; zengin daha zengin, halk daha fakir olur. **Para, kredi ve kambiyo** ile ekonomisi zengin devletler de ekonomisi gelişmekte olan devletleri sömürür. Bu böyle geldi, ama böyle gitmez.

2 5. **Modern küreselleşme**, dünya ekonomisinde, edinim, üretim, bölüşüm ve tüketimi içeren bir evre değildir. Bu, ekonomisi gelişmiş devletlerin, çok uluslu banka kurumlarına **faiz** yoluyla haksız kazanç sağlamaları için **para, kredi ve kambiyo** üzerine oynadıkları bir oyundur. Ekonomik açıdan gelişmekte olan ülkelerde **yabancı bankaların çokluğu bir raslantı değildir**. Küresel finans krizi, bir **faiz krizi**, başka bir anlatımla, bir haksız kazanç krizidir. Bu **faiz krizi**, çok uluslu kapitalizm ekonominin de çöküş nedeni sayılabilir. Bu nedenle çok uluslu devletler ve devlet toplulukları dağılıbilir.

Şimdilerde her devletin akli ve bilimi rehber edinen yöneticileri, kendine uygun yeni bir devlet ekonomi düzeni arayışı içindedir.

Bu, **ulusal devlet ekonomi düzeni olabilir**; iyi de olur. Böyle bir ekonomi düzenini, Türkiye Cumhuriyeti'nin kurucusu

Gazi Mustafa Kemal Atatürk kurmuş, 1923-1938 arası 15 yıl başarı ile uygulanmıştır. Atatürk'ün halefleri bu düzenden sapmış ve gittikçe uzaklaşmıştır. Ancak bu uluslararası devlet iktisat düzeni, şimdi daha çok önem kazanmış ve güncel olmuştur.

Ulusal devlet ekonomi düzeni, **par, kredi kambiyo**ya egemen olan, denetimli rekabete fırsat veren, manevi içdenetimi olan hakça bir düzendir.

Bunun için biri varlık vergisi salma, öbürü **haksız kazancı** ve özellikle **faizi** giderme gibi iki çok önemli araç vardır.

3. Sonuç.

Bu yazı konferans'a sunulan bir bildiri değildir; konferansçılara görüş bildirmeyen. Yazıcı, bu yazıyı muhasebe açısından ve ekonomik bilgi birikimi ile ele almış şu sonuca varmıştır:

3 1. **Ekonomik yenilenme zorunlu görülmektedir**. Çünkü çok uluslu kominist ekonomi 20'inci yüzyılın sonlarına doğru yıkılmış; dünyanın ekonomik dengeleri bozulmuş, bunu gören çok uluslu kapitalist ekonomi daha da azgınlaşmış ve şimdilerde 21'inci yüzyılın başlarında o da çökmektedir.

Dünyadaki ulusal devletler yeni ekonomik düzen arayışı içindedir.

3 2. **Modern küreselleşme**, ekonomik bir evre ya da aşama sayılamaz. Çünkü onun uğraş alanı yalnız **para, kredi ve kambiyo**; başka bir anlatımla **faizdir**. Bir çok uluslu gelişmiş devletlerin **para, kredi ve kambiyo** aracılığı ile haksız kazanç elde etmek için bir oyundur. Bu oyun, küresel finans krizi, öteki adı **faiz krizi**, dahası haksız kazanç krizi ile bozulmuştur.

3 3. Bu **faiz krizi**, çok uluslu kapitalist ekonominin çöküş nedeni sayılabilir. Bu nedenle çok uluslu devletler ve devlet toplulukları dağılıbilir.

3 4. Bu ortamda her devletin, kendi doğal kaynaklarına dayalı, **para, kredi ve kambiyo**suna egemen başta **faiz** olmak üzere tüm haksız kazançları önleyen iyi bir **denetimle vergi** olarak payını tam alan ulusal devlet ekonomi düzenini bir an önce kurması önerilir.

Əziz dostlar, xanımlar və cənablar!

Məruzələr kifayət qədər konfransın qarşısında duran problemləri tam əhatə etdiyi üçün mən sizi yormadan konfransın səciyyəvi cəhətləri ilə bağlı olan bir-iki məqamı sizinlə bölüşüb fikrimi yekunlaşdırmaq istərdim.

Əvvəla, bu gün Azərbaycan özünün halal haqqını, müstəqillik haqqını yaşayır. Tanrının yaratdığı hər bir varlığın bunu yaşamaq haqqı var. Çox təəssüf ki, müstəqillik haqqı qazandıqdan sonra Azərbaycan bu problemi yaşamaq, bu haqqı özünə qaytarmış bir insan kimi nə qədər problemlərlə üz-üzə qalmışdır. Respublikanın geosiyasi vəziyyəti, dünya dövlətlərinin Azərbaycana marağı, bu maraqlar altında məkirli niyyətlər və bu niyyətlər qarşısında güclü olmaq zərurəti Azərbaycanın hər bir insanından kifayət qədər ağıllı, düşüncəli, halal və səmimi olmağı tələb edir. Mən deyərdim ki, bu sahədə Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti kifayət qədər Azərbaycanın tale yüklü məsələlərində öz sözünü deyir, Universitet rəhbəri istər Universitet daxilində, istərsə də Milli Məclis səviyyəsində bir vətəndaş, bir ziyalı kimi özünün qarşısında duran vəzifələrə kifayət qədər məsuliyyətlə yanaşır. Məhs bu konfrans bu məsuliyyətin qanunauyğun hissəsidir. Bu mənada konfrans kifayət qədər səciyyəvidir. Azərbaycan Tarix Qurumu ilə birgə aparılması isə bu iki elm sahəsinin, bu iki ideoloji mərkəzin birgə fəaliyyətinin ifadəsidir. Bu da diqqət çəkən cəhətlərdən birisidir.

Təbii ki, mən iqtisadçı deyiləm, amma dövlətin, millətin, insanın varlığı, mövcudluğu nə qədər böyük olursa-olsun birbaşa onun iqtisadiyyatı ilə bağlıdır. Çox böyük mənəvi hisslərlə yaşaya bilən, humanist duyğularla daima fəaliyyət göstərmək istəyində qurulan, ancaq iqtisadi cəhətdən zəif olan insanlar böyük, humanist, qayğıkeş görünə bilməz. Bu dövlətin də xarakterinə aiddir, millətin də. Dövlət o vaxt böyük və nəhəng görünür ki, onun iqtisadi gücü, hərbi potensialı və hər hansı qüvvə qarşısında cəsarətlə dayanmaq qabiliyyəti var. Bu cəhətdən Azərbaycan son

illərdə çox böyük addımlar atır, Azərbaycanın taleyüklü məsələlərində, guman edirəm ki, bu amil öz həlledici rolunu oynayacaqdır. Bu cəhətdən iqtisadiyyatla bağlı bu məsələlərin global formada, beynəlxalq konfrans formasında gündəmə gəlinməsi də səciyyəvi cəhətlərdən birisidir.

Konfrans əsasən Ümummilli lider Heydər Əliyevin 86-cı ildönümünə həsr olunub. Mən bir məqamı da sizinlə bölüşüb fikrimi tamamlamaq istərdim. Bilirsiniz tarix bir həqiqətdir, tarix o vaxt həqiqət ola bilir ki, tarixi olduğu kimi, həqiqət formasında dərk edib, yazıb və kütləyə çatdırmağı bacarasan. Mən deyərdim ki, mən yubiley olduğu üçün bu məqamı gündəmə gətirirəm.

Azərbaycana olan münasibət 20-ci illərdən belə bir süarla səciyyəvi olub – müsəlman yaxşı kommunist ola bilər, ancaq ona etibar etmək olmaz, çünki onun qəlbində müsəlmançılıq və müsavatçılıq yaşayır. Mən bunu Azərbaycan Kommunist Partiyasının 1920-ci ildə keçirilmiş II qurultayının stenoqramından sizə çatdırıram. Nə məqsəd güdürəm burada? Həmən o xətt, müsəlmana etibar etmək olmaz xətti, Azərbaycanın çox böyük övladı Nəriman Nərimanova qarşı tuşlandı, o respublikadan uzaqlaşdırıldı və məhv edildi. Müsəlmana etibar etmək olmaz xətti Azərbaycan xalqının tarixi taleyində istər mütərəqqi, istər mürtəce obrazı ilə yadda qalan Mircəfər Bağirova tuşlandı, uğursuz taleyi sona çatdı.

Nəhayət, bu yenə də, üçüncü bir məqamda, 70-ci illərdə Heydər Əliyevə tuşlandı. Heydər Əliyev bu sipəri dağıtdı, Siyasi Bürodə məxfi sövdələşmə - slyavyanlardan başqa ölkəni idarə etməyi hec kəsə etibar etmək olmaz sindromunu qırdı. Dövlət Təhlükəsizlik Komitəsinin sədri kimi millətin taleyini həll edən bir imzanı Azərbaycan xalqının özünə qaytardı və nəhayət idarə olunan, idarə olunmağa məcbur edilən, müstəqillik haqqı əlindən alınan xalqın tarixi taleyində Heydər Əliyev simasında idarə edən bir millətə çevrildi. Bax bu böyük simanın Azərbaycan xalqı qarşısında ən böyük xidmətlərindən biridir.

Bu gün onun 86-cı ildönümü ilə əlaqədar olaraq keçirilən konfransın iştirakçılarını salamlayıram, konfransı ürəkdən təbrik edirəm, təşkilatçılara isə cəsarətini arzulayıram.

I BÖLMƏ

İqtisadi fikrin təkamül tarixi

*i.e.d., prof, Meybullayev M.X.
(ADİU)*

İqtisadi inkişafın tarixi dövrləşməsinin təhlilinə müasir baxış

XXI əsrin ilk onilliyində dünyada baş vermiş global maliyyə böhranı, beynəlxalq iqtisadiyyatda gedən tsiklik enmələr, insan inkişafı potensialı istiqamətində mövcud olan problemlər, bir daha iqtisadi inkişafa təkcə formalaşmış elmi müddəalar, ideyalar, baxışlar, cərəyan və məktəblər çərçivəsində deyil, həm də müasir elmi təfəkkürün məhsulu olan yeni düşüncələrin rolunun nəzərə alınmasını labüdləşdirir. Əgər iqtisadi fikrin tarixi inkişafını qədim orta müasir dövrlər çərçivəsində, xüsusən də kapitalizmə qədərki, formalaşmaqda olan bazar sistemi, formalaşmış bazar sistemi və müasir sivilizasiyalı bazar sistemi dairəsində fərqləndirilərək öyrənilmişdir. Burada dünyanın son dərəcə nüfuzlu iqtisadçıların fikirləri öz təsirini göstərmişdir. İqtisadi fikirlərin təkamülü və dövrləşməsi istiqamətində Y.Şumpeterin, D.Nortun, R.Foqelin, R.Kouzun, M.Blauqun, U.Baymolun və digərlərinin ideyaları müstəsna rol oynamışdır.

Göstərmək lazımdır ki, müasir iqtisadi nəzəriyyənin əsasında duran neoklassik istiqamət, meynstrizm kimi nəinki özünü tam doğrultmuş, əksinə bu cərəyana üstünlüyün verildiyi şəraitdə keçən əsrin 30-cu illərindəki dünya böhranı baş vermiş alternativ elmi cərəyanlar meydana gəlmişdir. Xüsusən keynsçiliyin, yeni keynsçiliyin, post keynsçiliyin, monetarizmin, neoliberalizmin, yeni institusionalizmin, səmərəli gözləmə, informasiyanın yeni makroiqtisadi tənzimləmə nəzəriyyəsi, təklif

iqtisadiyyatı nəzəriyyəsi, rəqabət üstünlüyünün beynəlxalq ticarətin yeni nəzəriyyəsi, texnologiyalarda təsadüf dəyişikliklərlə bağlı meydana gələn real biznes-tsikl nəzəriyyəsi, islam iqtisadi təlimindən irəli gələn faizsiz kredit nəzəriyyəsi iqtisadi inkişafın dövrləşməsinə yeni təfəkkür tərzilə yanaşmağı tələb edir.

Digər tərəfdən dünya ölkələrinin qeyri-bərabər inkişafı və onları törədən səbəbləri, ölkə səviyyəli xüsusiyyətləri, xüsusən mənəvi, hüquqi, sosial, dini, etik və əxlaqi normaların nəzərə alınmaması iqtisadi inkişafın tarixi dövrləşməsi üçün eyni deyil, müxtəlif meyarların tətbiq olunmasını tələb edir. Resursların məhdudluğu prinsipindən çıxış edib iqtisadi inkişafa, yalnız iqtisadiyyat naminə aparılması, XX əsrin 90-cı illərində artıq müəyyən çatışmazlığı ilə özünü əks etdirdi. Qənaət, stimullaşdırma prinsipləri ilə sosial ehtiyacların ödənilməsi, demografik amillərin rolunun nəzərə alınması, ekosistemin qorunması müasir iqtisadi inkişaf konsepsiyasında hədəfləyici amilə çevrilmişdir. Eyni zamanda sivilizasiyalı bazar sisteminin formalaşmasında liberal, sosial, sosial-demokrat yanaşma ilə paritet olaraq iqtisadiyyatın tənzimlənməsində milli səviyyədə tənzimlənmə mexanizminin həyata keçirilməsi, ümumi metodoloji prinsiplərə əsaslanmasını qarşıya qoysa da, hər bir ölkənin iqtisadi, enerji, ərzaq təhlükəsizliyi və mənafevləri baxımından fərdi və empirik səviyyədə həyata keçirilməsini tələb edir. Dünyada baş verən iqtisadi proseslər, inkişaf etmiş, inkişaf etməkdə, keçid sistemində olan və zəif inkişaf edən ölkələr üçün müxtəlif problemlər törətməklə, həllində də eynilik olmur. Ona görə də yoxsulluğun azaldılması, inflyasiyanın yumşaldılması, fiskal, monetar, valyuta tənzimlənməsi ilə makroiqtisadi sabitləşmədə müxtəlif nəticələr əldə olunur. Əgər valyuta məzənnəsinin enib-qalxması güclü dövlətlərin iqtisadiyyatı üçün xarakterikdirsə, lakin iqtisadiyyatı sırf resurslardan asılı olan ölkələrdə onun sabit səviyyədə saxlanılması məqsədəuyğundur. Deməli, artıq iqtisadi ideyalar, nəzəriyyələr formal şəkildə deyil, real şəkildə qəbul olunmasını və praktik tətbiqini tələb edir.

Müasir qloballaşma prosesi dünyanın siyasi-iqtisadi, hüquqi-mədəni integrasiyasının nəticəsi kimi birbaşa iqtisadi inkişafın dövrələşməsinə təsir göstərməklə iqtisadi nəzəriyyələrin bu istiqamətdə formalaşmasına təsir göstərmişdir. Bu aspektdən çıxış edərək iqtisadi inkişafın tarixi dövrələşməsinə belə səciyələndirmək olar:

- 1870-1920-ci illərdə iqtisadi inkişaf dövrü. Bu dövr kapitalın fərdi formadan çıxıb, ictimai məzmun aldığı, nəqliyyat vasitələrinin inkişafı, torpaq sahələrindən daha məhsuldar istifadə olunduğu, ticarət əngəllərinin aradan qaldırıldığı, dünya əhalisinin miqrasiyasının və iş qüvvəsinin yerdəyişmə dalğasının gücləndiyi, inqilabi dəyişikliklərin gətirdiyi şəraitlə əhatə olunmaqla, neoklassik marksist iqtisadi cərəyanla bəhrələnməmişdir. Qloballaşmanın ilk dalğası ilə Birinci Dünya müharibəsinin baş verməsi iqtisadi inkişafda ləngiməni əsaslandırmaqla yanaşı, onun ilkin mərhələsi kimi əks olundu.

- 1920-1950-ci illər iqtisadi inkişafın 2-ci dövrü. Bu dövr kapitalizm və sosializmin bir-biri ilə kəskin siyasi, ideoloji, hərbi mübarizənin apardığı, iqtisadi münasibətlərin, sərt inzibatçılığın, işsizliyin, millətçiliyin yüksəldiyi, ilk dünya iqtisadi böhranının və ikinci dünya müharibəsinin baş verdiyi bir vaxtda, neoliberalizm, sosial bazar təsərrüfatı, keynsçi və marksist cərəyanı ilə silahlanmış iqtisadi sistemlərin nəticələrinin əks olunduğu iqtisadi inkişafın ikinci mərhələsi kimi göstərmək olar. Qlobal səviyyədə dünya əhalisinin hər nəfərinə düşən ÜDM-un səviyyəsi aşağı düşmüş, yoxsulların sayı artmış, lakin ümumi şəkildə iqtisadi situasiya yaxşılaşmış, elmi-texniki tərəqqinin inkişafında üstün mövqeyi müşahidə olunurdu. Lakin dünya ölkələri arasında iqtisadi inkişafıla bağlı qeyri-bərabərlik dərinləşirdi.

- 1950-1990-cı illər iqtisadi inkişafın 3-cü dövrü. Bu dövr iki düşərgə ölkələrinin iqtisadi, hərbi sahədə mübarizəsi kimi səciyyələnir. Sənayeləşmə, integrasiya prosesi sürətlənirdi. Beynəlxalq iqtisadiyyatda inkişaf etmiş ölkələrlə yanaşı, inkişaf etməkdə olan, yeni müstəqillik əldə etmiş şərq ölkələri də, nüfuzlu ölkələr də müəyyən ixrac sahibi kimi iştirak edirdilər. Bu dövr

üçün monetarizm, neosintez, təklif iqtisadiyyatı, səmərəli gözləmə nəzəriyyələri meydana gəlmiş, iqtisadi inkişafa təkan verən elmi müddəaların praktiki tətbiqi imkanları genişlənməmişdir. Iqtisadi artıma nail olunmanın funksionallı asılılıq, müvazinətli, indikativ üsulları geniş tətbiq olunmuş, müxtəlif bazar modellərini əks etdirən iqtisadi, sosial, hüquqi və mədəni amillərin fərqləndirici xüsusiyyətlərin nəzərə alınmasına diqqət yetirilmişdir. Bu dövrün ən fərqləndirici xüsusiyyəti, Şərqi Avropada və SSRI məkanında inzibati-amirlik sisteminin dağılması ilə dünya birliyinə 30-a qədər yeni müstəqil dövlətin daxil olmasıdır.

- 1990-2010-cu illər iqtisadi inkişafın 4-cü tarixi dövrü. Bu dövr artıq qloballaşmış dünyada bazar sisteminin üstünlüyə malik olması ilə, inkişaf etməkdə olan dövlətlərin ixrac potensialında sənaye məhsullarının üstünlüyə malik olunması, millətin rəqabət qabiliyyətliliyinin artması, insan potensialı inkişafının ön plana çəkilməsi, iqtisadiyyatın insan naminə fəaliyyət göstərməsi konsepsiyasının yeri olması, dayanaqlı inkişafın təmin olunmasında, iqtisadi amillərlə yanaşı, sosial və ekologiya amilinə üstünlüyün verilməsinə, əvvəlki iqtisadi inkişaf dövrləri üçün xarakterik olan qeyri-bərabərliyin nisbətən azalması, ölkələrin əhalisinin həyat səviyyələrinin artımının və yaxşılaşmasının müşahidə olunması ilə yanaşı, hələ də iqtisadi inkişafı zəif olan ölkələrdə qalmaqdadır. Bu dövrdə yeni institusional, yeni iqtisadiyyat, təkamüllü iqtisadiyyat, real biznes-tsikl, yeni beynəlxalq ticarət nəzəriyyələri formalaşmış və iqtisadi inkişafa təsir göstərmişdir. Bu dövrün də səciyyəvi xüsusiyyəti 2008-ci ildən başlanmış ikinci dünya «Qlobal maliyyə-iqtisad» böhranının baş verməsi və dünyanın 20 ölkəsinin onun nəticələrinin aradan qaldırılması ilə əlaqədar birləşib, ardıcıl, birgə təkliflərin qəbul edilməsidir.

Qeyd olunan iqtisadi inkişafın hər bir tarixi dövrələşmənin özünəməxsus qanunauyğunluğu olmaqla yanaşı, iqtisadi problemlərin həllində ümumi görünən vasitələrlə yanaşı, ilkin olaraq milli vasitələrdən istifadə olunmasına üstünlüyün verilməsi özünü təkidlə qarşıya qoyur.

*д.и.н., проф. Кидирниязов Д.С.
(в.н.с. ИИАЭДНЦ РАН)
к.и.н. Лысенко Ю.М.
(н.с. ИИАЭ ДНЦ РАН)*

К вопросу об этапах социально-экономического развития Дагестана

Дагестан в своем социально-экономическом развитии прошел несколько этапов и типов развития. Экономика «горного края» менялась на протяжении исторического развития и условий международного и внутригосударственного развития. Наиболее древний период характеризуемый нами - XV - XVII вв., многие его составляющие характерны и для XVIII – XIX в. Социально-экономическое развитие Дагестана характеризовалось тем, что жители гор и равнинных мест приспособляли свою хозяйственно-экономическую деятельность к местным климатическим условиям, умело, сочетая животноводство с земледелием, разведением злаковых культур (пшеница, рожь, ячмень, овес, полба, просо), льна и хлопка, садоводством и огородничеством, пчеловодством, охотой и т.д. Жителям горной зоны Дагестана приходилось заниматься трудоемким террасированием горных склонов и создавать террасные пахотные земли, игравшие важную роль и в средневековый период истории. Жители приморской части Дагестана занимались рыболовством. Важную роль в жизни жителей всех географических зон Дагестана играли изделия домашних промыслов. Широко было распространено в Дагестане садоводство. Важную роль в хозяйственно-экономической жизни дагестанцев XVI- XVIII вв. играло и отходничество, которое стало тогда своеобразным промыслом. Занимались дагестанцы и торговлей. Как центры международной и региональной торговли, особую роль играли Дербент, Тарки и Эндирей, которые были вовлечены в торговлю с Россией по международному торговому «шелковому» пути. Общедаге-

станского масштаба торговый путь проходил и по Внутреннему Дагестану. Важное значение в экономической жизни дагестанцев имели и их торговые связи с народами Кабарды и Чечни, Азербайджана.

Характеризуя, следующий этап социально-экономического развития следует подчеркнуть, что особенности социально-экономического и политического положения Дагестана и во 2-ой пол. XVIII в. все более расширялась торговля России с Дагестаном, который начинает активно интегрировать в орбиту складывающегося общероссийского рынка.

В пер. пол. XIX в. у народов Дагестана по-прежнему основными занятиями были земледелие и скотоводство, хотя степень развития их в разных природно-географических зонах была неодинаковая. Происходит зональное разделение труда, дальнейшее размежевание между отдельными центрами производства. Расширение торговли в XIX в. способствовало росту товарооборота в Дагестане. Углублялись товарно-денежные отношения. Все это свидетельствовало о вытеснении качественно новых производственных отношений, получивших дальнейшее развитие при капиталистическом способе производства.

Активная экономическая колонизация Дагестана в интересах метрополии началась в 60-х годах XIX в. по окончании военных действий Кавказской войны – это качественно-новый этап экономического развития Дагестана. Идет дальнейшее развитие аграрного рынка Дагестана. Происходит процесс перерастания отдельных видов домашней промышленности в ремесло и мелкотоварное производство. Шла эволюция промыслов и их приспособления к условиям развития товарно-денежных отношений. В начале XX в. местный национальный капитал заметно рос, что привело к появлению прослойки предпринимателей из числа дагестанцев.

После революции 1917 г. начинается новый этап общественного развития Дагестана, да и всей России, определяющий и экономическое развитие страны и регионов. Вся

промышленность страны была национализирована, и на протяжении с 1917 – 1991 г. практически находилась в руках государства, существовала плановая экономика, в рамках которой развивалась и республика Дагестан.

Восстановление сельского хозяйства на Северном Кавказе, в том числе в Дагестане, после окончания гражданской войны осуществлялось в более сложных условиях по сравнению с другими районами страны. В 30-е годы в республике также как во всей стране была проведена коллективизация, и вплоть до 1991 года развитие, как сельского хозяйства, так и промышленности осуществлялось в условиях плановой экономики. Конечно, на протяжении всего «советского периода» выделяются различные этапы развития, характеризующиеся определенными особенностями (НЭП, период ВОВ, послевоенного восстановления хозяйства, реформы 60-х гг.).

В 2-ой пол. 80-х г. XX в. начинается процесс разгосударствления и приватизации, зарождаются предприятия, основанные на негосударственной собственности и иных принципах хозяйствования. Но колхозы и совхозы еще оставались основным звеном аграрного производства.

С начала 90-х годов в стране было начато осуществление радикальной экономической реформы, и наступил новый этап в экономическом развитии страны и республики – этап рыночной экономики. Радикальная экономическая реформа в промышленности Дагестана, как и в других регионах страны, стала осуществляться в 1992 г. Была начата приватизация государственной собственности, акционирование промышленных предприятий. В Дагестане шло нарастание удельного веса мелких предприятий, производств и частных производителей, возрастала их доля в производстве продукции, оказании различных услуг населению.

Развернувшаяся же в стране в начале 90-х годов аграрная реформа преследовала цель изменения форм собственности и хозяйствования в аграрном секторе экономики. С начала 90-х годов происходит заметное усиление тенденции на

расширение личных подсобных хозяйств граждан республики и повышение их роли в производстве сельскохозяйственной продукции, зарождаются фермерские хозяйства.

Таким образом, Республика Дагестан прошла в своем экономическом развитии различные этапы развития, характеризующиеся значительными отличиями и особенностями на протяжении своего исторического развития.

t.e.d., prof. Cəfərov H.F.
(ADİU)

Azərbaycanın qədim dövr iqtisadiyyatında metallurgiya və metalışləmənin rolu

Azərbaycan ərazisində metalla (mis) ilk tanışlıq eneolit dövründən başlasa da metallurgiya əsasən tunc dövründən geniş inkişaf etməyə başlamışdır. Hərçənd ki, eneolit final mərhələsində Qarabağ sakinlərinin metaləritmə sahəsində müəyyən vərdişlərə malik olması son illərin tədqiqatları ilə sübut olunur. İlk tunc dövrü mədəniyyətinin ilkin nişanələrini əks etdirən Leylatəpə abidəsində metal əşaylarla yanaşı, metaləritmə nişanələri də aşkar olunmuşdur. Leylatəpədə aşkar olunmuş çiy kərpic divarlı otaqlardan birinin kül qatışıq təbəqəsində şlaklanmış kül parçası, paslanmış metal kürəcikləri və metal ərintilərindən qalıqlar tapılması buna sübutdur.

Metal kürəciklərinin spektral analizi onun tərkibində mərğümüş və nikel qatışıqlarının olmasını göstərmişdir. (spektral analiz prof. İ.Q.Səlimxanov tərəfindən aparılmışdır). Burada həmçinin üç ədəd dördillik metal bizlər də tapılmışdır. Bizlər əritmə üsulu ilə tökülmüş və əlavə olaraq döymə üsulu ilə formaya salınmışdır. İ. Nərimanovun fikrincə, Leylatəpə tipli abidələr e.ə. birinci minilliyin birinci yarısı və ortaları çərçivəsində yerləşir.

A.İ.Cavaxışvilinin məlumatına görə tərkibi mərgümüş qatışıqlı metal əşyalar Gürcüstanda, Berikeldeebi yaşayış yerinin Leylatəpə ilə sinxron təbəqəsindən tapılmışdır. Son illərdə bu sraya Böyük Kəsik abidəsi də əlavə olunub.

Bu tip abidələrin tədqiqinə bütünlükdə Zaqafqaziya miqyasında yenicə başlanılmışdır və buna görə də hələlik metallurgiya ilə bağlı bütün prosesləri, başqa sözlə, filizin çıxarılmasından başlamış hazır məhsul istehsalına kimi bütün mərhələləri izləmək imkanı yoxdur. Bununla belə, əldə olan faktlar bizə ilk tunc dövrü Kür-Araz mədəniyyəti tayfalarının metallurgiya və metalışləmə sahəsində nailiyyətləri Leylatəpə dövründə qazanılmış ümumi tərəqqi ilə bağlamağa haqq qazandırır.

Görünür, Leylatəpə tipli abidələr qədim metalışləmənin inkişaf tarixində eneolit dövrünə aid I mərhələ ilə Kür-Araz mədəniyyəti dövründə formalaşmış II mərhələ arasında keçid dövrü rolunu oynamışdır.

Arxeoloji tədqiqatlarla sübut olunmuşdur ki, Kür-Araz mədəniyyəti dövründə metalışləmə sahəsində yeni, keyfiyyət etibarlı ilə yüksək inkişaf mərhələsi başlanır. Həmin dövrə aid abidələrin böyük əksəriyyətində metalışləmə sənətinin mütəşəkkül fəaliyyətini sübut edən çoxlu dəlillər tapılmışdır.

Metalışləmə və metallurgiyanın inkişafı birinci növbədə yerli metal mədənləri ehtiyatının varlığı ilə bağlı olmuşdur. Tədqiqatlarla yerli mədənlərdən hələ qədim dövrlərdən istifadə edilməsi sübut edilmişdir. Məlumdur ki, Gədəbəylə yanaşı, Tərtərçay hövzəsində, Canyataq kəndi yaxınlığında vaxtilə qədim mis yataqlarının istismar edilmişdir.

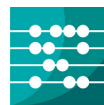
Təkcə onu demək kifayətdir ki, müasir dövrdə Kiçik Qafqazın Azərbaycanla bağlı ərazisində 10-a qədər mis mədəni mövcuddur. Bunların içərisində Dağlıq Qarabağda yerləşən Mehmandaq mis polimetal yataqları, Gədəbəy mis sulfidi mədənləri, habelə Novo – qorlovsk mis sink, Bittibulaq mis-mərgümüş, Trambon mis, Balakən mis mədəni yataqları, Laçın (Dəvə boynu) və Culfa (Darı dağ) faydalı qazıntılar yataqları qeyd olunmuşdur. Tədqiqatlar Azərbaycan ərazisində bir neçə mis

mədənlərinin (Balakən, Koxetiya, Gədəbəy-Gəncə, Dağlıq Qarabağ, Zəngəzur-Mehri) varlığını qeyd etmişlər.

Şübhəsiz belə güclü faydalı qazıntılar ehtiyatı hələ qədim dövrlərdən Azərbaycan ərazisində metallurgiya və metalışləmənin inkişafına şərait yaratmışdır. Kür-Araz mədəniyyəti dövrü abidələrində hazır metal əşyalarla yanaşı, metallurgiya emalatxanaları qalıqları, mis filizini əritmək üçün kürələr, körük ucluqları, metal çıxarı (şlaklar), metal külçələri üçün qəliblər, butə və çömçələr tapılmışdır. Babadərviş və II Kültəpə abidələrinin ilk tunc dövrü təbəqələrində tapılmış metaləitmə sobaları bu baxımdan böyük əhəmiyyət kəsb edir.

Tədqiq edilən ərazidə yaşayış məskənlərində əsaslı qazıntılar aparılmadığı üçün burada metallurgiya və metalışləmə ilə bağlı az materiala təsadüf edilmişdir. Bununla belə Şortəpə yaşayış məskənindən tapılmış, odadavamlı gildən hazırlanmış balta qəlibi, habelə Xınırstan muzeyində saxlanılan küpü borulu və yastı baltalar ərazidə metallurgiya və metalışləmənin dövrünə görə yüksək inkişaf səviyyəsi haqqında təsəvvür yaradır. Bütövlükdə Azərbaycanda ilk tunc dövrünə aid bir çox abidələrdə tapılmış tunc balta qəlibləri (mişar çay, I Kültəpə, Qarköpəktəpə, Sərkərtəpə, Ərəbyenkicə, Padar), baltalar (Dəvəçi, masallı), habelə çoxsaylı metal əşyalar və s. həmin dövrdə metallurgiya və metalışləmənin müəyyən inkişaf səviyyəsinə malik olmasını göstərir. Maraqlıdır ki, həmin əşyalar atılmış abidələr faydalı qazıntılara malik regionlardan xeyli aralıda yerləşir. Deməli, bu dövrdə filizin çıxarılması, onun uzaq məsafəyə daşınması, emalı və ondan hazır məhsul alınması və mürəkkəb texnoloji proseslər bütünlüklə mənimsənilmişdir. Artıq ilk tunc dövründə əritmə, isti və soyuq döymə, lehilməmə və s. kimi üsulları tətbiq etmişlər. Metal əşyalara ərazinin ilk tunc dövrünə aid Xankəndi, Xaçınçay və borsunlu kurqanlarında da təsadüf edilmişdir. Bu dövrdə metalışləmənin zərgərlik kimi çox incə sahəsi də inkişaf etmişdir.

Azərbaycanda metallurgiya və metalışləmənin inkişaf tarixində üçüncü mərhələ orta tunc dövrünə təsadüf edir. Bu dövrdə metallurgiya və metalışləmədə daha böyük irəliləyişlər baş ver-

mişdir. Orta tunc dövründə metallurgiya sahəsindəki yeniliklərdən biri misin tərkibinə qalay qatmaqla daha davamlı metal əldə edilməsi olmuşdur. Bütövlükdə Qafqazda qalay yataqlarının olmamasını qeyd edən M.A.Qaşqay və İ.Q.Səlimxanov onun buraya Cənubi Şərqi Asiyadan (Malayziya), Hindistan, Əfqanıstan, İran vasitəsilə, estafet yolu ilə gətirilməsini söyləmişlər.

Tədqiq olunan ərazidə metalışləmənin inkişaf səviyyəsi haqqında faktiki materiallara daha çox Üzərliktəpə abidəsində təsadüf edilmişdir. Burada tapılmış tunc xəncər, iynə, sığa, qolbaq və s. spektral analizi, onların bəzilərinin hazırlandığı metalın əsasını mis təşkil etsə də (qolbaq), başqalarının tərkibində mislə yanaşı qalay və başqa qatışıqlar da olmuşdur. Bununla yanaşı Üzərliktəpədə alt təbəqədə metaləritmə ilə bağlı vasitələr, ərinti tökmək üçün çömçə, şlaklar və s. da tapılmışdır. Şlakların analizi onun tərkibində süni qalay qatışığının olmasını göstərmişdir.

Bütövlükdə orta tunc dövründə Azərbaycanda metallurgiya və metalışləmənin inkişaf səviyyəsi Naxçıvan (I-II Kültəpə, Şahtaxtı, Qızılvang və s.), Qobustan, Əliköməktəpə və s. abidələrdə tapılmış çoxsaylı metal əşyalar, habelə metallurgiya ilə bağlı köməkçi vasitələrlə müəyyən olunur.

Araşdırmalar orta tunc dövründə metalışləmənin yeni inkişaf mərhələsinə qədəm qoysa da, onun hələlik çox geniş yayılmadığını, qalay qatışığının hələ də hələ də az olmasını, habelə say miqdarının da çox yüksək göstəriciyə malik olmadığını göstərir.

Metallurgiya və metalışləmənin inkişafında dördüncü, həlledici mərhələ son tunc dövründən başlamışdır. Bu dövr metallurgiya və metalışləmə sahəsində əhəmiyyətli keyfiyyət dəyişikliyi baş vermişdir. Son tunc dövründə daha çox qalay qatışıqlı tuncdan istifadə olunur. Belə qatışığa malik tunc daha davamlı olurdu. Göstərilən dövrdə təsərrüfatın müxtəlif sahələrinin intensiv inkişafı ilə yanaşı iri tayfalar və tayfa birlikləri yaranır və möhkəmlənir. Tayfanın ərazisini, var-dövlət və üzvlərini qorumaq qayğısı, habelə daha çox məhsul etmək tələbatı, həm hərbi işin gücləndirilməsini, həm də əmək alətlərinin

təkmilləşdirilməsini zəruri edir. Bununla da silah, döyüş ləvazimatı, at əsləhələri və əmək alətlərinin istehsalı da artır. Məhsulun kəmiyyət artımı ilə yanaşı, onun keyfiyyət göstəricilərinə də xüsusi diqqət verilir. Ənənəvi texniki üsulların təkmilləşdirilməsi ilə yanaşı, yeniliklər tətbiq edilir.

д.э.н.проф. Капитык А.И.

к.э.н., доц. Трухов В.А.

Белорусский торгово-экономический университет потребительской кооперации

Этапы развития организационной структуры потребительской кооперации Беларуси

Рассматриваются исторические этапы реорганизации и развития структуры управления потребительской кооперации СССР и Беларуси, прежде всего ее первичного звена – потребительских обществ. Раскрываются цели, преимущества и недостатки данной реорганизации. Даются предложения по дальнейшему совершенствованию указанных процессов.

В процессе использования и реформирования организационных структур управления такой важной общественно-хозяйственной системы как потребительская кооперация Беларуси и бывшего СССР, особое место занимают организационные структуры основного звена потребительской кооперации – потребительские общества, а также райпотребсоюзы. На различных исторических этапах развития потребительской кооперации применялись разные формы организационных структур управления, как во всей потребительской кооперации, так и в основном ее звене.

Совершенствование этих организационных структур обычно преследовало цель сокращения звенности всей сис-

темы управления, уменьшения численности ее работников и повышения эффективности деятельности органов кооперативного управления и всего кооперативного хозяйства в целом. При этом за последние три-четыре десятилетия наиболее заметными явлениями в реформировании структуры управления потребительской кооперации Беларуси и бывшего СССР стали реорганизации райпотребсоюзов в райпо и наоборот.

Функционирование кооперативов потребительской кооперации – потребительских обществ – в форме сельских и городских потребительских обществ (сельпо и горпо) или в форме районного потребительского общества (райпо) имеет на практике весьма большое значение, так как основная хозяйственная деятельность потребкооперации, особенно предприятия ее ведущих отраслей (торговли, общественного питания, заготовок) сосредоточены именно в этом звене. Кроме того, только это, основное звено потребкооперации является объединением членов-пайщиков, которые и управляют им на общих собраниях или на собраниях их уполномоченных. Кооперативные же союзы (районные, областные, республиканские) являются объединениями кооперативов (потребительских обществ) или нижестоящих потребсоюзов.

В условиях Беларуси в каждом районе может быть несколько (три-шесть) сельских и одно городское (если районный центр является небольшим городским поселением, обслуживаемым потребкооперацией) потребительских обществ, входящим в райпотребсоюз, или одно, в рамках всего района, потребительское общество – райпо.

Как показывает исторический опыт реорганизации основного звена потребкооперации, она зачастую проводилась в директивном порядке, на основе решений вышестоящих потребсоюзов или даже решений партийных и государственных органов, без предварительного согласия

пайщиков соответствующих потребительских обществ и без соответствующего экономического обоснования.

Указанные реорганизации осуществлялись с момента становления потребительской кооперации как многоотраслевой системы, произошедшего в целом в 20-е годы прошлого века. До этого, в т.ч. и в период военного коммунизма, практически повсеместно существовали однолапочные кооперативы, обслуживающие обычно пайщиков и жителей одного села. Во второй половине 20-х годов для борьбы с лидировавшей на потребительском рынке страны частной торговлей и массового вовлечения крестьян в пайщики потребкооперации потребобщества (кооперативы) стали укрепляться и объединяться в райпотребсоюзы.

В период коллективизации сельского хозяйства в СССР и БССР райпотребсоюзы впервые почти всеместно были реорганизованы в районные потребительские общества – райпо. За этот небольшой период их массового существования финансовое состояние основного звена потребкооперации заметно ухудшилось.

В 1930 г. Пленум ЦК ВКП (б) рекомендовал Центросоюзу восстановить и расширить сеть сельских потребительских обществ и к 1935г. процесс восстановления существовавших ранее райпотребсоюзов в СССР и БССР был завершен.

В 50-е годы с целью уменьшения числа убыточных потребобществ было начато укрупнение сельских потребительских обществ и временное возрождение в ряде регионов СССР райпо. В 60-е годы снова практически повсеместно функционировали райпотребсоюзы. За последующие три десятилетия существования СССР и БССР организационная структура основного звена потребительской кооперации также неоднократно изменялась.

Как показала практика, указанные преобразования далеко не всегда приносили ожидаемые результаты. Так, периодическое преобразование райпотребсоюзов в райпо в

ряде мест, особенно в небольших районах, повышало эффективность деятельности районных кооперативных организаций. В то же время в крупных районах, а также в районах, не имевших развитую сеть дорог и другой инфраструктуры, массовое создание райпо снизило эффективность работы их отраслей и особенно уровень организационно-кооперативной работы с пайщиками, а также связь потребкооперации с владельцами личных подсобных хозяйств и другими сдатчиками сельхозпродукции и сырья.

До начала 70-х годов удельный вес райпо не превышал пятой части всех районных кооперативных организаций системы Центросоюза СССР. С начала 70-х годов он резко возрос и составил в 1975г. две трети всех районных кооперативных организаций. С середины 80-х годов доля райпо начала сокращаться.

Во многом аналогичные рассмотренным выше тенденции происходили и в системе потребительской кооперации Беларуси, хотя здесь наблюдались и заметные отклонения от общих по системе Центросоюза СССР тенденций.

Так, райпо в системе Белкоопсоюза начали возникать в конце 60-х годов. Их количество возросло до начала 80-х годов. К середине 80-х годов райпо в системе Белкоопсоюза почти не осталось. Это наблюдалось до начала 90-х годов. С начала 90-х годов количество и удельный вес райпотребсоюзов начал существенно сокращаться, а в 1995г. произошло их резкое сокращение. В 1998 г. райпотребсоюзы функционировали только в трех районах, а в настоящее время их в системе Белкоопсоюза нет вообще.

При обосновании необходимости создания райпо обычно главными причинами назывались упрощение структуры управления и сокращение аппарата его работников, а при обосновании необходимости создания райпотребсоюзов в качестве главной цели называлось приближение органов управления и контроля потребительской

кооперации к управляемым предприятиям, а также к пайщикам и покупателям.

В целом же опыт реформирования организационных структур управления в потребительской кооперации и анализ его результатов свидетельствуют о необходимости учета ряда закономерностей и требований, в частности:

- реформирование организационной структуры основного звена потребительской кооперации с целью повышения эффективности кооперативного хозяйства на каждом этапе времени обязательно должно подкрепляться соответствующими экономическими, организационными, кадровыми, техническими и другими мерами;

- при указанных реорганизациях необходим учет не только нынешних, но и перспективных целей и задач деятельности всей системы потребкооперации;

- в каждом случае реорганизаций надо обязательно учитывать специфику основных условий деятельности конкретной районной кооперативной организации;

- как показывает опыт и в целом теория управления, следует избегать сплошного внедрения однообразных организационных структур управления, не подкрепленного необходимыми объективными причинами и факторами.

*Doctor of Science, Professor Kapshtyk A.I.
Master of Science, Associate Professor Trukhov V.A.
(Belorussian Trade and Economic
University of Consumer Cooperatives)*

The Stages of Consumer Cooperatives Organizational Structure

The historical stages of reorganization and development of the USSR and Belarus consumer cooperatives management structure and first of all its primary unit — consumer societies —

are being considered. The objectives, advantages and drawbacks of the given reorganization are being revealed. The suggestions on further improving the above mentioned processes are being given.

Akbubulayev N.
(Sakarya Universitesi),
Mustafazadə T.T.
(ADİU, TÜDİ Fak.)

Kirgizistan Cumhuriyetinde Bağımsız Denetimin Gelişimi ve Karşılaşılan Sorunlar

Bağımsız denetim, işletmelere ait mali tabloların genel kabul görmüş muhasebe ilke ve standartlarına uygun, hata ve hilelerden arınmış, işletmenin gerçek durumunu ortaya koyacak şekilde hazırlanıp hazırlanmadığının bağımsız ve konusunda uzman kişiler tarafından yeterli miktar ve nitelikte kanıt toplamak suretiyle ortaya konması ve raporlanması olarak tanımlanan bağımsız denetim faaliyetleri Kirgizistan Cumhuriyetinde 1991 yılında bağımsızlığın ilan edilmesi ve piyasa ekonomisine geçiş ile birlikte gündeme gelmeye başlamış bir kavramdır.

Serbest piyasa ekonomisine geçişle Kirgizistan'da özel teşebbüslerin sayısı her geçen gün artmış ve muhasebe sistemlerinin ve denetim yapılarının yeniden yapılandırılma ihtiyacı ortaya çıkmıştır.

Özel girişimlerin sayısındaki artışın bir sonucu olarak işletme hissedarlarının sayılarının her geçen gün artmasıyla birlikte işletmelerin faaliyet sonuçları yani mali tabloları ile geçmiş oranla çok daha fazla sayıda bilgi kullanıcısı çeşitli düzeylerde ilgilenmekte ve işletmeler hakkında çeşitli nedenlerle karar verme durumundadırlar. Böyle bir ortamda mali tabloların bağımsız denetiminin önemi her geçen gün artmaktadır. Zira işletme faaliyet sonuçları ile ilgilenenler güvenilir bilgiye ihtiyaç duymakta-

dırlar. Sermaye piyasasının gelişmesine temel oluşturabilecek güvenin sağlanabilmesi ve mali tablo kullanıcıları tarafından verilecek kararların isabetli olması ancak elde ettikleri bilgilerin doğru, hata ve hilelerden arınmış, yeterli miktar ve nitelikte olması ile mümkündür.

Son yıllarda muhasebe denetiminin gelişmesi, denetçilik mesleğine olan güven ve saygınlığın artırılması için bir dizi düzenlemeler yapılmıştır. Söz konusu çalışmalarda önde gelen ülkelerin muhasebe sistemleri örnek alınmıştır. Uluslararası Muhasebe ve Uluslararası Denetim Standartlarının uygulanabilmesi için gerekli hukuki ve eğitimsel altyapı oluşturulmaya başlanmıştır.

Bunların başında "Denetim Faaliyetleri Kanununun" kabul edilmesi gelmektedir. Kirgizistan'da bağımsız denetim faaliyetlerinin 30 Temmuz 2002 tarihine kadar geçirmiş olduğu gelişim süreci ele alınacaktır. Daha sonra 30 Temmuz 2002 tarihinde kabul edilen 134 sayılı "Denetim Faaliyetleri Kanunu" ile ilgili açıklamalara yer verilecektir. Son olarak sonuç bölümünde ise bütün bu gelişmelerin genel bir değerlendirmesi yapılacaktır.

Kirgizistan Cumhuriyetinde Bağımsız Denetim Faaliyetlerinin Gelişim Süreci

Kirgizistan'da, bağımsız denetim ve bununla ilgili kavramlar yaklaşık 15 yıl öncesine kadar henüz kullanılmamaktaydı ve bağımsız denetim mesleğinden söz etmekte mümkün değildi. SSCB döneminde kontrol adı altında iktisadi alanların denetimi sadece devlet tarafından yapılmaktaydı. Piyasa ekonomisine geçiş ve dolayısıyla özel teşebbüslerin ortaya çıkmasıyla birlikte bu kavram bağımsız denetime dönüşmüş, bağımsız denetim bir meslek olarak ortaya çıkmış ve bunu denetim şirketlerinin kurulması takip etmiştir.

Kirgizistan Cumhuriyetinde genel olarak denetim faaliyetlerinin gelişim süreci aşağıdaki şekilde dört aşamada ifade edilebilir:

1960'lı yıllara kadar: Kontrol adı altında işletmelerin yıllık finansal raporları, standartlara ve kanunlara uygunluğunun denetlenmesini içermektedir.

1960-1975 arası: Ekonomik ve matematiksel yöntemlerin gelişmesiyle birlikte kontrol kavramı işletmelerin iktisadi ve teknik yönden incelenmesini de kapsamına almıştır.

1975-1990 arası: Ülkedeki ekonomik sorunlar nedeniyle fonksiyonel denetime ihtiyaç duyulmuştur.

1990'dan itibaren: Bu dönemde bağımsız denetim kavramı işletmelerin özelleştirilmesi ve ülkenin uluslararası ekonomiye adaptasyonun sağlanabilmesi sebebiyle gündeme gelmeye başlamıştır.

Bütün Bağımsız Devletler Topluluğu (BDT) ülkelerinde olduğu gibi Kırgızistan'da da bağımsız denetim şirketlerinin ortaya çıkışı ve gelişimi 1987 yılında başlayan Yeniden Yapılanma (Perestroyka) süreciyle gündeme gelmiştir. İlk bağımsız denetim şirketi 1991 yılında İktisat ve Maliye Bakanlığının çıkardığı geçici kanunla "Denetim LTD" adıyla kurulmuştur. Ancak bu şirketin gerektirdiği düzenlemeler ve faaliyet kapsamı 1992 yılında tamamlanarak şirketin Maliye bakanlığına kaydı yapılmıştır. Geçici kanunla getirilen sistem 1991 -2000 yılları arasında geçerli olmuştur. Söz konusu denetim şirketi işletmelere ait mali tabloların denetimi dışında muhasebe standartlarıyla ilgili 400 soruyu içeren yeni bir sistem geliştirmiştir. Geliştirilen bu sistem 6 yıl boyunca 1994-2000 yılları arasında geçerliliğini korumuştur.

26 Ocak 1993 tarihinde "Kırgızistan'da Denetim Faaliyetleri" ile ilgili başka bir geçici kanun İktisat ve Maliye Bakanlığının 33 sayılı kararıyla uygulamaya konulmuştur. 13 Eylül 1993 tarihinde bakanlığın No:47 madde-4 kararıyla "Kırgızistan Cumhuriyeti Denetim Kurulu"nun oluşturulmasına karar verilmiştir. 1993 Kasımında Denetim kurulu kararıyla; denetim danışmanlığı "Kırgızaudit", sınırlı sorumluluk taşıyan "Audit LTD" ve "Esep LTD" şirketlerinin yanında 42 adet bağımsız şirkete denetim faaliyetlerini yürütme konusunda lisans verilmiştir. Söz konusu şirketlerden önde gelenleri şunlardır; Metronom, MFİ-Audit, Prof -Audit, Ustat-Audit, Biteks-Audit, AZAN, Ulusal Denetim Şirketi, Promtorg-Audit, Uçet-Audit Bişkek, ACS Konsalting şirketi, Audit LTD, Uluslararası Konsalting ve

denetim merkezi, Sotsiyum-Konsalt, Marka-Audit Bişkek, Vladimir Audit LTD, Audit-Prays, Oş-esep, Alpari, Auditeks, İn-audit, Evrika-Audit, Esep LTD, V. Yakobs -Audit, Kırgız-bakaudit, Kırgızaudit, Audit -Konsalting.

26 Ocak 1993 tarihinde "Kırgızistan'da Denetim Faaliyetleri" ile ilgili başka bir geçici kanun İktisat ve Maliye Bakanlığının 33 sayılı kararıyla uygulamaya konulmuştur. 13 Eylül 1993 tarihinde bakanlığın No:47 madde-4 kararıyla "Kırgızistan Cumhuriyeti Denetim Kurulu"nun oluşturulmasına karar verilmiştir.

134 Sayılı "Denetim Faaliyetleri" Kanun ve Getirdikleri

Kırgızistan Cumhuriyetinde bağımsız denetimi geliştirmeye yönelik hazırlanan ve 30 Temmuz 2002 tarihinde kabul edilen 134 sayılı denetim faaliyetleri ile ilgili kanunda yer alan bağımsız denetim standartlarına ilişkin açıklamalar dört bölümden oluşmaktadır.

Denetim standartlarına ilişkin açıklamaların birinci bölümünde denetimin tanımı, amacı, hizmetleri, Bankaların Denetimi (15 Aralık 2004 KCK N:192), Denetim Standartları (14 Haziran 2004 KCK N:75), Denetim Yapılması Zorunlu İşletmeler ve İç Denetim, Denetçi, Denetim Organizasyonları, Denetim Raporları, ikinci bölümünde, Denetim Faaliyetlerinin Devlet Tarafından Yönetilmesi, üçüncü bölümünde Denetim Süreci ve Hizmetleri yer almaktadır.

Bölüm I. Genel Durum

Madde 1. Denetim: Tüzel ve bireysel işletmelerin finansal tablolarının ve faaliyetlerinin bağımsız olarak denetlenmesi ve gerekli danışmanlıkların yapılması olarak tanımlanmaktadır.

Denetimin amacı: Finansal rapor hazırlayan tüm işletmelere görüşlerini ve standartları anlatmaktır.

Finansal raporların hazırlanıp sunulmasında Uluslararası Muhasebe Standartlarına uygunluk ve bu standartlar kapsamında raporların hazırlanması düşünülmektedir.

Denetim hizmetleri:

- Finansal raporların durumu;
- Görevin prosedürlere uygun yapılması;
- Finansal raporların toplanması ve işlenmesi;

Bu madde ile bağımsız denetim şirketlerinin ve denetçilerin, denetim dışında faaliyetlerde bulunması yasaklanmıştır.

Madde 1.1. Bankaların Denetimi (15 Aralık 2004 KCK N:192)

Kırgızistan Ulusal Bankası tarafından izin alan tüm banka ve finansal kurumların denetimi “Kırgızistan Cumhuriyetinin Bankacılık Kanunu”nun taleplerine ve uluslararası denetim standartlarına göre gerçekleştirilmektedir.

Madde 2. Denetim Standartları (14 Haziran 2004 KCK N:75)

Denetim standartları Kırgızistan Hükümeti tarafından onaylanmaktadır. Denetim standartları denildiğinde ülke çapında aynı raporların, faaliyet şeklinin ve denetim kalitesini içermektedir. Denetim şirketleri tüm denetim standartlarını içermesi gerekmektedir.

Madde 3. Denetim Yapılması Zorunlu İşletmeler ve İç Denetim

Her yılsonunda denetimi yapılması zorunlu olan işletmeler:

Banka ve diğer finansal kurumlar, sigorta şirketleri, menkul kıymetler borsası ve diğer işletmeler olarak belirtilmektedir. Ayrıca bu maddede iç denetim kavramının tanımı yapılmaktadır.

Madde 4. Denetçi

Denetim kurulu tarafında izin belgesi alan bireyler. Denetim hizmeti veren kişiler devlet memuru olarak çalışmaları yasaklanmıştır.

Madde 5. Denetim Organizasyonları

Denetim organizasyonları kanununun 1. Maddesinde tanımlanan ticari şirketlerdir. Halka açık olmayan ortaklık şeklinde ve çalışan kadrosunun en az %50'si Kırgızistan vatandaşı olması gerekmektedir. Yöneticisi denetim uzmanı olması gerekmektedir ve en az 2 denetçiden oluşmalıdır.

Madde 6. Denetim Raporları

Madde 7. Denetçinin Sır Saklama İlkesi

Bölüm II. Denetim Faaliyetlerinin Devlet Tarafından Yönetilmesi

Madde 8. Denetim Faaliyetlerinin Devlet Tarafından Yönetilmesi

Denetim faaliyetlerinin devlet tarafından yönetimi yürütme organı tarafından gerçekleştirilmektedir. Organın yetkileri Kırgızistan Hükümeti tarafından onaylanmaktadır.

Fonksiyonları:

Denetim standartlarının oluşturulması ve Kırgızistan Hükümetine sunumu;

Denetim organizasyonlarının ve denetçilerin izin belgesinin alma şartları ve sınavlarıyla ilgili gerekli belgelerin hazırlanması ve gerçekleştirilmesi;

Denetim şirketlerinin dönem sonunda hazırlanması gereken finansal raporlarının şekli ve organa teslimi;

Denetçi ve denetim şirketlerinin listesini hazırlama, bilgi verme ve isteyenlere sunulması;

134 Sayılı Denetim Kanun'unda Kırgızistan Cumhuriyetine özgü tanımlama ve açıklamaları içeren maddeler yukarıda açıklanmış olup, diğer maddeler başlıklar halinde aşağıdaki şekilde sıralanmaktadır:

Madde 9. Devlet Tarafından Denetim Şirketi Kurma İzninin Alınması;

Madde 10. Denetim İzin Geri Alımı (İptali);

Bölüm III. Denetim Süreci ve Hizmetleri;

Madde 11. Denetim Sürecinin Sınırları;

Madde 12. Denetim Şirketlerinin ve Denetimi Yapılan İşletmelerin Sorumlulukları;

Madde 13. Bağımsız Denetici ve Denetim Şirketlerinin Vatandaşlık Yükümlülüklerinin Sigortalanması ;

Madde 14. Profesyonel Denetim Kurumları ;

Madde 15. Kanunun Yürürlüğe Konulması.

Bu kanun yayınlandığı tarihten itibaren geçerlidir. 1998 yılında N:10, Madde 380 Kırgızistan Yüksek Şurası tarafından kabul edilen “Denetim Faaliyetleriyle İlgili Kanun” iptal edilmiştir. Kanun 28 Haziran 2002 yılında Kırgızistan Cumhuriyeti Yüksek Şurası tarafından kabul edilmiştir. Kanun 14 Haziran 2004 tarihinde N:75, 15 Aralık 15 2004 tarihinde N:192 sayılı Kanunlar Basımında yayınlanmıştır.

Sonuç ve Öneriler

Bağımsız denetimde, gelişmiş ülkelerin deneyimlerinden yararlanarak büyük ölçüde ilerleme kaydeden Kırgızistan, bu alandaki çalışmalarını düzenli ve sürekli bir şekilde sürdürmektedir.

Deneticiler tarafından belirtilen sorunlardan biri, denetimini gerçekleştirmek istenilen kurumun hangi muhasebe standartlarına göre denetleneceğidir. Bir taraftan eski Sovyetler Birliği dönemindeki standart diğer taraftan ise tam olarak uygulanamayan ama bir şekilde uygulanmaya çalışılan Uluslar arası Muhasebe Standartları bütün sorunların temeleini oluşturmaktadır.

Muhasebenin ayrılmaz bir parçası olan denetimin gerçekleştirilebilmesi için Kırgızistan Cumhuriyetinde Ulusal Muhasebe Standardı geliştirilerek uygulamaya konulmalıdır. Avrupa Birliğine üye olan ülkeleri örnek olarak ele alındığında, her bir ülke kendi Muhasebe Standartlarını uygulamaktadırlar. 134 Sayılı kanunun içeriğine baktığımız zaman Türkiye ve Uluslararası Standartlara büyük çaplı benzerlik gösterdiği görülmekte ve tercüme ağırlıklı hazırlandığı anlaşılmaktadır. Ortaya çıkan sorun ve aksaklıkları gidermeye yönelik Kırgızistan’ın yapısına uygun kanunlar hazırlanmasına ihtiyaç duyulmaktadır. Bu amaçla uluslararası deneyimi olan ve Kırgızistan’ın ekonomik yapısını çok iyi bilen bağımsız denetim uzmanlarının yetiştirilmesi gerekmektedir.

Türkiye’de TÜRMOB, Sermaye Piyasası Kurulu, Enerji Piyasası Düzenleme Kurumu ve Bankacılık Düzenleme ve Denetleme Kurumu denetim standartlarının belirlenmesinde etkin rol alan birimlerdir. Bu çok başlılık bazen karışıklıklara ve anlaşmazlıklara neden olabilmektedir. Şu an için Kırgızistan’da

standart oluşturma yetkisinin sadece Maliye Bakanlığında olması, yetkinin farklı kurumlara dağıtılmaması bağımsız denetimin hızlı gelişmesi için bir fırsat oluşturabilir.

Kaynakça

AYANOĞLU Y. (2004), “Rusya’da Denetim Alanındaki Gelişmeler”, Muhasebe ve Denetime Bakış Dergisi, s.15–30, Sayı 12, Nisan

BOZKURT B. (1999), Muhasebe Denetimi, Alfa Yayınları, İstanbul.

ERDOĞAN M. (2005), Denetim, Maliye Hukuku Yayınları, Ankara.

GÜRBÜZ H. (1995), Muhasebe Denetimi, Bilim Teknik Yayınevi, İstanbul.

AKBULAEV N, Ali Akaytay, (2007) Kırgızistan Cumhuriyetinde Bağımsız Denetimin Gelişimi: Türkiye ve Uluslar arası Bağlamda Değerlendirme, 5. Türk Dünyası Sosyal Bilimler Kongresi Celalabat.

YAZICI M.(2003), Kurumsal Muhasebe Denetimi, İstanbul Yeminli Müşavirler Odası, Birinci Baskı, İstanbul.

Kırgızistan Cumhuriyeti Maliye Bakanlığı, <http://www.minfin.kg>

Kırgızistan Cumhuriyeti Haber Ajansı, www.kabar.kg

Kırgızistan Cumhuriyeti İstatistik Komitesi, <http://www.nsc.kg>

Kırgızistan’da Denetim Standartları, <http://www.audit.kg>

<http://www.toktom.kg>

<http://www.spf.gov.kg>

<http://www.fsa.kg>

<http://www.24.kg>

*к.и.н., доц. Гашимов Р.Р.
(зав. кафедрой истории, зам.
директора по научной
работе ДГУ)*

К вопросу об уровне социально-экономического развития народов Дагестана в первой половине XIX века (проблемы формационного и цивилизационного подходов)

Одним из сложных проблем в отечественном кавказоведении являлась и является проблема установления уровня развития социально-экономических отношений народов Северо-Восточного Кавказа в XVIII – первой половине XIX в. В советской исторической науке эту проблему пытались разработать в рамках формационного подхода, что создает ряд сложных методологических проблем. Если формационный подход был применим к отдельным регионам и народам Кавказа, таким как Азербайджан, Армения и Грузия, то применительно к истории народов Северного Кавказа этот подход создавал нестыковки и искажения. В результате советская историческая наука так и не смогла выработать единого подхода к оценке данной проблемы.

Социальные отношения у народов Дагестана рассматривались от родоплеменных, до развитых феодальные и т.д. Так, М.Блиев, разделив регион на две зоны – равнину и горы, отметил, что характер общественных структур горной зоны заключается в «...переходности их к раннефеодальным отношениям, выступавшим предпосылкой возникновения элементов феодального строя,...этот общественный строй еще не был классово-феодальным и рассматривался как переход от бесклассового общества к классовому». Более того, он утверждает, что главным занятием горцев, основным источником их существования являлась военная добыча.

В.Х.Акаев и С.А.Хусаинов установили, что главным занятием горцев были «...сугубо мирные занятия – земледелие и скотоводство». А И.Хасбулатов показал, как М.Блиев, В.Виноградов и др. обосновывали свою антинаучную версию о господстве в Чечне в первой половине XIX в. родовых отношений ссылаясь на работу М.Мамакаева, в которой рассматривался чеченский тайп до конца XVII в. И то, последний отмечал, что уже в XIV-XVII вв. внутри чеченского тайпа не было ни общности производства, ни общности потребления, ни экономического, ни политического равенства. В этой связи, нельзя не согласиться А.И.Хасбулатовым в том, что указанные авторы, вопреки объективным законам исторического развития человеческого общества, «...всякой логике, не делают различия в экономическом и классовом отношении между Чечней XVII, XVIII и XIX вв.».

Г.И.Милованов выдвигает идею о том, что с конца XVIII в. промышленность в горной зоне достигла стадии мануфактуры. Но, на наш взгляд, говорить о мануфактурах применительно к этому периоду не стоит, хотя для кустарных промыслов характерной чертой и была специализация производства по аулам.

В целом, в рассматриваемый период существовали различные подходы к оценке уровня феодализации у горцев. Приверженцы этих подходов говорят о переходе от военно-демократических традиций к военно-аристократическим (Робакидзе), или указывают на живучесть традиций военной демократии (Р.М.Магомедов), что по мнению части исследователей сопряжено с некоторым развитием военно-грабительских набегов или же с трансформацией некоторых его черт в принципы жизни».

Следует подчеркнуть, что в советской исторической науке сказывается тенденция к механической подгонке социально-экономического развития горцев под схему смены общественно-экономических формаций, отождествления его с утвердившимися в науке моделями, без учета специфики раз-

вития различных народов. Несоответствие модели объявлялась отсталостью.

Еще раз заметим, что, благодаря стараниям грузинских историков Г.А.Меликишвили, З.В.Анчабадзе, А.И.Робакидзе, была выдвинута концепция «горского феодализма». Но и она не нашла поддержки у большинства историков.

В постсоветской историографии обозначились первые шаги применения цивилизационного подхода к истории Кавказа при сохранении системного анализа, характерного для исследований в рамках формационной методологии. В.В. Черноус (1992) поставил вопрос о выделении кавказской горской цивилизации, кратко обозначив ее особенности. Т.У.Кцоева (1994), Р.Г.Абдулатипов (1995) и другие идеологи «Кавказского дома» обосновывали феномен единой кавказской цивилизации. Некоторые исследователи, провозглашая цивилизационный подход, фактически не выходили за рамки формационного.

Разработке данной проблемы не способствует и тот факт, что на 90-е гг. XX в., на этом сложном этапе развития Российского государства, в связи с развернувшимися в Чечне событиями, наблюдается предвзятое отношение центра к национальным окраинам, а именно к рассматриваемому региону. К тому же, в исторической науке наблюдается тенденция к излишнему восхвалению исторического прошлого России, к реабилитации захватнической политики царизма.

В подобной ситуации дальнейшее развитие получает концепция «набегового хозяйства» горцев, особенно в трудах М.М.Блиева, который в 1995 г. в соавторстве с В.В.Дегоевым издает работу «Кавказская война», а в 2004 г. монографию «Россия и горцы Большого Кавказа. На пути к цивилизации»

Хотя он и отмечает, что в его работе «новая» концепция развития общественных отношений на Северном Кавказе и Кавказской войны создана на основе цивилизационного подхода, на самом же деле в ней прослеживается тенденция к механической подгонке социально-экономического развития

горцев под схему смены общественно-экономических формаций.

Он ставит задачу – «установление универсальности явления, когда военно-демократический социум («чифдом») при переходе к социально-стратифицированному обществу фатально противостоит всем другим обществам, стадияльно от него отличавшимся». Общественный строй горцев, по его словам, еще не был классово-феодальным и рассматривается как этап военной демократии. На этом этапе в сфере экономики наряду со скотоводством (поверхностное исследование скотоводства в Дагестане не позволило М.Блиеву увидеть, что оно было отгонным) и земледелием, по словам автора, «... сложилась целая отрасль материального производства – военное дело «индустрия» набега по своей доходности превосходящая другие формы хозяйственной деятельности».

Многообразие подходов, оценок и попыток исторической реконструкции с позиций цивилизационного подхода свидетельствует о том, что проблема в полной мере не от-refлексирована, сама категория «цивилизация» полисеман-тична, применительно к Кавказу она лишь манифестируется, а соответствующая исследовательская теоретическая модель не разработана.

Таким образом, вопрос об уровне социально-экономического развития народов Дагестана в первой половине XIX века до сих пор остается спорным, нерешенным. Одна из причин этого кроется в том, что при его исследовании до-вели не научные, а политические, идеологические и отчасти национальные моменты.

О вопросах изучения и структуризации курса истории экономической жизни

Общественные науки отличаются от других тем, что процесс их изучения непременно предполагает рассмотрение исторического аспекта развития и функционирования. Не являются исключением и экономические науки, в структуре которых уже давно выделяется блок частных экономических дисциплин исторического характера. Среди них особое значение имеет дисциплина под привычным для отечественного экономического научно - образовательного «слуха» названием - «История экономических учений». Правда, государственные образовательные стандарты по экономическим специальностям уже «у источника» исключают возможность получения достаточного эффекта от ее изучения, поскольку требуют рассмотрения широкой палитры вопросов, охват которых становится почти невозможным в рамках отведенного учебными планами периода времени (одного или, в лучшем случае, двух семестров).

На продуктивности изучения дисциплины сказывается еще и то, что учебники, учебные пособия, хрестоматии и другие учебно - методические разработки по ней не дифференцируются с учетом специальности или «целево-аудитории». Издаваемые книги весьма громоздки, какими только теориями, концепциями, классификациями, мнениями и гипотезами они не напичканы! Получается так, что они рассчитаны больше на ученых экономистов - теоретиков, чем на студентов. При этом, конечно, следует признать, что практически все авторы являются профессионалами своего дела. Но в то же время использование высокого профессионализма и глубоких знаний многих из них порой переходит грань рационального оптимума. В числе многих факторов определенный

«вред» их трудам (с точки зрения использования в преподавании) наносится «валовым» включением в них огромного количества экономических взглядов, идей, учений, направлений и школ, воздвигаемых ими до ранга весьма значительных и существенных. Такая тенденция приводит не только к механическому ущемлению объема материала, но и к ряду сложных проблем методического и содержательного характера, а также к объективной необходимости разбивки настоящего курса на несколько самостоятельных ТШСЛИПИН

Как в рамках одного учебного курса достаточно полно и целостно представить картину всей истории экономической мысли? Очевидно, без сжатия не обойтись. Но чрезмерное сокращение текста - не самый удачный выход из положения, так как при таком подходе *kvdc* во многом утрачивает смысл.

В изучении курса истории экономической мысли давно стоит проблема селекции многих «исторических» теорий и учений по признаку их применимости в современной науке и практике. Другой вопрос, если их «оставить для истории» (в качестве интеллектуального генофонда), продолжать сводить смысл курса к простому, весьма условному описанию существующих теорий. Это тоже, конечно, дает определенную пользу. Но большую выгоду, полагаем, можно извлечь, если ориентироваться на возможности «осовременизации» теорий и концепций.

Многие отечественные ученые - авторы солидных учебных изданий справедливо отмечают существование массы проблем, связанных с исследованием, трактовкой, изучением и восприятием «истории экономической мысли».

Кроме того, нельзя не согласиться и с существованием сегодня проблемы отражения новейших экономических теорий. Разрешению этой проблемы может способствовать, на наш взгляд, реализация идеи построения структуры единого курса, представляющего собой симбиоз курсов истории экономических учений и экономической теории (в переработан-

ной форме с позиций государственных образовательных стандартов). В исследованиях для неучебных целей в оамках историко - научной литературы, специалистам можно пожелать «г.коболного плавания»

*к.и.н., преп. Исмаилова А.М.
(ДГУ)*

Противоречия и кризис российского варианта капиталистической модернизации в конце XIX – начале XX в.

В мировой истории переход от средневековья к новому времени положил начало преобразованиям, для обозначения которых употребляется понятие «модернизация». В истории под модернизацией понимают процесс изменения общества в направлении тех типов социальной, экономической и политической систем, которые развивались в Западной Европе и Северной Америке с XVI – XVII вв. и по XX в. включительно и распространились по всему миру. Таким образом, модернизация означает переход от традиционного общества к современному, от аграрного к индустриальному. Экономическая модернизация связывается с применением технологии, основанной на научном знании, с индустриализацией, с развитием рынка товаров и труда, с существованием стимулов для создания и внедрения новшеств.

Великие реформы 60-70-х гг. XIX в. означали важный шаг в трудном становлении демократических норм жизни в России. Осуществляя вариант догоняющей модернизации, Россия на рубеже XIX – XX вв. должна была решать комплекс задач. В сфере народного хозяйства речь шла о создании индустриальной структуры экономики: о формировании новой инфраструктуры, о переходе к системе рыночных отношений. Перед Россией стояла задача коренного обновле-

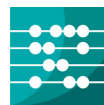
ния и усовершенствования важнейших сфер жизни, переходу к индустриальному обществу, такого типа, который уже утвердился в передовых странах Европы и Северной Америки (странах первого эшелона капитализма). Однако эти вопросы решались сложно и противоречиво. Экономическая и политическая отсталость страны породила серьезные трудности. Кроме того, в силу особенностей обществ второго эшелона капитализма, к которым относилась и Россия, модернизация встречалась здесь с особыми препятствиями. Догоняющий характер развития породил скачкообразность, разрыв между различными структурами общества, диспропорции.

Особенностью российской модернизации был её «верхушечный» характер. Основной силой, обеспечивающей развитие общества по капиталистическому пути, было государство. Однако государство не было способно к последовательным шагам. Процесс модернизации шёл с хронологическим отставанием и запозданием по отношению к требованиям времени, затягивался, на смену реформам шли контрреформы.

Реформы 60-70-х гг., как было сказано выше, вызвали резкое ускорение процесса капитализма российской экономики. Однако уже в конце 1870-х гг. российская экономическая политика возвратилась к протекционизму. В 1877 г. уплата ввозных таможенных пошлин была переведена на золото, это означало фактическое повышение пошлин на 40-50%. Результатом этих действий стало повышение конкурентоспособности отечественных товаров.

Протекционистский курс правительства благоприятствовал развитию модернизировавшейся экономики России и соответствовал выбору других бурно развивавшихся стран конца XIX столетия. Вторая половина 1880 – начало 1890-х гг. стали периодом расцвета протекционистской системы. Пошлины на руду, чугун, сталь, уголь, машины, хлопок, шерсть, сахар и другие товары ежегодно возрастали.

Такая политика играла на руку монополиям и развращала русских промышленников. С другой стороны, политика

протекционизма сдерживала технический прогресс в России. Приток иностранных капиталов в Российскую империю в 1890-х гг. способствовал ускорению темпов развития промышленности, но имел и отрицательные последствия, главным из которых был рост зависимости России от Запада. В 1900 г. иностранные инвестиции составляли около 70% всего капитала, вложенного в горную промышленность, 72% - в машиностроение и металлообработку, 31% - в химическую промышленность. Из 18 металлургических заводов Юга только 4 были основаны русским капиталом. Положение запаздывающей и догоняющей страны позволило России использовать опыт передовых стран, видоизменяя и сокращая необходимые этапы развития. В результате, аналогичные с Западом процессы протекали в своеобразной форме.

Характерным для России рубежа XIX–XX вв. была высокая концентрация и монополизация производства. Рост производства, централизация и концентрация капитала приводили к образованию монополий в различных отраслях народного хозяйства, которые уже в XX в. сыграли ключевую роль в экономике. Толчком к образованию монополий и переходом к империализму в России стал мировой экономический кризис 1900-1903 гг. этот кризис в России усиливало то обстоятельство, что предшествовавший ему подъём 90-х гг. был в определенной степени искусственным.

Говоря о модернизации в России, особо хотелось бы остановиться на такой личности как С.Ю.Витте. С.Ю. Витте выдающийся государственный деятель конца XIX – начала XX в., министр финансов с 1892 по 1903 г. С его именем неразрывно связаны экономические успехи России того периода, оказавшие влияние и на последующее развитие страны. Он был сторонником ускоренного промышленного роста и по праву может быть назван отцом русской индустриализации.

В начале XX в. практически все общество России было втянуто в процесс модернизации. Но из-за социокультурной

инверсии этот процесс встретил сопротивление. В политическом плане Россия перестала довольствоваться местом на «полуферии» мирового рынка, стремилась стать частью авангарда мировой цивилизации. Однако положение страны на мировой арене, политический и социально-экономический строй, уровень жизни населения всё ещё не соответствовали европейским стандартам.

Одной из важных особенностей экономического развития России связанной с её общей хозяйственной отсталостью и наличием крепостнических пережитков, являлась чрезвычайная глубина кризисов и длительный характер депрессий. Несмотря на высокие темпы промышленного подъема, Россия в экономическом отношении продолжала отставать от основных капиталистических стран. Русская промышленность, отличалась высоким уровнем концентрации производства, однако отставала от развитых капиталистических стран по степени технического развития и уровню производительности труда. Развитие капитализма в России втягивало в свою орбиту и окраины. Баку стал крупным центром добычи нефти, на Украине сложился центр угольной и металлургической промышленности, медь добывалась в Закавказье и т.д. Промышленность создавалась местной, национальной буржуазией при участии русского капитала. Окраины России втягивались в систему капитализма не в одинаковой степени.

В Российской империи к началу XX в. сохранялось крайне опасное для её стабильности сочетание полукрепостнических хозяйственных и сословных отношений с процессами модернизации социального, экономического, политического и культурного развития страны. Западный капитализм сумел вооружить Россию приёмами и средствами для рывка вперёд, для обновления. Однако это обновление коснулось далеко не всех сфер народного хозяйства. В экономике страны имелись огромные диспропорции. В значительно меньшей степени, чем в крупных промышленных центрах, модернизация коснулась провинции. Некоторые окраинные

народы, входившие в состав России, едва начинали втягиваться в капиталистические отношения.

Таким образом, капиталистическая эволюция затрагивала далеко не всё население страны. В результате в России произошло наложение друг на друга разных исторических эпох. Характер складывающегося в России капитализма в значительной степени определялся многочисленными пережитками феодализма. Капиталистическая модернизация ускорила темпы роста торговой и промышленной буржуазии, знамение которой в экономической жизни страны возрастало вместе с развитием капитализма.

Ismailova A.M.

Summary

Contradiction and crisis of Russian variant of capitalist modernization in the end of XIX- in the beginning of XX centuries

The modernization in Russia had its own peculiarities and had an overtaking and top character. The state played the leading part in the process of modernization.

*t.e.n. Hacıyeva Z.Ə.
(AMEA ETİŞ-nin müdiri)*

Xanlıqlar dövründə sosial-iqtisadi münasibətlər probleminin tarixşünaslığına dair (Qarabağ xanlığının nümunəsi üzrə)

XVIII əsrin ikinci yarısı – XIX əsrin əvvəllərində mövcud olmuş kiçik, lakin müstəqil Azərbaycan dövlətləri – xanlıqlar içərisində özünün maddi və insan ehtiyatlarına, habelə hərbi – iqtisadi qüdrətinə görə Qarabağ xanlığı xüsusi mövqeyə malik

olmuşdur. Buna görə də adı xatırlanan xanlığın tarixini, ilk növbədə isə xanlıqda mövcud olmuş sosial – iqtisadi münasibətlər və dövlət quruluşunu tədqiq etmək zəruridir.

Son zamanlaradək sözügüdən mövzuya xüsusi həsr edilmiş tədqiqat demək olar ki, yox idi, mövzunun ayrı-ayrı aspektləri mövcud tarixşünaslıq əsərlərində öz əksini tapmışdır.

Hələ XX əsrin 30-cu illərində T.Şaxov “Qarabağ xanlığının iqtisadiyyatına dair” adlı irihəcmli bir məqalə nəşr etdirmişdir.

40 – 50-ci illərin əvvəllərində Ə.Şükürzadə və M.Mustafayev Qarabağ xanlığına həsr olunmuş dissertasiyalar yazmışlar. Şükürzadə xanlığın dövlət quruluşunu, Mustafayev isə iqtisadi vəziyyətini tədqiq etmişdir. Ancaq Şükürzadənin dissertasiyasını tapmaq mümkün deyil, M.Mustafayevin əsərində isə o zamankı elmin səviyyəsindən irəli gələn bir sıra nöqsanlar və çatışmazlıqlar vardır.

İ.P.Petruşevskinin və V.N.Leviatovun əsərlərində xanlıqların yaranmasının siyasi və iqtisadi səbəbləri, onlarda mövcud olmuş vergi sistemi və torpaq mülkiyyəti formaları, xanlıqlardakı sosial-iqtisadi münasibətlər ətraflı tədqiq olunduğundan Qarabağ xanlığındakı sosial-iqtisadi münasibətlərdən də söhbət açılır.

Azərbaycan xanlıqları tarixinin görkəmli tədqiqatçılarından biri olan H.B.Abdullayevin əsərləri əsasən Quba xanlığının tarixinə həsr olunsa da, müəllif bütövlükdə Azərbaycan xanlıqlarının, o cümlədən Qarabağ xanlığının sosial-iqtisadi tarixinə də müəyyən yer ayırmışdır. C.M.Mustafayevin Azərbaycan xanlıqlarında sənətkarlığın vəziyyətinə həsr olunmuş əsərlərində yeri gəldikcə Qarabağ xanlığında sənətkarlığın vəziyyətinə toxunulur.

Son dövrdə T.T.Mustafazadənin, F.Əsədovun, M.S.İsgəndərovanın, İ.M.Məmmədovanın, E.Babayevin ayrı-ayrı xanlıqların tarixinə həsr olunmuş əsərlərində həmin xanlıqların sosial-iqtisadi vəziyyəti tədqiq olunmuşdur ki, bunun da Qarabağ xanlığında sosial-iqtisadi tarixnin öyrənilməsi üçün mühüm didaktiv əhəmiyyəti vardır.

Nəhayət, 2007-ci ildə Z.Ə.Nasıyevanın “Qarabağ xanlığı: sosial-iqtisadi münasibətlər və dövlət quruluşu” adlı monoqrafiyası çapdan çıxmışdır və monoqrafiyada Qarabağ xanlığının sosial-iqtisadi tarixi, dövlət quruluşu, şəhər təsərrüfatı, aqrar münasibətlər işıqlandırılmışdır.

*д.и.н., проф. Джафаров Г.Ф.,
к.и.н. Джафарова Д.Г.
(АГЭУ)*

Некоторые аспекты культурно-экономических связей Азербайджана в древности

Находясь в постоянном контакте с такими великими создателями мировой цивилизации, как страны Древнего Востока, азербайджанские племена обогащали свою яркую самобытную культуру и одновременно внесли свою лепту в процесс формирования общечеловеческой цивилизации. История контактов между отдельными географическими регионами своими корнями уходит в глубокую древность. Как отмечено исследованиями, обсидиан был первым, археологически зарегистрированным (начиная с палеолита) предметом обмена закавказских племен. Мощные выходы обсидиана в Азербайджане (Кельбаджарский район) позволили местным племенам не только обеспечить спрос на это ценное сырье, но и экспортировать его.

Результаты археологических исследований последних десятилетий убедительно подтверждают, что, начиная с V-IV тысячелетий до н.э. Закавказье, в том числе и Азербайджан, имело довольно тесные контакты со странами Древнего Востока. На это указывает проникновение красочной расписной посуды Халафско-Обейдского круга в местную среду.

В III тысячелетии в связи с дальнейшим развитием производительных сил и общим прогрессом культуры, связи и

контакты Азербайджанских племен с окружающим миром еще более расширяется. Во II тысячелетии до н.э. в жизни местных племен наблюдаются существенные сдвиги. Скотоводство, как форма хозяйства, выдвигается на первый план. С развитием скотоводства появляются избыток продукта, который, по-видимому, наряду с металлом, начинает поступать в сферу обмена. Все это, безусловно, дало толчок дальнейшему развитию связей и торговли между отдельными областями. Не случайно, что в начале II тысячелетия до н. э. в Малой Азии существовала крупнейшая торговая фактория, центром которой был Каниш. Все вышесказанное подтверждает, что высокое развитие различных отраслей хозяйства и культуры, ключевое географическое положение всего Кавказа и, в том числе Азербайджана, обеспечили тесные взаимосвязи между Древним Востоком и Кавказом на протяжении тысячелетий. Эти контакты и связи позднее, в эпоху поздней бронзы и раннего железа, стали более оживленными и достигли высокого уровня развития. Разработка местных рудных ископаемых не только обеспечивала местное население, но и позволяла производить широкий обмен. Благоприятные географические условия Азербайджана способствовали развитию здесь скотоводства и коневодства, а это, в свою очередь, играло важную роль в интенсификации межплеменных обменов. Интенсивное развитие обмена, несомненно, было обусловлено высоким уровнем экономического развития местных племен. Археологические находки, выявленные на территории Азербайджана, подтверждают, что связи племен этого края с высокоразвитыми странами Передней Азии в конце II- начале I тысячелетия до н.э. развивалась более быстрыми темпами. В отличие от предыдущих времен, в памятниках этого времени привозные материалы, особенно из стран Передней Азии, встречаются чаще. На это указывает целый ряд находок, такие как: кинжалы особого типа, глазурированные сосуды, цилиндрические печати и т.д.

Как предмет обмена, исключительную роль сыграло олово. Последние исследования, геологические и геохимические данные свидетельствуют о том, что на территории Азербайджана, а также всего Закавказья, нет залежей олова. Предполагается, что олово в Азербайджан (и в Закавказье в целом) было привезено из стран юго-восточной Азии (Малайзии или же Индокитая). Правда, в последнее время высказывают мнение и о существовании другого пути поступления олова - с Запада. Как видно из краткого изложения, племена Азербайджана с древнейших времен поддерживали интенсивные связи и контакты с окружающими странами, среди которых, в силу географического положения, ведущую роль сыграли страны Ближнего Востока. Картографирование места находок привозных изделий в Азербайджане, а также прослеживание ареала распространения аналогичных материалов в странах Востока, позволили наметить пути распространения древних связей. Среди них особо выделялись долины главных водных артерий Азербайджана - Аракса и Куры, а также юго-западное побережье Каспийского моря. Нельзя не отметить также внутренние пути сообщения, являющиеся как бы связующим звеном - долины Тертерчай, Гаргарчай, Инчечай, Нахичеванчай, Акстафачай и др. Кроме этого, через Азербайджан проходило много путей, связывающих более северные области с югом. Межплеменной обмен создал условия для углубленной торговли, а также появления домонетных денежных средств. В формировании первобытных денег большую роль играли развитие металлургии и употребление слитков металлов или готовых металлических изделий в процессе обмена.

t.e.n. Məmmədova İ.M.
(AMEA A.A.Bakıxanov adına
Tarix İnstitutunun b.e. işçisi)

Xanlıqlar dövründə əhalinin məşğuliyyətinə dair

Azərbaycan əlverişli coğrafi mövqeyə, təbii resurslara, dağlıq və düzənlik ərazilərə, münbit torpaqlara, su mənbələrinə, eyni zamanda şimaldan cənuba doğru uzandıqca koordinatlarından asılı olaraq iqlim müxtəlifliyinə malikdir. Bundan başqa torpağın münbitliyindən, suvarma sistemlərinin mövcud olmasından, hər hansı bir kənd təsərrüfatı bitkisinin müəyyən ərazidə bol məhsul verə bilməsindən, bol öyrüş yerlərinin olmasından asılı olaraq əhali bu və ya digər məşğuliyyət növünü seçir. Sözsüz ki, bu amillər əhalinin məşğuliyyətinə birbaşa təsir edir.

Fikrimizcə, xanlıqlar dövründə əhalinin məşğuliyyətinin araşdırılmasının, əhalinin yüksək məhsuldarlıq əldə etdikləri təsərrüfat sahələrinin və ərazilərin müəyyən edilməsinin, eləcə də onların müasir təsərrüfat sahələri ilə müqayisəsi faydalı ola bilər. Keçmişdə Azərbaycan xanlarına çoxlu gəlir gətirmiş təsərrüfat sahələrinin müəyyən edilməsi, dövlətimizin iqtisadi inkişaf planının müəyyənləşdirilməsində öz rolunun oynaya bilər. Hal-hazırda əsas gəlir mənbələrinin neft sektorunu olduğunu nəzərə alsaq, onda qeyri-neft sektorunda gəlir gətirə biləcək sahələrin araşdırılması və bu sahələrə investorların cəlb edilməsi məqsədəuyğun olardı.

Xanlıqlar dövründə Azərbaycan əhalisinin başlıca məşğuliyyəti kənd təsərrüfatı idi. Kənd əhalisi əsasən buğda, arpa, çəltik becərirdilər. Şamaxı, Qarabağ və Gəncə xanlıqlarında buğda, arpa, çəltiyin istehsalı yüksək idi. Qarabağ xanlığında taxıl məhsullarının məhsuldarlığı o qədər yüksək olurdu ki, yetişmiş məhsulu itirməmək üçün xan muzzdlu adamlar tutmağa məcbur olurdu. Qarabağ xanlığı yeganə xanlıq idi ki,

burada qara yonca yetişdirirdilər[6, s. 181]. 1820-ci ildə Şamaxı xanlığında ildə otra hesabla 250-300 min puda qədər buğda, 150-200 min puda qədər arpa becərilirdi[1, s. 41]. Lənkəran xanlığında taxılçılıq Səfədəşt mahalının demək olar ki, bütün kəndlərində, Driğ və Ərkivan mahallarının bir sıra kəndlərində daha çox inkişaf etmişdi[17, s.546-548; 8, s. 50]. Lənkəran xanlığında yetişdirilən buğda İranın çox hissəsinin taxıla tələbatını ödəyirdi. Naxçıvan xanlığında taxılçılıqla bütün kəndlər məşğul olurdular. XIX əsrin 20-ci illərində xanlıqda 600 min puda qədər buğda, 300 min puda qədər arpa istehsal olunmuşdu[23, s.1211-1215]. Təkcə Naxçıvan şəhərində ildə 65 min puda qədər buğda, 15 min puda qədər arpa becərilmişdi. Təzəkənddə ildə 37500 pud taxıl istehsal olunurdu[21, s.130-132; 1, s. 46]. XIX əsrin əvvəllərində Bakı xanlığında orta hesabla 55-60 min pud buğda, 40 min puda qədər isə arpa yetişdirilirdi [19, IV ç., s.52]. Gəncə xanlığında da buğda, arpa becərilirdi. 19 əsrin 30-cu illərində burada 10 min çetvert, yaxud 70-80 min pud buğda və arpa, 1600 çetvert, yəni 12-13 min pud darı becərilirdi[19, II ç., s.380-381]. Şəki xanlığında 1819-cu ildə 150 min puda qədər buğda, 110 min puda qədər arpa, 50 min puda qədər çəltik becərilirdi[2, iş 15, v.67-81; 1, s.42].Rusiya tərəfindən işğal edilməzdən əvvəl İrəvan xanlığında yığılan taxıl təqribən 10 min xalvara bərabər idi[5, s.40].

Xanlıqlar dövründə əhalinin əsas məşğuliyyət növündən biri də çəltikçilik idi. Naxçıvan xanlığında iyirmidən artıq kəndin əhalisi çəltikçiliklə məşğul olurdu. Lənkəran xanlığı çəltik becərməsi ilə məşhur olmuşdur. Lənkəran xanlığının bütün əkinə yararlı aşağı hissəsi, Qızılağac və Ərkivan kəndində, İranın cənub sərhədlərinə kimi ərazi çəltik əkinləri ilə örtülüdür. Burada yetişdirilən çəltik İranda və Həştərxanda gəlirlə satılırdı[18, s. 217-218]. Lənkəran xanlığında yüksək keyfiyyətli düyü növləri yetişdirilirdi: çilə və ya qızıl, yetim və ya rəsmi, mazandaran, reyhani, akulə, vilgicri, çitim, şətəliv, əmbərbu, bebu [15, s.191-192]. Kistenevə görə Lənkəran ərazisində ən çox rəsmi, reyhani və akulə düyü sortları yetişdirilirdi. Lənkəran xanlığında akulə növü 1 min xalvar və ya 25

min puda qədər idi. Bu növün dəni iri, ağ və ümumiyyətlə əla keyfiyyətli olduğu üçün Qacarlar dövlətində çox qiymətləndirilir və şah sarayına götürülürdü [19, III ç., s.218-219]. Onu da qeyd edək ki, mənbələrdə Lənkəran xanlığında yetişdirilən hər bir düyü növünün əkilmə qaydası, cücərməsi, məhsuldarlığı və yığılma dövrü, bişirilərkən artımlı olub-olmaması haqqında ətraflı məlumat verilmişdir. Şəki xanlığında çəltikçiliklə 23 kəndin əhalisi məşğul olurdu[1, s.42]. 1820-ci ildə Şamaxı xanlığında ildə 300 min puda qədər çəltik becərilirdi[1, s.41]. Çox təəssüf ki, Azərbaycanda şöhrət tapmış çəltikçilik Sovetlər dövründə tənəzzülə uğramışdır. Ölkəmizdə ərzaq təhlükəsizliyini təmin etmək məqsədilə bu ərzaq növünə diqqət artırılmalıdır və bu istiqamətdə işlər aparılır.

Bəzi xanlıqlarda əhali darı, pambıq, zəfəran yetişdirilməsi ilə məşğul olurdu. Azərbaycan xanlıqları arasında pambıqçılıqda mühüm yeri Naxçıvan xanlığı tuturdu. Xanlıqda orta hesabla ildə 6 min pud pambıq məhsulu götürürdü [1, s.59]. Bakı xanlığının 15 kəndinin, o cümlədən Maştağa, Bilgəh, Qala, Hövsanın əhalisi zəfəran yetişdirirdilər. Dərbənd ətrafında da zəfəran əkilirdi. 2,5 pud zəfəran çiçəyindən bir kirvənkə yüksək keyfiyyətli məhsul alınır. Bir girvənkə zəfəranın qiyməti rus pulu ilə 25 manat idi. Xaricdə isə bir yarım dəfə və daha çox qiymətə satılırdı. Zəfəranın yetişdirilməsi heç bir suvarma tələb etmədiyindən Bakı xanlığının əhalisi zəfərançılığa meyl edirdi. Bakı zəfəranı Fransa və İspaniya zəfəranından öz keyfiyyətinə görə üstün idi. Zəfərandan xörəklərdə, müalicədə və boyaq kimi istifadə olunurdu. 1809-cu ilin məlumatına görə Bakı xanlığında 600 pud zəfəran istehsal olunurdu. Bakı xanlığından ildə 200 min manatlıq zəfəran ixrac edilirdi[16, s. 28-29]. Əvvəllər zəfəranı ilə məşhur olan Bakı kəndlərində bu təsərrüfat sahəsi demək olar ki, tənəzzülə uğramışdır. Hal-hazırda əhali zəfəranın becərməsi ilə fərdi qaydada məşğul olurlar. Bu sahənin dirçəldilməsi istiqamətində də işlər aparılmalıdır.

Xanlıqlar dövründə əhalinin məşğuliyyətində ikinci mühüm yeri maldarlıq tuturdu. Əhali köçmə maldarlıqla məşğul

ğul olurdu. Maldarlar qoyun, iri buynuzlu mal-qara saxlayır, atçılıqla, bəzi yerlərdə isə dövəçiliklə məşğul olurdular. Qarabağda cins atlar yetişdirilirdi. Atlar gözəlliyinə, dözümlü- lüyünə, çevikliyənə və iti qaçışına görə fərqlənirdilər. Azərbay- canda elatlar maldarlıqla yanaşı, əkinçiliklə də məşğul olur, qısa yem tədarük edir, daimi yaşayış evləri və təsərrüfat tikili- lirləri inşa edirdilər[6, s. 222, 94]. Qarabağın Cavanşir, Otuziki, Kəbirli, Ətyəmzli və Püsyən, Qaraçorlu, Kəngərli, QaRa- qoyunlu, Boyəhmədli, Əfşar, Arıqlı tayfalarının əsas məş- ğuliyəti maldarlıq idi[6, s. 181]. Lənkəran xanlığında çoxlu miqdarda buynuzlu mal-qara, at və qoyun saxlayırdılar [11, IV c., sən. 1152]. Xanlığın Rusiya tərəfindən işğal ərəfəsində burada 260 min başa qədər mal-qara var idi [22, s. 395-396]. Lənkəran xanlığının Zuvand və Driğ mahallarında heyvandar- lıq üstünlük təşkil edirdi [17, s. 545]. Asalim və Gərgənrud ma- hallarında əhalinin əksəriyyəti inək və qoyun saxlayırdı [10, s. 12]. XIX əsrin əvvəllərində xanlıqda 30 min başdan çox qoyun, 3 min baş iribuynuzlu mal-qara, bir min at var idi [20, f. 846, siy.16, iş 19229, v. 4 arxa]. Maldarlıq Quba xanlığının Şabran, Müşkür, Şeşpara və Beşbarmaq mahallarında daha çox inkişaf etmişdi [9, s.22-23]

Baramaçılıq, bağçılıq, üzümçülük, həmçinin tütün- çülük də xanlıqlarda əhalinin başlıca istehsal sahələrindən idi. Baramaçılıq Şəki və Şamaxı xanlıqlarında daha geniş vüsət al- mışdı. Şəki xanlığında Şəki və Ərəş mahalları barama isteh- salında əsas yer tuturdu. Şəki xanlığının 110 kəndində 10-15 min pud barama istehsal olunurdu [1, s. 56]. Naxçıvan xan- lığında 60 növ üzüm yetişdirilirdi. Qaynaqlarda deyilir ki, Cə- nubi Qafqazda Naxçıvan qədər üzümçülüklə məşğul olan yer az tapılar. Burada 60 növ üzüm yetişdirilirdi. XVIII əsrin son illərində hər il 3610 xalvar üzüm və 2495 pud meyvə yeti- şdirilird. Gəncə üzümü Cənubi Qafqazda ən dadlı üzüm hesab olunurdu. Qazax sultanlığının bağçılıq sahəsində əsas yeri üzüm- çülük tuturdu. Sultanlıqda 600 üzüm bağı var idi[1, s.61-62].

Azərbaycanda əhalinin məşğuliyət sahələrindən biri də arıçılıq idi. Azərbaycanda arıçılığın inkişafı bu sahədə xanların

gəlir əldə etmələrinə şərait yaradırdı. Məsələn, Quba xanlı- ğında 15 mindən çox arı pətəyi var idi, ildə 3200 pud bal, 300 pud mum götürülürdü [19, IV ç., s.137]. Lənkəran xanlığında nəinki bəylər, hətta adi sakinlər belə 30-dan 200-dək arı pətəyi saxlayırdılar. Ümumilikdə bütün bunların sayı 11 minə çatırdı. Yay yaxşı keçəndə 10 min batman və ya 2500 puda qədər bal, 1800 batman və ya 450 pud mum alınır. Lənkəran xanlığında hər il 250 puddan çox bal satılırdı [18, s.223]. Lənkəran xanlığında istehsal olunan bal öz dadına və ətrinə görə fərqlənirdi. Xüsusilə Zuvand mahalında istehsal olunan bal dadına və ətrinə görə xurma şirəsinə oxşayır və başqa yerlərindəkindən daha şəfalı idi[10, s. 13]. Arıçılıq Şamaxı xan- lığının təsərrüfat həyatında da mühüm yer tutur, arı pətək- lərinin sayı 9 minə çatırdı. Şamaxı xanlığında ildə 3 min pud bal və 250 pud mum əldə olunurdu [19, III ç., s.108]. Qarabağ xanlığında ildə 600 pud bal, 200 pud mum alınır [19, III ç., s. 133], Naxçıvan xanlığında pətəklərin sayı 2500-ə çatırdı [1, s. 63]. Şəki xanlığında 100-dən artıq arı pətəyi var idi [19, IV ç., s. 137]. Sovetlər dövründə üzümçülüyn inkişafı ilə bağlı olaraq arıçılıq təsərrüfatlarına böyük ziyan dəymişdir. Belə ki, üzüm tənəklərinə vurulan kimyəvi maddələr arıların kütləvi təlafatına səbəb olmuş, bu fərdi qaydada arı pətəkləri saxlayan şəxslərin də arıların məhvini gətirib çıxarmışdı. Fikrimizcə, hal-hazırda təmiz balın çətinliklə tapıldığı bir vaxtda, xüsusilə arıçılıq təsərrüfatına investisiya cəlb etmək, bu sahənin dirçəldilməsi istiqamətində işlər görmək mümkündür.

Lənkəran xanlığının əhalisi bəbir, pələng, canavar, dələ, dovşan, ceyran, maral, porsuq və s. heyvanların ovu ilə məşğul olur və emal edilmiş dərilərini satırdılar [19, III ç., s.223]. Bakı xanlığında əhalisinin bir qismi suiti ovu ilə məşğul olur, onun dərisi və yağı Rusiyaya ixrac olunurdu. Suiti yağından sabun da bişirilirdi [1, s.65].

Şəhər əhalisinin əsas məşğuliyəti sənətkarlıq və ticarət idi. Azərbaycanda ən geniş yayılmış sənətkarlıq növü xalça- çılıq idi. Quba xalçaları öz yüksək keyfiyyəti, gözəl naxışları və boyaların parlaqlığı ilə Azərbaycanın hüdudlarından

kənarında, bütün Cənubi Qafqazda, İranda və Rusiyada şöhrət qazanmışdılar. Bundan başqa toxuculuq, xüsusilə ipək toxuculuğu, saatsazlıq, tikməçilik, gön-dəri işləmə, misgərlik, xarətlıq, dulusçuluq, boyaqçılıq, dabbaqlıq və s. sənət sahələri inkişaf etmişdi. Şəkiddə təkəlduzluq sənəti xüsusilə inkişaf etmişdi [19, IV ç., s. 62]. Dərbənd şəhəri pambıq, yun, habelə ipək parçaların toxunduğu mühüm mərkəz idi. Qarabağ xanlığının Hacılı oymağında ipəkçilik inkişaf etmişdi [6, s.183-194]. Cənubi Azərbaycanda şəhər və kəndlərdə ən geniş yayılmış sənət növü toxuculuq idi. Burada xalçaçılıq geniş yayılmışdı. Xalçaçılıqla Cənubi Azərbaycanın bütün şəhər və kəndlərinin əhalisi məşğul olurdu. Bronevskinin məlumatına görə Lənkəranda az miqdarda, ancaq keyfiyyətinə görə heç də cilan ipəyindən geri qalmayan ipək istehsal edirdilər [14, I ç., s. 227]. Lənkəran xanlığında ildə 3 min pud xam ipək yığılırdı [12, f.77, siy. 5, iş 16, v. 117]. 1795-ci ildə bir Həştərxanlı tacir Lənkəranda hasil edilmiş, keyfiyyətə Rəşt ipəyinə bərabər 20 pud ipək almışdır [13, s. 697]

Cənubi Azərbaycanda şəhər və kəndlərdə ən geniş yayılmış sənət növü toxuculuq idi. Bu sənətin bazası kənd təsərrüfatı – ipəkçilik və heyvandarlaq məhsulları idi. Burada xalçaçılıq geniş yayılmışdı. Bu peşə ilə Cənubi Azərbaycanın bütün şəhər və kəndləri məşğul olurdular[3, s.140].

Beləliklə, Azərbaycanda əhalinin xanlıqlar dövründə məşğuliyyətini araşdırarkən, əvvəllər məşhur olan bir sıra təsərrüfat sahələrinin hal-hazırda diqqətdən kənarında qaldığını şahidi oluruq. Bu sahələrə çəltikçilik, arıçılıq, zəfəran istehsalı və s. daxildir. Bu sahələrə yenidən diqqət yönəldilməsi, onların dirçəldilməsi istiqamətində işlərin aparılması məqsədə uyğun olardı.

Ədəbiyyat

1. Ağamalı F. XVIII əsrin II yarısı – XIX əsrin əvvəllərində Qüzey Azərbaycan xanlıqlarının sosial-iqtisadi vəziyyəti. Bakı, 1999.

2. Azərbaycan Respublikası Dövlət Tarix Arxivi (ARDTA), f.24.

3. Dəlili.H.Ə. Azərbaycanın cənub xanlıqları XVIII əsrin ikinci yarısında, B., 1979.

4. Əliyev F. Əliyev M. Naxçıvan, B., 1996.

5. Əliyev F. Həsənov U. İrəvan xanlığı. B., 1997.

6. Hacıyeva Z. Qarabağ xanlığı: sosial-iqtisadi münasibətlər və dövlət quruluşu. B., 2007.

7. İsmayıl M., Bağırova M. Şəki xanlığı. qonşu xanlıqlar və dövlətlərlə münasibətləri. B., 1997.

8. Məmmədova İ.M. Lənkəran xanlığının qonşu xanlıqlar və dövlətlərlə münasibətləri. Namizədlik dissertasiyası, B., 2005.

9. Mustafazadə T.T. Quba xanlığı, Bakı, 2005.

10. Səid Əli Kazımbəyoğlu. Cəvahirnamei-Lənkəran. B., 2000

11. Акты Кавказской Археографической Комиссии, т. III-VIII.

12. Архив Внешней Политики России, ф. 77.

13. Архив Государственного Совета. Т. 2, СПб., 1870.

14. Броневский С. Новейшие, географические и исторические известия о Кавказе, ч. I, Москва, 1823.

15. Вермишев Х.А. Земледелие у государственных крестьян Закавказского края. Тифлис, 1888.

16. Искендерова М.И. Бакинское ханство, Баку, 1999.

17. Кистенев Д.А. Экономический быт государственных крестьян Ленкоранского уезда Бакинской губернии.// Материалы для изучения экономического быта государственных крестьян Закавказского края, т. VII, Тифлис, 1887.

18. Легкобытов В. Талышское ханство. //ОРВЗ, ч. III, СПб., 1836.

19. Обзорение Российских владений за Кавказом, в статистическом, этнографическом, топографическом и финансовом отношениях (ОРВЗ), ч. I-III, СПб., 1836.

20. Российский Государственный Военно Исторический Архив, ф. 846.

21. Статистическое описание Нахичеванской провинции, составленное В.Г. СПб., 1833.

22. Труды КОСХ, Тифлис, 1891, № 9.

23. Шопен И. Исторический памятник состояния Армянской области в эпоху ее присоединения к Российской империи. СПб., 1852.

*к.и.н., доц. Гасан-заде Д.Г.
(БГУ)*

Роль Ост-Индской компании в создании Британской колониальной империи

XVI - нач. XVII вв. – период первоначального накопления в Англии, время возникновения капитализма, развития товарно-денежных отношений, становления рыночной экономики, которая наложила отпечаток на все стороны общественной жизни того времени.

Охваченные всеобщей жадностью к золоту, европейские колонисты стремились к обогащению, к захвату скачкообразно богатых стран Юго-Восточной Азии и Дальнего Востока. Объём внешней торговли нарастал в Европе в течение всего периода средневековья, а в конце XV в. происходит качественный скачок – в результате Великих географических открытий средиземноморская торговля Европы превратилась в мировую, произошёл переход от средневековья к эпохе первоначального накопления капитала. Развитие внешней торговли привело к возникновению в этот период акционерных компаний. Одной из таких компаний являлась Ост-Индская, возникшая в 1599 году.

В конце XVI в. для развития капиталистической промышленности в Англии нужны были рынки сбыта, а инте-

ресы развития английской текстильной промышленности диктовали поиски мест, богатых сырьевыми ресурсами.

С момента своего возникновения Ост-Индская компания получила монопольные права на торговлю в Азии, Африке, Америке. Правительство обязывалось не давать никому лицензий на торговлю в Ост-Индиях, только компания могла давать разрешение на торговлю в этом регионе. Компания освобождалась от уплаты таможенных пошлин в течение первых 5 лет своего существования и т.д. Подавляющее большинство компании составляли представители буржуазии и нового дворянства. Среди акционеров компании особую группу составляли иностранные купцы, большинство которых жили за границей. Численность членов компании была точно урегулирована в интересах поддержания высоких цен на привозимые восточные товары.

Особое значение компания придавала торговле с Сефевидским государством, высоко оценивая торговлю шёлком – сырцом и связывала с ней решение ряда социально-экономических проблем Англии.

В ряде работ подробно освещается характер и колониальные методы осуществления её политики.

Типичная монополистическая организация купеческого капитала английская Ост-Индская компания преследовала одну единственную цель - обогащение, которая была заинтересована также в покупке товаров по дешевой цене, что вызывало необходимость основательного контроля над страной, чтобы товары можно было купить по очень низкой цене, или даром, когда они приобретались с помощью различных подлогов и грабежа. Другими словами, политический контроль над странами, с которыми они торговали, был необходимым условием политики торговых компаний.

Итак, расширение английской внешней торговли шло в большей степени за счёт открытых Ост-Индской компанией новых рынков сбыта, увеличения масштабов операций, как на европейском, так и на азиатских рынках, получения от

Ост-Индской торговли больших прибылей, направляемых на развитие торгово-колониального предпринимательства, приносящей значительный таможенный доход Англии.

Ост-Индская компания как самая сильная организация британского торгового капитала, ясно показывающая основные цели английской буржуазии, сыграла важную роль в формировании английской колониальной империи.

*i.e.n., dos. Həsənova N.F.
(ADİU)*

Milli iqtisadiyyat və qloballaşma

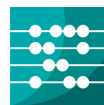
Birbaşa xarici investisiyaların beynəlxalq iqtisadi münasibətlərin bütün formaları arasında lider rolunu qazanması sübut edir ki, dünya iqtisadiyyatının formalaşması dünya bazarı mərhələsindən dünya istehsalı mərhələsinə keçmişdir. Əmtələrin ölkələr arasında hərəkəti ilə yanaşı istehsal faktorlarının ölkələr arasında hərəkəti də baş verir və bunlardan ən vacibi sahibkarlıq kapitalıdır. Dünya iqtisadiyyatının qloballaşmasının fundamental daxili hərəkətverici qüvvələri arasında, hər şeydən əvvəl, istehsalda getdikcə daha çox milli deyil, nəhəng dünya bazarına yönələn kardinal dəyişikliklərin adını çəkmək lazımdır. Kapitalın ixracı qloballaşma proseslərinin dərinləşməsində mühüm rol oynayır. Milli cəhətdən xüsusişdirilmiş təkrar istehsal proseslərinin aktiv şəkildə dağılması və istehsal prosesinin milli çərçivədən birbaşa çıxış mexanizminin yaradılması məhz bununla əlaqədardır.

Müasir şəraitdə milli iqtisadiyyatın dünya təsərrüfatı ilə əlaqəsi məhz maliyyə bazarları vasitəsi ilə xeyli güclənir və hazırkı maliyyə böhranı bunu təsdiq edir. Odur ki, kapitalın beynəlxalq mobillik dərəcəsi milli iqtisadiyyatın aşkarlığının analizi zamanı nəzərə alınmalıdır. Bu vəziyyət hətta milli

dövlətlərin dünya iqtisadi arenasından getməsinə də bildirən nəzər-nöqtəyə gətirib çıxarıb.

Yuxarıda qeyd olunanlara əsaslanaraq belə nəticəyə gəlmək olar ki, ticarət əlaqələrinin prioritetliyinə əsaslanan ənənvi olaraq elmdə yaranmış dünya iqtisadiyyatı modeli ölkələr arasında investisiya əməkdaşlığının əhəmiyyətini lazımi qədər qiymətləndirilir. Halbuki hadisələrin indiki vəziyyəti belə bir fikir söyləməyə imkan verir ki, qlobal iqtisadi məkanda iqtisadiyyatın beynəlxalq münasibətlərdə investisiya əlaqələrinin prioritetliyinə əsaslanan yeni tipi yaranır.

Yeni tipin müsbət aspektləri qloballaşmanın özündə daşdığı üstünlüklərlə sıx bağlıdır. Qloballaşma əmtələrin, kapitalın və xidmətlərin transsərhəd hərəkəti yollarında hər cür maneələri azaldır, ən sonra isə yox edir ki, bu da ölkələr arasında qarşılıqlı münasibətlərə müsbət təsir göstərir. Qloballaşma nizamasalmanın unifikasiyasında da özünü büruzə verir və bu, xarici bazarlara çıxışı asanlaşdırır, kapitalın hərəkətinə və hesablama – ödəniş əməliyyatlarına olan tələblərin standartlaşdırılmasını təmin edir. Investisiya və maliyyə vəsaitləri axınının intensivləşdirilməsinə səbəb budur. Bundan ilk növbədə sənaye cəhətdən inkişaf etmiş ölkələrin bəhrələnməsinə baxmayaraq qloballaşma bir sıra inkişaf etməkdə olan ölkələrə, ilk növbədə YSÖ (yeni sənaye ölkələrinə) və Çinə, «adam arasına çıxmaq» şansı vermişdi. Postsosialist ölkələri üçün əsas məsələ məhz iqtisadiyyatın açıqlığı məsələsi – sistemyaradan dünyada öz nişasını tutmaqdır. Nümunə kimi iki ölkəni göstərmək olar – proqramlı təminat üzrə ixtisaslaşmaya qərar vermiş böyük ölkə Hindistan və beynəlxalq maliyyə mərkəzi olmuş kiçik Sinqapur. Bütün MDB ölkələri kimi Azərbaycan da milli iqtisadiyyatın inkişafının əsas faktorunu – daxili tələbat bazası əsasında öz iqtisadiyyatını inkişaf etdirməyi müəyyənləşdirməlidir. Bu onunla əlaqədardır ki, qloballaşma nəticəsində dövlətlərin qarşılıqlı asılılığının artması məhz zəif milli iqtisadiyyatları daha zəif tərəf edir. Azərbaycanda praktiki olaraq seçilmiş «şok yolu» daxili bazarın yaranmasının prioritetliyi prinsipi pozmuşdur. Qloballaşma qarşıya yeni

problemlər qoyur və başlıca vəzifəsi öz ölkəsinin əhalisinin rifahı olan həyat qabiliyyətli öz milli təsərrüfatını tələb edir.

Муганлинский Р.А.

доцент Бакинского Государственного Университета

Обстоятельства проникновения московской компании в государство сефевидов в английских источниках XXI века

В английских источниках 16 в. по истории государства Сефевидов содержатся сведения по многим её сторонам. Но если вопросы политической истории, культуры и быта затрагивались авторами, как правило, для более полного и подробного освещения хода путешествий или в контексте изложения своей деятельности, то экономическая жизнь азербайджанского государства (хозяйство, торговля) являлась предметом их изучения, на котором было сосредоточено основное внимание и уделено сравнительно больше места в их трудах. В этой связи, наиболее ярким и полным собранием средневековых английских источников, не только позволяющих проследить торговую политику европейских стран на Востоке, но и найти значительный документальный материал, отражающий различные стороны экономических отношений между государством Сефевидов и странами Запада и Востока, является сборник различных сведений о странствиях и открытиях англичан церковнослужителя Ричарда Хаклюйта (1553 – 1616) «Главные мореплавание, путешествия, торговля и открытия английского народа...», впервые изданный в полном объёме в конце 16 в. и позднее неоднократно переиздававшийся.

Уже в 1558 г. английское купечество в лице Московской компании решило приступить к установлению прямых связей с Индией через территорию Русского государства в обход испанских, португальских и османских владений. Последнюю роль в этом сыграли победы русской армии на

первом этапе Ливонской войны (1558 – 1583), приведших к установлению контроля Москвы над значительной частью Прибалтики, а также недавняя ликвидация Казанского (1552 г.) и Астраханского (1556 г.) ханств, что привело к тому, что Иван Грозный «...расширил своё царство даже до Каспийского моря и завоевал знаменитую реку Волгу со всеми прилегающими к ней странами» (1, с. 168; 2, с. 439). Первоначально предполагался следующий маршрут: от беломорского побережья купцы по Северной Двине прибывают к руслу Волги, затем по ней – в г. Астрахань, а из него по Каспийскому морю добиваются до центральноазиатского региона, откуда, по мнению англичан, не составило бы труда проникнуть в Индию. Таким образом, Московская компания пыталась использовать Волжско-Каспийский путь – древний торговый путь Восточной Европы, связывавший её с Азией, для достижения своей конечной цели – выхода на индийский рынок. Но жизнь внесла свои коррективы в планы англичан, заставив их изменить намеченный маршрут и попытаться решить поставленную задачу в несколько ином направлении, т. е. через территорию Сефевидского государства (Азербайджан, Иран), куда с конца 60-ых по конец 70-ых гг. 16 века в лице представителей Московской компании Англия направила шесть специальных экспедиций.

Первым информацию об экономике Азербайджана доносит до нас Э. Дженкинсон в рассказе о своём путешествии из Москвы в Бухару и обратно (1558 – 1560). В частности, сообщая о своём приезде в первый на этом пути прикаспийский город Астрахань, он пишет, что «... приезжающие из Персии (так англичане в большинстве случаев называли государство Сефевидов – М. Р.), а именно из Шамахи, привозят шёлковые нити, которые более всего употребляются в России, материи, различные сорта пёстрых шелков для поясов, кольчуги, луки, мечи и т. п. вещи, а в иные годы привозят хлеб и грецкие орехи» (1, с. 172; 2, с. 444).

Но, судя по всему, Э. Дженкинсон, хоть и разочарованный результатами поездки в Бухару, ещё не возлагал каких-либо надежд на заключение договоров с азербайджанским купечеством. Так, перечень указанных товаров он предваряет следующим замечанием: «...торговля нужными населению товарами столь малая и нищенская, что не стоило бы о ней упоминать ...», а причину малого количества привозимых в Астрахань шамахинскими купцами товаров видит в том, что они «так нищенски бедны, что не стоит об этом писать, также как и не стоит надеяться, что торговля здесь будет стоить того, чтобы её продолжать» (1, с. 172; 2, с. 444). Прибыв через некоторое время в город Ургенч, давно потерявший былое величие, он отмечает, что «главнейшие товары, которые здесь продают, - это те, которые привозят из Бухары или из Персии, но их так мало, что не стоит и писать» (1, с. 177; 2, с. 450).

В самой же Бухаре, куда раз в год приезжали большие купеческие караваны из соседних стран, Э. Дженкинсон, снова сетуя на «нищенски бедных купцов» (1, с. 188; 2, с. 457), в том числе и сефевидских, пишет, что те «привозят сюда материи, хлопчатую бумагу, полотно, пёстрые шелка, аргамаков (старинное собирательное название породных лошадей верхового типа, разводимых в Центральной Азии и на Кавказе – М. Р.) и т. п., а увозят отсюда сырые кожи и другие русские товары, рабов происхождением из разных стран, но материй не покупают, потому что сами привозят их сюда, а к ним ... их привозят из Алеппо в Сирии и из Турции (1, с. 184; 2, с. 458). Более того, заканчивая свой рассказ, он вскользь упоминает, что сефевидские купцы привозили в Бухару материи и другие товары английского производства, причём предлагали их по той же цене, что и англичане (1, с. 188; 2, с. 462), что также свидетельствует о широких внешнеэкономических связях азербайджанского государства.

Тем не менее, убедившись в бессмысленности своего дальнейшего пребывания в Бухаре, Э. Дженкинсон решил

отправиться в Сефевидское государство, чтобы «посмотреть торговлю в этой стране, хотя достаточно уже осведомился о ней как в Астрахане, так и Бухаре и убедился, что она во многом подобна торговле в Татарии (Центральной Азии – М. Р.)» (1, с. 185; 2, с. 459). Осуществлению этого плана помешало начало очередной войны между шахом Тахмасибом и местными узбекскими правителями, и поэтому опасение попасть в зону боевых действий, пострадать от враждебных бухарцам феодалов или обыкновенных разбойников, активизирующихся в беспокойное время, вынудили англичан в марте 1559 года спешно покинуть Бухару. Непоследнюю роль здесь сыграло и то, что товары, принудительно полученные Э. Дженкинсоном в обмен на английское сукно, не могли иметь сбыта в Сефевидском государстве.

В конце мая англичане вернулись в Астрахань, где произошла их новая встреча с шамахинскими купцами. Во время неё Э. Дженкинсон предложил им обменять свои товары на английскую каразею, исходя из цены 6 рублей за кусок, но те отказались, сославшись на её соответствие ценам на шамахинском рынке. Этот ответ, возможно, и послужил причиной довольно жёстко сформулированного мнения английского предпринимателя о перспективах англо-сефевидского торгово-экономического сотрудничества: «Что касается торговли Шамахи в Мидии (одно из названий, данных англичанами Ширвану – М. Р.) и Тебриза с другими персидскими городами, то я осведомился и хорошо узнал, что она очень похожа на торговлю в Татарии: малый сбыт и малые барыши; мне сообщили, что главная персидская торговля идёт через Сирию, и товары перевозятся Левантийским (Средиземным – М. Р.) морем. Малое количество судов на Каспийском море, недостаток рынков и гаваней, бедность жителей и замерзание моря сводят тамошнюю торговлю на нет» (1, с. 188; 2, с. 466).

Это «перечисление далеко неисчерпывающих и неточных причин сравнительно слабого развития торговли на Каспийском море XVI в.» (5, с. 475) всё же в той или иной

степени отражает экономическую ситуацию в Ширване, пережившего недавние антисефевидские восстания. Что же касается утверждения Э. Дженкинсона о замерзании Каспия, то, вспомнив, что небольшая его часть в районе устья Волги действительно временами покрывается льдом, можно согласиться с мнением, что «англичанину, направляющемуся в Азербайджан именно от этого устья, простительно расширительное понимание замерзания моря ...» (5, с. 475).

В подтверждение этих слов можно привести и мнение А. Шпаковского, писавшего: «Однако, мы не можем вполне согласиться с характеристикой, даваемой Дженкинсоном русско-персидской торговле и вправе заподозрить его искренность. Мнение этого англичанина о ничтожности торговли Москвы с Персией и её невыгодности опровергается уже усиленными хлопотами как его самого, так и других английских послов о том, чтобы захватить в свои руки торговлю с Персией через Московское государство. Если бы эта торговля была так ничтожна, как о ней говорит Дженкинсон, то англичане не стремились бы так упрямо к её захвату» (6, с. 12).

Тем не менее, эти и предыдущие слова Э. Дженкинсона о перспективе англо-сефевидской торговли могут быть отнесены к разряду исторических курьёзов, так как именно ему было суждено через два года, как писал член Московской компании Генри Лэйн в историческом обзоре экспедиций англичан в разные страны, «проехав всю реку Волгу до Астрахани и переехав Каспийское море, ... прибыть в Персию и открыть торговлю с этой страной» (1, с. 289-290; 3, с. 268). И действительно, доступ к индийскому рынку был той целью, которая не позволила Московской компании удовлетвориться первоначальным суждением Э. Дженкинсона в отношении связей Англии с Сефевидским государством, тем более, что провал экспедиции в Бухару показал, что поиски путей на полуостров Индостан через Центральную Азию бесперспективен, а, следовательно, остаётся единственный выход – транзитный путь через владения шаха Тахмасиба. Как

указывали К. Робертс и Д. Робертс, «... Московская компания послала Энтони Дженкинсона в дерзкое путешествие из Москвы в Персию, только обнаружив, что безвластие в Центральной Азии сделало путешествие из Москвы в Китай невозможным» (7, с. 291).

Поэтому в период с начала 60-ых по конец 70-ых гг. 16 века с целью отыскания новых рынков, заключения выгодных торговых союзов и, главное, прокладки нового пути в Индию, в Азербайджан и другие регионы государства Сефевидов было отправлено шесть английских экспедиций. Причиной подобного интереса к азербайджанскому государству явилась заманчивая возможность провоза наиболее дешёвым путём товаров на Восток, богатого сырьевыми ресурсами для зарождавшейся капиталистической промышленности Западной Европы, о которых там ходили самые невероятные истории. В свою очередь, на этом пути большое значение для европейской торговли имели прикаспийские области Азербайджана, особенно Ширван, славившийся производством шёлка.

В то же время осуществление Англией своих колониальных планов опиралось на стремление Сефевидов решить свои экономические и политические задачи при содействии западноевропейских держав, в том числе и державы Елизаветы I. Именно с учётом этого фактора и надо подходить к вопросу изучения взаимоотношений Сефевидского государства с Англией в 60-70-ых гг. 16 века, т. е. во время шести путешествий англичан, впервые установивших контакты между двумя странами и являющимися «одной из ярких и интереснейших страниц из истории торговли эпохи первоначального накопления» (4, с.22).

Литература

1. Английские путешественники в Московском государстве в XVI в. Перевод с английского Ю. В. Готье. - Ленинград: 1937.
2. Hakluyt's voyages. The Principal Navigations, Voyages, Traffiques and Discoveries of the English Nation, v.1. - London -New York: 1910.
3. Hakluyt's voyages. The Principal Navigations, Voyages, Traffiques and Discoveries of the English Nation, v.2. - London -New York: 1913.
4. Новицкий Г. Введение. - Английские путешественники в Московском государстве в XVI в. Перевод с английского Ю. В. Готье. - Ленинград: 1937.
5. Путешественники об Азербайджане. Под редакцией Э. М. Шахмалиева, т.1.- Баку: 1961.
6. Шпаковский А. Торговля Московской Руси с Персией. - Сборник статей членов Студенческого Историко-Этнографического Кружка при Императорском Университете Св. Владимира под руководством профессора М.В.Довнар-Запольского. Выпуск VII. - Киев: 1915.
7. Roberts C., Roberts D.A history of England. V.I.Prehistory to 1714. - New Jersey: 1985.

*i.e.n., dos. Quliyev A.A.,
müə. Quliyeva İ.S.,
Mustafazadə T.T.
(ADIU)*

İqtisadi mühit haqqında təlimlər

İnsanların təsərrüfat fəaliyyəti müəyyən «oyun qaydaları» çərçivəsində həyata keçirilir ki, bunlardan ən mühümü mülkiyyət münasibətləridir. Məhz bu münasibətlər təsərrüfatçılığın səmərəliliyində öz əksini tapan sosial mühiti müəyyənləşdirir. Adam Smit yazırdı ki, «heç bir mülkiyyət almağa imkanı olmayan adamın mümkün qədər çox yeyib mümkün

qədər az işləməkdən başqa maraqları ola bilməz». Bu halda əməyə motivasiya ya həddindən zəifdir, ya da ümumiyyətlə yoxdur. Bu nəzəri müddəə son dövrlərə qədər «heç kiminki» ictimai mülkiyyətin üstünlük təşkil etdiyi «postkommunist» ölkələrin təsərrüfatçılıq praktikası ilə təsdiqlənir. Xüsusi mülkiyyət azad rəqabətə şərait yaradır, təşəbbüskar, yaradıcı və daha məhsuldar əməyə sövq edir.

Təsərrüfat fəaliyyətinə, təsərrüfatçılıq qaydalarını müəyyənləşdirən, əmək şəraitlərini tənzimləyən müxtəlif dövlət təşkilatları, həmçinin yuxarıda sadalananların yaxşılaşdırılmasını tələb edən cəmiyyətlər, partiyalar və həmkarlar ittifaqları xeyli təsir göstərirlər. Tam bürokratik təsərrüfatçılıq sisteminin azad təşkilatlarla əvəzlənməsi sanki sosial atmosferi «təmizləyir» və təsərrüfatçıları ağır bağlılıq və tabeçilik hissindən azad edir, onları şəxsi təşəbbüsə, işi genişləndirməyə həvəsləndirir, muzdlu fəhlələrin isə şəxsi ləyaqət hissini qaldırır.

Mülkiyyət münasibətləri istehsalçıların təbəqələşməsinə yaradır. Varlılar və kasıblar meydana gəlir. Bu sosial qruplarda tərbiyə, təhsil və ömrün orta uzunluğu müxtəlifdir. Tərbiyə və təhsil insan orqanizminin fiziki və zehni inkişafına rəvac verir, onu əməyə daha qabil edirlər və irsən irsi xüsusiyyətlərdə əks olunurlar. Fransız fizioloqu Florens bildirirdi ki, əlverişli şəraitdə XIX əsrin sonunda insan 100 il yaşaya bilərdi, halbuki orta yaşayış müddəti onda 40 idi (müqayisə edək: hazırda Fransada - 76; Rusiyada – 59). Fransız həkimi Dipson göstərmişdi ki, XIX əsrin sonunda ömrün orta uzunluğu varlılarda 57 il, kasıblarda isə 37 il olmuşdur.

Mülkiyyət münasibətləri çox vaxt əmək şəraitini də müəyyənləşdirir. Hələ qədim dövrlərdə başa düşürdülər ki, insan istirahətsiz işləyə bilməz. Moiseyin (Musa peyğəmbərin) qanunlarından birində deyilir ki, həftənin yeddinci günü istirahətə həsr olunmalıdır: «Həmin gün heç bir iş görmə, nə özün, nə oğlun sənin, nə qızın sənin, nə qulun sənin, nə kənin sənin, nə öküzün sənin, nə eşşyinin sənin, nə bütün heyvanların sənin, nə sənin evindəki gəlmə adam». Yəhudilərdə şənbə günündən başqa şənbə ili (hər yeddinci il

və 50-illik yubiley ili). Bu zaman böyük cəza qorxusu altında bütün borjları bağışlamaq əmr edilirdi.

Kapitalizmin yarandığı dövrlərdə iş günü uzunluğu 15, 16, 17 saat və daha çox idi. Hazırda postsovet iqtisadi məkanında fermerlər bu qədər işləyirlər.

İş gününün “ağılsız” uzadılması gəlirin iş gününün uzunluğundan asılı olması kimi səhv fikirdən irəli gəlir. İnsan öz orqanizminə zərər yetirmədən gün ərzində yalnız müəyyən saat həcmində işləyə bilər və işləməlidir. Güman edilir ki, gün ərzində o, 8 saat işləməli, 8 saat yatmalı, səkkiz saat isə dincəlməlidir. Bu hədlər pozulursa, onda insanın işləməyə qabil olduğu həyat dövrü qısaldır. O, vaxtsız ölümün qurbanı olur.

Beləliklə, “iqtisadi insan”ın” davranışı yalnız təbii şəraitlə deyil, ictimai şəraitlə də müəyyənləşir və deməli, yalnız ictimai qanunlarla deyil, həm də biologiya, kosmos və bütün təbiətşünaslıq qanunları sistemi ilə müəyyənləşir. İqtisadi qanunların təbiət qanunlarından fərqi ondadır ki, birincilər şüura malik insan fəaliyyəti vasitəsilə təzahür edir və tendensiyasına görə tarixən ötürülməyə daşıyırlar.

*t.e.n., dos. Gözalova Y.C.
(BDU)*

Avropanın iqtisadi inkişaf mərhələləri (V – XVII əsrlər)

Tarix elmində «məktəb» anlayışı ayrı-ayrı tarixçilərin fəaliyyəti ilə tarixşünaslıqdakı ümumi inkişaf arasında əlaqələndirici məqam kimi qəbul olunur. Amma bu, xeyli geniş anlayış olduğundan, bir çoxları tərəfindən «istişamət» və «cərəyanlar»la qarışdırılır. Azərbaycan tarixşünaslığındakı elmi məktəblər haqqında tədqiqatlar o qədər də çox deyil və bu da ilk növbədə, təəssüflə etiraf edək ki, elmi məktəblərin özlərinin azlığı ilə bağlıdır.

«Məktəb» anlayışının konkret mənası böyük, görkəmli bir tarixçinin ətrafında qruplaşmış tələbələrinin, yetişdirmələrinin və davamçılarının məcmusunu nəzərdə tutur. Bu qruplaşma həm metodoloji prinsiplərin ümumiliyi, həm metodoloji üsulları, həm də tarixi hadisələri anlama və ümumi təhlil xüsusiyyətlərinə görə seçilir və elmdə ayrıca «cərəyan» da əmələ gətirə bilər. Qeyd etdiyimiz kimi, Azərbaycan tarix elmində belə məktəblər sayılacaq qədər azdır və mövcud məktəblərin xüsusi qeyd olunması, araşdırılması və öyrənilməsi çox vacibdir.

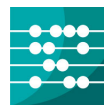
Yaqub Mahmudov Azərbaycan tarix elminin görkəmli nümayəndəsi, məşhur mənbəşünas və mediyevist olmaqla yanaşı, həm də böyük bir elmi məktəbin banisidir. Hələ 1960-cı illərin əvvəllərindən etibarən Y.M.Mahmudovun Azərbaycan tarixşünaslığı üçün xüsusi əhəmiyyət kəsb edən diplomatiya tariximizlə bağlı tədqiqatları çap olunmağa başlayır. Həm Vətən, həm də ümumdünya tarixşünaslığında ilk dəfə olaraq Azərbaycan Ağqoyunlu və Səfəvi dövlətlərinin Qərbi Avropa ilə siyasi-diplomatik və iqtisadi-ticarət əlaqələrini kompleks tədqiq edən tarixçi ümumilikdə Şərq-Qərb münasibətlərini araşdırır. Bu tədqiqatlar Avropa-Asiya əlaqələrinin tarixi köklərini, siyasi və iqtisadi zəminini müəyyən etməklə dünya tarixşünaslığı üçün də elmi dəyər kəsb edir.

Həm Şərq, həm Avropa mənbələrinin materialları (onların içərisində ilk dəfə elmi dövriyyəyə buraxılan Q.Berşev toplusu xüsusi qeyd olunmalıdır) əsasında Y.M.Mahmudov Böyük Coğrafi kəşflərin ərəfəsində və dövründə beynəlxalq münasibətlərdə təkə Avropa ölkələrinin və Osmanlı imperiyasının deyil, Azərbaycanın da aparıcı qüvvə olduğunu, hətta bir çox hallarda müəyyənəddici rol oynadığını üzə çıxarmış, Azərbaycanın bu dövrdə periferiya deyil, diplomatik və iqtisadi mərkəz olduğunu sübut edə bilmişdir. Bu, sovet elmində marksist metodologiyanın hökmran olduğu bir vaxtda təkə tarixçi deyil, həm də vətəndaş üçün çox cəsarətli addım idi!

Sovet və təəssüf ki, təkcə sovet deyil, dünya tarixçilərinin də Şərqi ölkələrini ikinci dərəcəli bölgə, Asiya İstehsal Üsulunun hökmran olduğu cəmiyyət kimi təqdim etdiyi bir vaxtda, Y.M.Mahmudov «Odlar Yurduna səyahət», «Səyyahlar, kəşflər, Azərbaycan», «Səyyahlar Azərbaycana gəlir», «Səyyahlar Azərbaycan haqqında» adlı əsərlərində antik dövrdən bu yana Avropa səyyahlarının, tacirlərinin, diplomatlarının, missionerlərinin Azərbaycana marağının səbəblərini araşdırır, Azərbaycan – Avropa əlaqələrinin zəminini göstərir, bu ölkənin Avrasiyanın mərkəzi olduğunu tutarlı dəlillərlə sübut edirdi.

Y.M.Mahmudovun tədqiqatlarında sovet elmi üçün görünməmiş və qəbul olunub «həzm edilməsi» asan olmayan daha bir ciddi addım – tarixçinin Osmanlı imperiyasının xarici siyasəti ilə bağlı düşüncələri idi. Osmanlı imperiyasını Avropa üçün «təbii düşmən» sayan avropasentristlər Qərbi Avropa ölkələrinin, o cümlədən, Macarıstanın, Venesiyanın, Papa dövlətinin antisosman tədbirlərini osmanlı işğalları qarşısında məcburi atılan addımlar kimi təqdim edirdilər. Y.M.Mahmudov Osmanlı imperiyasına qarşı Avropa dövlətlərinin birləşmək cəhdlərində və antisosman ittifaqlarının yaranmasında bu amillə yanaşı, adları çəkilən dövlətlərin özlərinin də işğalçı ruhunun, Şərqi bəzən daha çox torpaq və imtiyaz əldə etmək planlarının və müstəmləkə siyasətinin aparıcı amil olduğunu sübut edə bilmiş və tarix elmində hökmran olan ənənəvi fikri dağıtmışdır.

Qeyd olunan tədqiqatların daha bir vacib cəhəti, əlbəttə ki, dövlətçilik tariximizin böyük bir mərhələsinin öyrənilməsi və təbliği ilə bağlıdır. Müstəqillik qazanandan sonra tarix elmimizin də sovet buxovlarından azad olduğu bir şəraitdə dövlətçilik tarixini araşdırmaq xeyli asanlaşmışdır. İndi tarixçilərin qarşısında heç bir ideoloji məhdudiyyət yoxdur və bu məsələləri araşdırmaq da çətin deyil. Amma biz Yaqub Mahmudovun dövlətçilik tariximizi araşdırdığı keçən əsrin 60-70-ci və hətta 80-ci illərdən danışırıq. Hər hansı milli ənənəni rədd edən, milli ruhu tanımayan, siyasi inkişafda yalnız

Rusiya dövlətçiliyini nümunə olaraq götürən sovet tarix elmi üçün bu cür tədqiqatlar əsl «dissident yazıları» idi! Yaqub Mahmudov isə hər şeyə rəğmən Azərbaycan diplomatlarından və dövlət xadimlərindən - Sara Xatundan, Uzun Həsəndən, Azərbaycan milli dövlətçiliyinin əsasını qoymuş (sovet elmində K.Marksın təbiri ilə «işğalçı» olaraq tanınan) Şah İsmayıl Xətəidən, Avropa dövlətlərini bir-birinə qarşı qoymağı bacarmış Böyük Abbasdan, Oruc Bəy Bayatdan və onun «Böyük Elçiliyi»ndən yazırdı...

«Ağqoyunlu və Səfəvi dövlətlərinin Qərbi Avropa ölkələri ilə qarşılıqlı əlaqələri» adlı monoqrafiyasında uzun illər apardığı araşdırmaları ümumiləşdirən Y.M.Mahmudov orta əsr Azərbaycan dövlətlərinin beynəlxalq aləmdə oynadığı rola elmi qiymət vermiş və bu sahədə sonrakı elmi araşdırmaların davamı üçün böyük faktoloji və elmi bazanı təşkil etmişdir.

Y.M.Mahmudovun alim kimi böyüklüyü həm də ondadır ki, bəzilərinə xas olan «alim qısqançlığı», «alim paxıllığı» yoxdur: onun tələbələri, magistrantları, aspirantları, dissertantları, davamçıları onun rəhbərliyi altında «Azərbaycan – Avropa əlaqələri» problemini işləyəndə heç bir məhdudiyyətlərlə rastlaşmır. Y.M.Mahmudov elmi «inhisarlaşdırmır», yəni çox tez-tez eşitdiyimiz «bu mövzunun ilk və yeganə (!) araşdırıcısı mənəm» deyənlərdən deyil. Bunun əksi olsaydı, X.A.Qambayzadənin «Səfəvi dövlətinin Qərbi Avropa ölkələri ilə qarşılıqlı əlaqələri», Z.M.Həsənalıyevin «XVII əsrin 30-cu illərində Səfəvi dövlətinin sosila-iqtisadi vəziyyəti», R.A.Muğanlinskının «XV-XVI əsrlər Azərbaycan dövlətləri ingilis tarixşünaslığında», R.İ.Dadaşovanın «Səfəvilərin son dövrü», H.M.Yəzdinin «İran Səfəvilər dövründə» adlı tədqiqatları məhz Y.M.Mahmudovun rəhbərliyi və təşəbbüsü ilə elmi dövriyyəyə buraxılmazdı. Adları çəkilən əsərlər və daha onlarla tədqiqat təkcə Y.M.Mahmudov məktəbinin elmi araşdırmalarını deyil, ümumilikdə Azərbaycan mediyevisitikasını da zənginləşdirmişdir və bundan tarix elmimiz yalnız qazanmışdır!

Y.M.Mahmudov məktəbinin üçüncü vacib bir istiqaməti – orta əsr mənbələrinin araşdırılması, yeni mənbələrin üzə çıxarılması ilə bağlıdır. Bu istiqamətlə bağlı məlum məktəbin digər nümayəndələrinin – elə yuxarıda adlarını qeyd etdiyimiz X.A.Qambayzadənin, R.A.Muğanlinskiyin, R.İ.Dadaşovanın, T.V.Axundovanın, F.Q.Namazovanın, həmçinin, Y.H.Gözəlovanın tədqiqatlarını qeyd etmək olar. Bu tədqiqatlarda «Karmelitlərin xronikası», Adam Olearinin səyahətnaməsi, ingilis və ümumilikdə ingilisdilli mənbələr, Osmanlı dövrünün sənədləri, ərəbdilli mənbələr, latın xronikaçılarının əsərləri Azərbaycan – Avropa əlaqələrini araşdırmaq üçün elmi dövriyyəyə cəlb olunmuşdur. Qeyd edək ki, həmin mənbələrin bir çoxu ilk dəfədir ki, elmi dövriyyəyə buraxılır.

Dövlətçilik tariximiz üçün əhəmiyyət kəsb edən vacib məsələlərdən biri də «itirilmiş torpaqlar» problemdir ki, bu da Y.M.Mahmudov məktəbinin araşdırmalarının digər istiqamətini təşkil edir. Bu istiqamətdə tədqiqatlar keçən əsrin 90-cı illərindən başlayaraq aparılmış və qeyd edək ki, çox böyük nailiyyətlər əldə olunmuşdur. Bu səpkidə əsərlərə Y.M.Mahmudovun elmi rəhbərliyi altında yazılmış E.M.Lətifovanın «İlisu sultanlığı», Ş.H.Əliyevin «İngiloylar», Z.Ə.Cavadovanın «Şimal-Qərbi Azərbaycan», İ.F.Kazımovun «Naxçıvan bölgəsinin tarixi demoqrafik tədqiqi», N.Ə.Quliyevin «Naxçıvan xanlığının əhalisi», S.Ə.İbişovun «Quba xanlığının əhalisi», A.Ə.Məmmədovanın «Car-Balakən camaatlığı» adlı dissertasiyaları və monoqrafiyalarıdır.

Dövlətçilik tariximizin və diplomatiyamızın ənənəvilini üzə çıxarmaq, müasirliklə səsleşdiyini elmi əsaslarla sübut etmək üçün bu məktəbin nümayəndələri xeyli sayda araşdırmalar aparmışlar. Bu sırada F.C.İsmayılovun «Ermənistan – Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ münaqişəsi və ABŞ-ın mövqeyi», A.Ə.Bəşirovanın «Azərbaycan – ABŞ münasibətləri Amerika mətbuatında» adlı tədqiqatlarını qeyd etməyimiz vacibdir.

Bu gün Y.M.Mahmudov məktəbinin davamçıları artır və onların tədqiqatları davam etməkdədir. Yaqub Mahmudovun

rəhbərlik etdiyi Bakı Dövlət Universiteti «Qədim dünya və orta əsrlər tarixi» kafedrası Azərbaycanda mediyevistikanın yeganə, Qafqazda başlıca mərkəzidir. Fikrimizcə, Avropanın «Kembriç məktəbi», «Xartiyalar məktəbi», «Karpov məktəbi», «Annallar məktəbi» qədər məşhur olan Y.M.Mahmudov məktəbi dünya mediyevistikasının da aparıcı müəssisələrindəndir. Çünki bu mərkəzdə təkcə Azərbaycan deyil, ümumilikdə Avropa-Asiya tarixinin kompleks tədqiqi və ən başlıcası tədrisi aparılır. Kafedranın magistrantları, dissertantları Azərbaycan – Avropa əlaqələri tarixi ilə yanaşı, İngiltərə – Habsburq, Fransa – İspaniya, Fransa – Osmanlı münasibətləri ilə bağlı mövzuları araşdırır. Mediyevistikanın ən əhəmiyyətli problemləri üzrə tədris kursları aparılır. Bu mərkəzdə təkcə Şərq mənbələri deyil, Avropa mənbələri də öyrənilir və tədqiqata cəlb olunur. Y.M.Mahmudov məktəbinin nümayəndələri beynəlxalq konfranslarda, simpoziumlarda məruzələr edir, onların araşdırmaları beynəlxalq elmi ictimaiyyət tərəfindən maraqla qəbul olunur. Y.M.Mahmudovun rəhbərlik etdiyi Tarix İnstitutunda Azərbaycan və dünya tarixinin ən əhəmiyyətli və elmi həllini gözləyən problemləri araşdırılır və elmi dövriyyəyə buraxılır.

Tarixə və elmə bu peşəkar yanaşma bütün Azərbaycan tarixşünaslığı üçün örnək mənbəyidir!

i.e.n. Quliyeva N.T.
(ADİU)

Elmi-texniki tərəqqi və sənaye cəmiyyəti nəzəriyyəsinin təkamülü haqqında

Bu nəzəriyyəyə görə cəmiyyətin inkişafına formasiya konsepsiyası baxımından daha çox məhsuldar qüvvələrin inkişafı, elmi-texniki tərəqqi, elmi-texniki inqilab baxımından yanaşılmalıdır. Ona görə də sənaye cəmiyyəti konsepsiyası tərəfində

duranlar belə hesab edirlər ki, elmi-texniki inqilab özü-özlüyündə cəmiyyətdə hər şeyi həll etməyə qadirdir, sosial inqilaba ehtiyac yoxdur. Hətta bu konsepsiyayı müdafiə edən bəzi müəlliflər bir müddət keçəndən sonra dövlətin özünün aradan qalxacağını və onun funksiyasının elmi-texniki adamlar tərəfindən yerinə yetiriləcəyini irəli sürürlər. Sənaye cəmiyyəti konsepsiyasını irəli sürənlər içərisində T.Veblen, Q.Minz, A.Berli və digərləri xüsusi yer tutur. Bu konsepsiyanın nümayəndələri, xüsusi ilə U.Rostoy hesab edir ki, cəmiyyətin bir inkişaf mərhələsindən digər inkişaf mərhələsinə keçməsi sosial dəyişiklərlə deyil, industrial, elmi-texniki dəyişiklərlə şərtləşir. Ona görə də cəmiyyətdəki dəyişiklər, cəmiyyətin sosial yetkinliyi industrial, dəyişiklik, texnokratik inkişaf ilə şərtləndirilir. Ona görə də burada istehsal üsulu, siyasi rejim, azad rəqabət və digər məsələlər yenə də texnokratik prizmadan nəzərdən keçirilir. Bununla əlaqədar olaraq keçən əsrin 60-cı illərindən sonra həmin konsepsiyaya yeni bir konsepsiya – «yeni sənaye dövləti» konsepsiyası əlavə edilmişdir. Bu konsepsiyanın ən böyük nümayəndəsi Amerika iqtisadçısı D.Helbreytdir. O, özünün «yeni sənaye dövləti» nəzəriyyəsində iri nəhəng korporasiyaların, dövlətlərin hegemonluluğuna haqq qazandırır.

*b/müə. Qurbanova S.Ə.
(ADİU)*

Əməyin təşkili konsepsiyasının tarixi təkamülü

Tarixi təcrübə göstərir ki, heç bir əmək fəaliyyəti, məşğulluğun bu və ya digər forması əməyin normal təşkili olmadan lazımi səmərə verə bilməz. Məhz tarixən əməyin normal təşkilinin meydana gəlməsi sayəsində istehsal amillərinin, istehsal sistemlərinin optimal vəhdətliyi təmin edilmişdir. Bu isə bütün ictimai-iqtisadi sistemlərdə zəruri olan obyektiv bir reallıq və

tələb kimi özünü göstərmişdir. Bunsuz birgə əməyi, kollektiv əmək fəaliyyətini təşkil etmək qeyri mümkündür. Bu baxımdan əməyin təşkili dünya alimləri tərəfindən mürəkkəb bir sistem kimi, sistemli və elmi qaydada öyrənilməlidir.

Əməyin təşkilinin nəzəri və elmi əsası ilk dəfə K.Marks tərəfindən işlənilib hazırlanmışdır. Lakin onun əməli tətbiqi XIX əsrin 80-ci illərində amerikalı F.Teylor tərəfindən həyata keçirilmişdir. Əməyin normallaşdırılmasına, əmək haqqı sisteminə, əməyin və istehsalın təşkilinə aid olan konkret qaydalar, norma və texniki fəndlər ilk dəfə Teylor tərəfindən hazırlanıb tətbiq edilmişdir.

Əməyin düzgün təşkili prinsiplərini aşkar etmək üçün Teylor əmək prosesində ayrı-ayrı anların və mexaniki hərəkətlərin xronometraj tədqiqatı metodunu tövsiyə edirdi. Teylor əmin idi ki, bütün əməliyyat prosesini əsas tərkib hissələrinə ayırmaqla, ayrı-ayrı əmək proseslərində lüzumsuz, artıq hərəkətləri aradan qaldırmaq, əmək prosesinin səmərəliliyini, qənaətçiliyini təmin etmək olar.

Əməyin təşkilinin təkmilləşdirilməsində eyni zamanda Amerika mühəndisi F.Cilbertin də müəyyən rolu olmuşdur. Teylorun ardınca gedərək o ayrı-ayrı işlərin icrasının qənaətçil üsulunu hazırlamış və həmin üsulun zəruri şərtlərini göstərmişdir: iş yerinin məqsədəuyğun quruluşu, materialların, alətlərin, təlimatların verilməsi üsulları və s. F.Cilbert iş vaxtının üçə qatılmasına böyük əhəmiyyət verirdi. O qeyd edirdi ki, iş vaxtının dürüst öyrənilməsi bu və ya digər hissənin hazırlanmasını, işlərin ayrı-ayrı əməliyyatlara parçalanmasını və hər bir əməliyyatın həm ayrılıqda, həm də onunla əlaqədən irəli gələn başqa əməliyyatlarla birlikdə öyrənilməsini tələb edir.

Lakin Teylorun və Cilbertin işləri əsasən ayrı-ayrı fəhlənin əməyinin təşkilinə (bütün diqqəti onun şəxsi məhsuldarlığının artırılmasına təmərkləşdirmişlər) aiddir və müəssisənin bütünlükdə istehsal tsikli, prosesini əhatə etmirdi.

Teylordan və Cilbertdən fərqli olaraq digər Amerika mühəndisi Q.Emirson yalnız ayrı-ayrı icraçının əməyinin və ya

istehsal prosesinin səmərəli təşkili sahəsində tədqiqat aparmamışdır, onu məhsuldarlıq nöqtəyi-nəzərdən insan orqanizminin fəaliyyəti maraqlandırır. Q.Emirson nəinki müəssisənin səmərəli təşkilini, istehsal proseslərinin, onların quruluşunun səmərələşdirilməsini, habelə öz prinsiplərinin tətbiqi əsasında dövlətin idarəetmədə, siyasətdə, hərbi işdə, ev təsərrüfatında yüksək səmərəliliyə nail olmaq imkanını irəli sürürdü.

Sənayedə istehsalın təşkili sahəsində əməli iş aparılması üzrə tutarlı məsləhətin təşkili, istehsalatda əmək şəraitinin yaxşılaşdırılması, əməyin normalaşdırılması və istehsalat təlimatı haqqında Q.Emirsonun ideyaları xüsusi maraq doğururdu. Onun “tutarlı məsləhət” ideyası öz əməli ifadəsini o dövrdə bir çox kapitalist ölkələrində çoxlu məsləhətverici firmaların yaradılmasında tapmışdır. Bu məsləhətverici firmaların əsas vəzifəsi idarəetmənin təşkilində, idarəedici kadrların hazırlanması və yenidən hazırlanmasında ayrı-ayrı firmalara və müəssisələrə əməli köməklik göstərmişdir.

Lakin Teylorun, Cilbertin, Emirsonun və digərlərin konsepsiyaları əsasən texnokratik, dar çərçivəli səciyyə daşıyırdı, burada insan amili nəzərə alınmırdı.

Görünür ona görə də XX əsrin 20-ci illərində ABŞ-da “insan münasibətləri” nəzəriyyəsi meydana gəlmişdir. Bu nəzəriyyənin müəllifi Elton Meyo və onun əməkdaşları beş il müddətində əməyin intensivliyinin yüksəlməsinə təsir edən insan amilini tədqiq etmişlər. E.Meyo və onun əməkdaşları apardıqları tədqiqatın nəticəsində belə bir nəticəyə gəlmişlər ki, əmək məhsuldarlığına həm də psixoloji amillər təsir göstərir. Əgər fəhlənin psixoloji tələbatı ödənilməzsə, onda fəhlədə işə etinasız və rəhbərliyə düşmənçilik münasibəti meydana gələ bilər. Onlar hesab edirdilər ki, əmək məhsuldarlığını yüksəltmək üçün psixoloji mühiti sağlamaqdır, fəhlədə öz firmasına yaradıcılıq marağı oyatmaq lazımdır.

Həmin dövrdə ABŞ-da “insan münasibətləri” doktrinasının, sisteminin tətbiqi məsələləri üzrə sənaye müəssisələrinə məsləhətlər verən 500-dən çox firma yaradıldı. Əksər müəssisələrdə

bu problemlərlə məşğul olan xüsusi sosioloji şöbələr təşkil edildi. Sonralar “insan münasibətləri” sistemi Beynəlxalq əmək təşkili (BƏT) təşkilatının sənədlərində təbliğ olunurdu.

XX əsrin əvvəlləri əməyin təşkili və idarəetmə üsullarının hazırlanması üzrə ixtisaslaşan çoxlu əməkdaşlara və ən yaxşı maddi-texniki bazaya malik olan iri təşkilatların yaradılması ilə xarakterizə olunurdu. Məsələn, ABŞ-da: 1911-ci ildə Teylorun yaratdığı müəssisəni idarəetmənin qabaqcıl üsulları cəmiyyəti; idarəetmə məsələləri üzrə 1913-cü ildən mövcud olan Amerika birliyi; idarə xidmətçilərinin əməyinin təşkili üzrə Milli birlik; istehsalın səmərələşdirilməsi məsələləri üzrə 1948-ci ildə təşkil olunan Amerika Mühəndislər İnstitutu və bir çox başqaları mövcud idi. İngiltərədə: əmək məhsuldarlığına görə Britaniya Şurası (1952-ci il); əməyin öyrənilməsi üzrə Mütəxəssislər İnstitutu; əməyin öyrənilməsinin London İnstitutu; istehsalın təşkili üzrə Mühəndislər İnstitutu; idarələrdə əməyin təşkilinin Britaniya institutu; Milli Sənaye Psixoloji institutu və s. məşhur idi. İnkişaf etmiş bütün kapitalist ölkələrində ali təhsil məktəblərini də elmi-tədqiqat işlərinə geniş cəlb edirdilər. Bu məktəblər nəinki elmi-tədqiqat işləri aparır, eləcə də bir sıra hallarda idarəetmə sistemi üçün rəhbər kadrlar hazırlayırdılar. Fransa mütəxəssisi Anri Fayol istehsal sferasında əməyin təşkili prinsiplərini idarəçilik sferasına tətbiq etdi.

Lakin inzibati-amillik sistemində Sovetlər ölkəsi, Respublikamız xarici aləmdən təcrid edildiyinə görə xarici elm və təcrübənin nəaliyyətlərindən istifadə edilməsi sahəsində bir çox çətinliklərə rast gəlirdi. Azərbaycan müstəqillik əldə etdikdən sonra müəssisə və təşkilatların fəaliyyətində əsaslı dəyişikliklərin həyata keçirilməsi istiqamətində kompleks işlərə başlanıldı. Bu baxımdan firma və təşkilatlarda əməyin təşkili səviyyəsinin müasir tələblərə cavab verməsi məqsədilə əməyin təşkili konsepsiyasının tarixi təkamülü nəzərdən keçirilməli və bu sahədə mövcud yeniliklər mütləq nəzərə alınmalıdır. Bir sözlə, əməyin təşkili sistemi davamlı olaraq yeniləşdirilməlidir.

Bu baxımdan bazar münasibətləri şəraitində əməyin təşkili və onun elmi səviyyəsinin yüksəldilməsi müəssisə, təşkilat, firma və şirkətlərin iqtisadi göstəricilərinin yaxşılaşdırılmasının mühüm şərtidir. Eynü zamanda bu, hər bir müəssisənin fəaliyyətinin strateji məqsədlərindən biri olmalıdır. Məhz bu baxımdan da əməyin təşkili, onun ünsürlərinin, formalarının, istiqamətlərinin öyrənilməsi və təhlili heç də bəzilərinin fikirləşdiyi kimi öz mahiyyətini itirmir, əksinə daha da önəmli əhəmiyyət kəsb edir. Belə ki, normal rəqabət şəraitində müəssisə və şirkətlərin bazar sferasındakı rəqabət mübarizəsi xeyli dərəcədə, əsasən buraxılan məhsulun istehsal xərcləri səviyyəsi ilə şərtləşir ki, burada da əməyin təşkili səviyyəsinin müasir tələblərə cavab verməsi özünü mühüm amil kimi göstərir. Lakin hal-hazırda bir çox müəssisələrdə əməyin elmi təşkilinə əhəmiyyət verilmir, bu məsələ ilə bağlı planlar tərtib edilmir. Halbuki, tədqiq edilən problemin istehsal sistemlərinin və yarım sistemlərin səmərəli fəaliyyəti və nəticəsi baxımından müstəsna əhəmiyyəti var. Lakin bir çox müəssisələrdə əməyin təşkili bazar münasibətlərinin tələblərinə cavab vermir, elmi-texniki yeniləşmələrə uyğun gəlmir. Ona görə də firma və şirkətlərdə, onların istehsal daxili bölmələri və konkret iş yerlərində əməyin səmərəli təşkili sisteminə keçmək son dərəcədə zəruridir.

*к.э.н. Кулиева Ш.Т.
(АГЭУ)*

Концептуальные вопросы историко – экономических процессов

Экономико – исторические изменения, перемены закономерное явление в жизни каждой страны и в целом обществе. На это влияют многочисленный синтез факторов, в том числе и трансформационные факторы. Поэтому здесь имеет большое значение изучение во взаимосвязи концепции транс-

формации во взаимосвязи с теорией модернизации и определения оптимальной модели с учетом каждой из тенденций развития. Здесь важную роль играет степень метаморфоза и имитация в этих изменениях. Так как исторический переход от одного этапа изменения в другой, то есть доиндустриальный, индустриальный и постиндустриальный происходит не гладко, или интенсивно или экстенсивно. Поэтому имеет очень большое значение анализ рациональности и иррациональности новых феноменов этих изменений и их адаптации к новым фазам развития, особенно к фазам модернизации и неомодернизации. Так как модернизационный аспект социально – экономических процессов и предполагает реконструкцию, перестройку уже существующих. Однако, здесь также важным является насколько эти изменения являются позитивными, прогрессивными с учетом интересов национальной экономики и процессов глобализации. Одновременно перестройку, реконструкцию следует поделывать так, чтобы все это не носило драматический характер. Здесь имеет большое значение совместный учет экономического, научно – технического и познавательного потенциала каждой страны и сделать соответствующие выводы из экономической истории, из цикла проводимых реформ. Одним словом, здесь важным является принятие во внимание факторов приспособления к новым процессам с учетом комплексности задач модернизации и многогранности этих процессов. Здесь имеет большое значение оценка самих изменений, их симметричности и асимметричности с учетом внутренних и внешних изменений.

Здесь также важным является изучение устойчивого, неустойчивого, циклического и нециклического изменения, его рискованного и кризисного характера. Поэтому, в ходе модернизации имеет большое значение не только осуществлять модернизацию экономики, но и модернизацию экономических концепций и теорий, так как изменения в экономике радикального рыночного типа в современных условиях поро-

дила, чуть ли не инверсионные тенденции, то есть возвратного характера этой реформы, о чем свидетельствует нынешний мировой финансовый кризис. Отсюда возникает вопрос: как и на каком уровне (пределе) сохранить старое и развивать новое? С какими кризисными конфронтационными процессами и факторами сталкиваются на сегодняшний день эти изменения процесс модернизации.

В любой стране, на любом уровне развития производительных сил и экономических отношений есть элементы развития, модернизации. Однако, в каждой стране данные изменения имеют свои конкретно – исторические особенности, критерии и принципы формирования и развития, негативности и степень разумности, отрицания и подтверждения этих изменений. Поэтому в каждой стране имеются свои сторонники, защитники этих изменений и бывают блокирующие механизмы, альтернативы этих изменений. Потому что, на каждом этапе модернизма, особенно в постмодернизме интересы разных стран и интересы людей в пределах данной страны не всегда бывают рационально идентичными по отношению друг к другу и поэтому отношения между ними не всегда носят конструктивный характер.

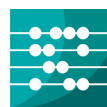
Спорным среди ученых является универсальный и не-универсальный характер трансформационных процессов, вообще, в том числе современная рыночная либерализация и период этапа переходного периода, эволюций и радикальность развития на этот период. Поэтому не случайно, что среди ученых ныне возник вопрос о том, что, на сколько интенсивная «шоковая» либерализация экономики, финансовый рынок и система цен оптимально оправдали себя.

В современных условиях, модернизация происходит интенсивно. Это создает различные экономические и политические режимы в странах мира. Такие изменения в некоторых странах носят структурно – деформированный характер, который опирается на тотальное разрушение всего существующего

и вообще этот процесс в разных странах происходит в различных сценариях.

Сам по себе теория модернизации – это теория междисциплинарного характера, поэтому здесь следует опираться не только на экономические концепции, но и на концепции других народов, в том числе на концепции рационального выбора, теорию систем и теорию хаоса. При осуществлении модернизационных процессов следует учесть не только экономические, товарно – денежные, изменения, но и социально – политические, научно – технические и в целом изменения образа жизни общества и населения. К сожалению, некоторые экономисты и социологи к модернизации подходят чисто технократическим взглядом, минуя другие ценности в этих изменениях. Причем здесь игнорируются гармоничность, синергетическая целостность объективных изменений и значительный оппор делается на корыстные экономические интересы, на максимизацию прибыли. Поэтому в таких случаях, такие изменения носят утилитарный характер и ограничиваются в пределах микроуровня, в пределах отдельных фирм и корпораций без учета макроэкономики и мировой экономики. Главное в модернизации преодоление по мере возможности противоречивых, порою противоположных тенденций в реализации процессов модернизации. Все эти вопросы следует рассматривать на фоне исторического опыта, на уроках успехов и неудач этих проблем. Лишь при таком подходе можно правильно судить о закономерностях тех или иных изменений, эффективной реализации мероприятий по модернизации и оптимального функционирования соответствующих социальных и экономических моделей.

Все это показывает, что для современности также большой интерес представляет история экономики, закономерности изучения перехода от качества к количеству, изучения закономерности исторического общественного развития дает возможность не только формационного, но и эпохального системного анализа развития человечества. По-

этому не случайно данная проблема привлекает внимание многих ученых по различным профилям их деятельности. Поэтому на наш взгляд, в современных условиях стало необходимо формирование целой концепции об эпохальном развитии охватывающем научные мысли нескольких соответствующих дисциплин. Также важным является синтез субъективно – идеологических, объективно – идеологических, консервативных и неконсервативных концепций и учений по истории и наук, в том числе и экономической, выяснить, что разъединяет и что объединяет эти концепции. Одним словом, здесь важно раскрыть историческую эволюцию и различные формы движений в исследовании социально – экономической динамики. Одновременно следует также отойти от догматической концепции в объяснении, интерпретации экономических историй.

*i.e.n., dos. Məmmədov M.H.
(ADİU)*

İqtisadi nəzəriyyənin tərkib hissəsi kimi idarəetmə elminin inkişafı

İdarəetmənin bir elm kimi təşəkkül tapmasına klassik burjuva siyasi iqtisadi əhəmiyyətli təsir göstərmişdir.

Elmi cəhətdən əsaslandırılmış iqtisadiyyat və idarəetmə sisteminin əsası “böyük Şotland” A.Smitin (1723-1790) və ingilis iqtisadçısı D. Rikardonun (1772-1823) əsərlərində qoyulmuşdur. Özünü tənzimləməyə bazar sisteminin qadir olması haqqında A.Smitin cəsarətli ideyası ona iqtisadiyyatda dövlətin minimal təsirinin məntiqliyi haqqında əsaslandırılmış nəticə çıxarmağa imkan verdi. Onun iqtisadi konsepsiyasının bu və ya digər tərkib hissələri-primat (birincilik, üstünlük), fərdi maraqların kollektiv maraqlardan üstün olması haqqındakı ideyadır. Bu sovet ideoloqları tərəfindən qəti olaraq inkar edilirdi.

A.Smit təsdiq edirdi ki, biz qəssab, pivə bişirən və ya bulku satanın xeyirxahlığına görə deyil, əksinə onlar öz maraqlarını güddüklərinə görə nahar edirik. Biz onların hümanistliyinə deyil, əksinə onların eqoizminə müraciət edirik və heç vaxtı onlara ehtiyaclarımız və onların faydaları haqqında danışmırıq.

Məhz A.Smit ilk dəfə olaraq cəmiyyətə sinif anlayışını gətirdi: məsafə qoymaq muzdlu işçi, kapitalist və torpaq mülkiyyətçiləri. Müasir dövrün iqtisadçıları bazar nəzəriyyəsinə müraciət edərkən A. Smitin “Xalqların rifahının təbiəti və səbəbləri haqqında tədqiqat” əsərini bir daha yenidən öyrənirlər. Əmək bölgüsünün vacibliyinin təsdiqi qəribə olsa da sancaq kimi mürəkkəb məmulatın istehsalı prosesinin təhlili zaman təsdiq olunur.

Marketing sahəsindəki mütəxəssislər özlərinin eksport-import strategiyasının təsdiqini müqayisəli xərclər konsepsiyasını təklif etmiş və elmi cəhətdən əsaslandırılmış D. Rikardonun əsərlərində tapırlar. D.Rikardonun fikrinə görə beynəlxalq ticarət əlaqələrindən əldə edilən gəlir beynəlxalq və daxili qiymətlər arasındakı fərqlə müəyyən edilir. Ona görə də ölkədən yalnız istehsalı daha az xərclə başa gələn məhsullar ixrac edilməli və xaricdən isə ölkə daxilində istehsalı daha başa gələn məhsulları (bu prinsip dövrlərdə bütün tacirlərə məlum olan prinsipdir) almaq lazımdır.

İdarəetmə elminə siyasi iqtisadçılar U.Petti (1623-1687), A.Smit və D.Rikardo böyük töhfələr vermişlər. Siyasi iqtisadın bir elm kimi formalaşmasında P.Buaqilberin (1646-1714) - klassik fransız siyasi iqtisadının banisinin əhəmiyyətli təsiri olmuşdur. Bunlardan başqa, fiziokratlar məktəbinin banisi və məşhur təkrar istehsal “iqtisadi cədvəl”inin yaradıcısı olan F.Kene (1694-1774), fiziokratlar nəzəriyyəsinin inkişafına əhəmiyyətli töhfələr vermiş Kral maliyyə naziri A.Tyurqo (1727-1781) kimi mətəfəkkürlər də idarəetmə elminin inkişafında mühüm rol oynamışlar.

İdarəetmə təfəkkürünün və praktikasının inkişafına böyük töhfələr vermiş ingilis sosialist-utopisti R. Ounenin (1771-1858)

adını xüsusilə qeyd etmək lazımdır. O, hamıdan qabaq istehsalda insan amilinin rolunu qiymətləndirmişdi. Onun bu fikrinin zəruriliyinə digər tədqiqatçılar təqribən 200 ildən sonra gəlmişdilər. Öz fabrikində kollektivin əmək və məişət şəraitinin yaxşılaşdırılması sahəsində nail olduğu müvəffəqiyyətləri (eksperimentləri) bütün İngiltərədə yaymağa cəhd etmişdi. Lakin onun bu cəhdi uğursuzluqla nəticələndi. Eyni zamanda onun 1821-ci ildə ABŞ-da “Yeni Harmoniya” kommunası yaratmaq cəhdi də uğursuz olmuşdu. Belə ki, üç ildən sonra o dağılmışdı.

Sosialist cəmiyyətində idarəetmə nəzəriyyəsinin formalaşmasına elmi kommunizmin banilərini olan K.Marks (1818-1883) və F.Engelsin (1820-1895) əsərləri böyük təsir göstərmişdir. İdarəetmənin təbiəti və mahiyyətinin tədqiqilə məşğul olmalarına baxmayaraq onlar özlərinin yaratdıqları tədqiqat metodlarının köməyi ilə bu elmin formalaşmasına öz töhfələrini vermişlər. K. Marks “Fəlsəfə yoxsulluğu” əsərində qeyd edir ki, müxtəlif formalı cəmiyyətlərin təşkili üçün “əməyin bölgüsünün müxtəlif formaları” xarakterikdir. Emalatxana daxilində əmək bölgüsü çox zəif inkişaf etmişdi. K.Marks “Kapital” əsərinin I cildində kooperasiyanın inkişafı nəticəsində əmək bölgüsünün zəruriliyi nəticəsinə gəlir.

KMarks yazırdı: “Kooperasiyanın inkişafı ilə çox sayda muzdlu işçilərin kapitala komanda verməsi əmək prosesinin özünün yerinə yetirilməsi üçün zəruri olur və eyni zamanda istehsalın həqiqi şərtinə çevrilir”. Hazırda istehsal sahəsində kapitalist komandasının etdikləri döyüş meydanlarından generallar komandasının etdiyi qədər zəruridir.

Həmin dövrdə F.Engels göstərir ki, şeylərin idarə edilməsini insanların idarə edilməsindən fərqləndirmək lazımdır. Gələcəkdə bir çox tədqiqatçılar öz əsərlərində bu tezisdən uzaqlaşmışlar.

Kapitalizmin inkişafı mərhələsində yetişmiş istehsal problemlərinin həlli üçün elmi idarəetmənin təşkili zəruriliyinə ciddi tələbat yarandı. Cəmiyyətdə istehsalın və iqtisadi əlaqələrin inkişaf dərəcəsinə uyğun olaraq idarəetmənin mürəkkəbləşməsi

baş verdi. Lakin imperalizm dövrünə qədər idarəetmə funksiyası az və ya çox dərəcədə universal olaraq qaldı.

Əsas idarəetmə qaydalarının yaradılması və inkişafı nöqtəyi-nəzərdən aşağıdakı iqtisadçıların əsərlərini maraqlı hesab etmək olar:

- R.Arkrayt (1732-1792) – Fabrik kodeksi (İngiltərənin toxuculuq fabriklərinin idarə edilməsi üzrə qaydalar məcəlləsi. Bu qaydalar özündə işçilər üçün kazarma rejimi, qidalanmaqda məhdudiyətlər, fiziki cəzalar, normanın yerinə yetirilməsi və pis işə görə cərimələr və s. özündə birləşdirir);

- V.N.Tatışev (1686-1750) – “Zavod nizamnaməsi” və s. (kollegial idarəetmə normalarını özündə birləşdirən Ural metallurjiya zavodunun idarə edilməsi üzrə qaydalar məcəlləsi; Y.N.Tatışev əsərlərində iqtisadiyyatın idarə edilməsində dövlətin rol və əhəmiyyətini əsaslandırır.);

- R.Ouen – “Utopiya” (işçilərin mənzil verməyə, qida verməyə, məktəb və məktəbəqədər müəssisələr inşa edilməsinə, əlverişli əmək şəraiti yaradılmasına, əməyin motivasiyasına maddi və mənəvi amillərin təsirinin tədqiqinə və s. yönəlmiş ədalətli idarəetmə);

- Effektiv əməyin mühüm amilləri kimi idarəetmə məsələlərini tədqiq edən Marks, Engels və digər iqtisadçılar.

Əgər idarəetmə nəzəriyyəsi və praktikasına müraciət etsək inamla təsdiq etmək olar ki, müəssisələrin effektiv idarə edilməsinin əsasında təşkilati çevikliyə olan tələb eynicinsli fəaliyyət növləri və resursların birləşdirilməsi uğrundakı fəaliyyət miqyası ilə qənaət arasındakı bərabərlik tapmaq cəhdi durur.

XVIII əsrin ikinci yarısında başlayan sürətli iqtisadi artım prosesinə dünya iqtisadiyyatının bir tarazlıq səviyyəsindən digərinə keçməsi kimi baxmaq olar.

İnkişaf etmiş bazar iqtisadiyyatı ölkələrində yeni iqtisadi vəziyyətə keçid XX əsrin 80-cı illərində başa çatdı. Bununla da iqtisadi inkişafdakı böyük dövrlərin baş verməsi dayandı.

Sənaye inqilabının başlanğıcında bütövlükdə müəssisələrin təkamülü makroiqtisadiyyatın diferensiallaşdırılmış

strukturunun güclənməsi fonunda getməyə başladı. Belə differensiallaşdırma ixtisaslaşdırmanın dərinləşməsi və sahə əmək bölgüsü çərçivəsində baş verirdi və bununla da müəssisənin təsərrüfat fəaliyyətinin differensiallaşdırılmış sahəsini yaradırdı. Müxtəlif olaraq müəssisələrin özü də bir neçə makroiqtisadi dövrləri keçərək vertikal-integrasiya olunmuş nəhəngdən ixtisaslaşdırılmış mobil kompaniyalara çevrilmişdir. Bazarın qloballaşması şəraitində müasir və daha effektiv müəssisələr ixtisaslaşdırmadan və resursların yüksək səviyyədə təmərküzləşdirilməsindən istifadə etməyə məcburdular.

Amerikalı menecment tarixçisi D. Ren yazırdı: “Bazar iqtisadiyyatının meydana gəlməsi və təkmilləşdirilməsi daha yaxşı məlumatla malik olan idarəedicilərə tələbat yaratdı. Rəqabətlə, dəyişən xarici mühitlə qarşılaşan idarəedicilər resurslardan daha yaxşı istifadə etmək kimi biliklər sistemini inkişaf etdirmişlər”.

dis. Mahmudov H.R.
(ADİU)

Dünya iqtisadiyyatının müasir inkişaf mərhələsi türkdilli ölkələrin iqtisadi integrasiya zəminlərinin yaranması kontekstində

Müasir dünya iqtisadiyyatı – global iqtisadi orqanizmdir, beynəlxalq iqtisadi münasibətlər vasitəsilə qarşılıqlı əlaqədə və qarşılıqlı asılılıqda olan milli iqtisadiyyatların məcmusudur, bazar iqtisadiyyatının obyektiv qanunlarına tabe olan orqanizmdir. Dünya iqtisadiyyatı – tarixi və siyasi-iqtisadi kateqoriyadır. Bu onunla izah olunur ki, dünya iqtisadiyyatı mürəkkəb, daim dəyişən mütəhərrik sistemdir və hər bir konkret tarixi mərhələ üçün müəyyən istehsal miqyası və səviyyəsi, təsərrüfat həyatının beynəlmilləşməsi və sosial-iqtisadi struktur xarakterikdir. Bu baxımdan, XX əsrin son onilliyini dünya iqtisadiyyatının inkişafında yeni dövrün başlanğıcı hesab etmək olar. Əvvəlki dövrlərlə

müqayisədə bu dövrdən etibarən dünya iqtisadiyyatı ciddi kəmiyyət və keyfiyyət dəyişikliklərinə məruz qalmağa başlamışdır ki, bunu da bir sıra amillərin və meyllərin təsiri ilə izah etmək olar.

Bununla yanaşı qeyd etmək lazımdır ki, müasir dünya iqtisadiyyatında aşağıda qeyd olunan dəyişikliklərin baş verməsi nəticəsində Şərqdə Çinlə Qərbdə Balkan yarımadası arasında bir-birinə bitişik sərhədləri olan Mərkəzi Asiya (Qazaxıstan, Qırğızıstan, Özbəkistan, Türkmənistan), Cənubi Qafqaz (Azərbaycan) və Kiçik Asiya yarımadası adlanan (Türkiyə) coğrafi bölgələri əhatə edən, Avropa və Asiya arasında əlverişli geostrateji mövqeyə, güclü təbii-iqtisadi potensiala (zəngin mineral xammal ehtiyatları, məhsuldar torpaq sahələri, əlverişli təbii-iqlim şəraiti, bol və ucuz işçi qüvvəsi və s.) eyni tarixi kökə malik, etnik, dini, mədəni, dil və mənafə yaxınlığı olan türkdilli ölkələr arasında regional iqtisadi integrasiya birliyinin formalaşması məsələsi aktuallaşdı və onun üçün obyektiv real imkanlar yarandı:

1)Dünya təsərrüfatının sosial-iqtisadi simasının dəyişməsi.
Dünya təsərrüfatının simasında baş vermiş dəyişikliklər öz əksini əsas iqtisadi gücün ölkələr arasında nisbətində və düzülüşündə tapdı. Dünya iqtisadi sisteminin konfigurasiyası əhəmiyyətli dərəcədə dəyişdi. Dünyanın işgüzar fəallıq mərkəzlərindən biri olan SSRİ öz mövcudluğunu dayandırdı və dünya təsərrüfatında praktiki olaraq bir qütb – ABŞ hakim mövqə tutmağa başladı. Dünya sosialist sisteminin dağılması nəticəsində Şərqi Avropada və keçmiş SSRİ ərazisində hələ öz siyasi və iqtisadi oriyentrlərini, perspektiv milli maraqlarını tam aydın şəkildə müəyyən etməyən yeni müstəqil dövlətlər meydana gəldilər. O cümlədən, türkdilli dövlətlərdən olan Azərbaycan, Qazaxıstan, Özbəkistan, Türkmənistan və Qırğızıstan da dünya iqtisadiyyatının müstəqil subyektlərinə çevrildilər. Demək olar ki, hər yerdə kapitalist əmtəə-pul münasibətləri üstünlük təşkil edir. Türkdilli ölkələr arasında Türkiyədə artıq 1923-cü ildən müstəqillik elan edildikdən sonra kapitalist əmtəə-pul münasibətləri inkişaf etdirilməyə

başlanmışdır. Lakin Azərbaycan, Qazaxıstan, Özbəkistan, Türkmənistan və Qırğızıstan 1992-ci ildə müstəqil olduqdan sonra 70 il ərzində formalaşdırdıqları mərkəzləşdirilmiş planlı iqtisadiyyatdan bazar münasibətlərinə keçid dövrünə qədəm qoydular və hazırda da keçid iqtisadiyyatlı ölkələr qrupunda yer alırlar. SSRİ dağıldıqdan sonrakı dövrdə postsovet türkdilli ölkələrin iqtisadiyyatında bir-biri ilə sıx əlaqədə olan üç mühüm vəzifənin eyni zamanda həll edilməsi lazım gəldi:

– sistemin transformasiya edilməsi, yəni mərkəzləşdirilmiş planlı iqtisadiyyatdan bazar münasibətlərinə keçid;

– istehsal amillərində üstünlüklərinə müvafiq müasir rəqabətqabiliyyətli istehsalın yaradılması və inkişafı məqsədilə iqtisadiyyatın struktur yenidən qurulması;

– mikro, makro və institusional səviyyələrdə ölkə iqtisadiyyatının dünya iqtisadiyyatına effektiv inteqrasiyası.

2) İki meylin – *birqütblü dünya uğrunda* (iqtisadi və siyasi cəhətdən hegemon dövlət olan ABŞ) və *çoxqütblü dünya uğrunda* (əsasən Rusiya fəal həyata keçirir) mübarizənin güclənməsi; Qütblərin vəziyyəti tarazlı olmadığından dünya iqtisadiyyatının qeyri-sabitliyi davam edəcəkdir. Qlobal geosiyasi güclərin türkdilli ölkələrin əhatə etdiyi coğrafiyada təsirlərinin neytrallaşdırılması üçün region ölkələrinin siyasi-iqtisadi birliyinin yaradılması və bu təsirlərə qarşı kordinasiya olunmuş qaydada balanslaşdırma siyasəti həyata keçirilməsi mühüm əhəmiyyət kəsb edəcəkdir.

3) *Liberallaşma, milli iqtisadiyyatların açıqlıq dərəcəsinin artması*. Türkdilli postsovet ölkələrində bazar münasibətlərinə keçidlə əlaqədar iqtisadi islahatların (mülkiyyətin özəlləşdirilməsi və dövlətsizləşdirilməsi, qiymətlərin sərbəstləşdirilməsi, xarici iqtisadi əlaqələrin liberallaşdırılması, bazar infrastrukturunun yaradılması, ölkəyə xarici investisiyanın cəlb olunması və onun mühafizəsi haqqında və bir sıra bu kimi digər hüquqi-normativ aktların qəbul olunması və bununla əlaqədar bir sıra təşkilatidarəetmə işlərinin) həyata keçirilməsi. Bu tədbirlərin həyata keçirilməsi nəticəsində türkdilli ölkələrin xarici iqtisadi

əlaqələrinin coğrafiyası genişlənmiş və dinamikası yüksələn xətlə inkişaf etmişdir.

4) *Milli iqtisadiyyatların qarşılıqlı asılılığının güclənməsi, təsərrüfat proseslərinin beynəlmilləşməsi, dünya iqtisadiyyatının qloballaşması* (resursların, son məhsulların və xidmətlərin sərbəst hərəkət etdiyi vahid dünya iqtisadi məkanının formalaşması) prosesinin sürətlənməsi. Qloballaşma - müasir dünya iqtisadiyyatının əsas inkişaf tendensiyasıdır. Bu milli iqtisadiyyatların qarşılıqlı asılılığının artım templərinin onların iqtisadi artım templərini üstələməsində özünü aydın şəkildə büruzə verir. Dünya təsərrüfatında qloballaşma prosesləri *regionallaşma*, yəni ölkələrin *regional əsasda iqtisadi inteqrasiya* formasında təsərrüfatlarının yaxınlaşması ilə müşayiət olunur. Təsərrüfat proseslərinin qarşılıqlı tamamlanması və mürəkkəbləşməsi heç də milli-dövlətçilik maraqlarını aradan qaldırmır, əksinə onların dünya bazarında qorunmasının yeni yollarının axtarılmasını zəruri edir. Satış bazarları və xammal mənbələri uğrunda ölkələrarası və firmalararası rəqabət mübarizəsinin kəskin güclənməsi ərazi cəhətdən bir-birinə bağlanmış ölkələrin həm maddi-maliyyə, həm də istehsal səylərinin birləşdirilməsinin zəruriliyini şərtləndirir. Bu, gömrük yığımlarına qənaət etməyə, əlavə istehsal və tədavül xərclərindən azad olmağa, nəhayət dünya bazarında ümumi rəqiblərə qarşı vahid güclə çıxış etməyə imkan yaradır. Nəticədə milli-dövlətçilik maraqlarının sadəcə müəyyən uyğunluğu deyil, həm də onların regional maraqlar səviyyəsində yüksəlməsi baş verir. İnteqrasiya prosesləri adətən qarşılıqlı ticarətin az və ya çox dərəcədə liberallaşdırılmasından, əmtələrin, xidmətlərin, kapitalın hərəkətində məhdudiyyətlərin aradan qaldırılmasından başlayır və sonra tədricən partnyor - ölkələrin maraq və şərtlərinə uyğun gəldikdə region çərçivəsində vahid iqtisadi, hüquqi, informasiya məkanının yaranmasına gətirib çıxarır. Türkdilli ölkələr artıq öz aralarında ikitərəfli dövlətlərarası iqtisadi əlaqələrə dair bir sıra müqavilələr bağlamış, bir sıra beynəlxalq müqavilə və sazişlərə qoşulmuş, bir neçə beynəlxalq və regional iqtisadi birliklərə və təşkilatlara daxil olmuşdur və s. Qara Dəniz İqtisadi

Əməkdaşlıq Təşkilatı (QDİƏT -Azərbaycan, Türkiyə), Müstəqil Dövlətlər Birliyi (MDB - Azərbaycan, Qazaxıstan, Özbəkistan, Türkmənistan və Qırğızıstan), Avrasiya İqtisadi Birliyi (AvrAsİB - Qazaxıstan, Qırğızıstan), GUAM (Azərbaycan), Mərkəzi Asiya İqtisadi Birliyi (MAİB - Qazaxıstan, Qırğızıstan, Özbəkistan) çərçivəsində regional iqtisadi əməkdaşlıq edirlər. Türkdilli ölkələr arasında tarixən formalaşmış regional ümumiliyin olmasına baxmayaraq yalnız onların iştirakından ibarət regional inteqrasiya birliyi formalaşmamışdır. Yalnız İqtisadi Əməkdaşlıq Təşkilatı (İƏT) çərçivəsində regional əməkdaşlıq bütün türkdilli dövlətləri İran, Pakistan, Əfqanıstan, Tacikistan ilə yanaşı olaraq əhatə edir. İƏT tarixi, dini və coğrafi cəhətdən bir-birini tamamlayan üzv-ölkələrdən ibarət olsa da, onlar arasında iqtisadi və siyasi uyğunsuzluqlar, yeni üzv-ölkələrin bazar iqtisadiyyatına keçidlə əlaqədar problemləri və s. dezinteqrasiya amilləri İƏT-də real məzmunlu inteqrasiya proseslərinin baş verməsini ləngitmişdir. Bütün bunlar da türkdilli ölkələrin dünya təsərrüfatı əlaqələri sistemində inteqrasiyası prosesini zəiflədir və onların regional səviyyədə mövqelərinin möhkəmləndirilməsinə və beləliklə də həm regional, həm də beynəlxalq əmək bölgüsünün üstünlüklərindən maksimum və davamlı faydalanmasına tormozlayıcı təsir göstərir.

6) Əlverişli iqtisadi-coğrafi mövqeyə malik olan türkdilli ölkələrin ərazisində *qlobal əhəmiyyətli nəqliyyat şəbəkəsi* də (hava, su, dəmiryolu və avtomobil yolları, neft və qaz kəmərləri) yaradılmışdır və elmi-texniki tərəqqinin son nailiyyətlərinin tətbiqi əsasında onların modernləşdirilməsi işləri davam edir ki, bunun da nəticəsində malların və istehsal amillərinin yerdəyişməsinə çəkilən xərclər xeyli azalacaq, iqtisadi risklərin dərəcəsi aşağı düşəcək, işçi qüvvəsinin, texnologiya və kapitalın dünya miqyasında sürətlə yerdəyişməsinə real imkan yaranacaqdır. Bu da həm region daxilində, həm də xaricində intensiv əlaqələr yaratmaq imkanını asanlaşdırır və ölkələrin beynəlxalq və regional əmək bölgüsündə malik olduqları üstünlüklərinin reallaşdırılmasına xidmət edir.

5) *Virtuallaşma* (telekommunikasiya, internet və s. vasitəsilə real vaxt rejimində ofisi tərk etmədən işgüzar əməliyyatların həyata keçirilməsi); Bir çox alimlər tərəfindən industrial cəmiyyətdən informasiya cəmiyyətinə keçid kimi qiymətləndirilən istehsalın texnoloji bazisində baş verən qlobal elektron-informasiya dəyişiklikləri (informasiyaların internet, kosmik peyk rabitəsi vasitəsilə simsiz ötürülməsi, informasiyaların elektrik-ötürücü xətləri vasitəsilə ötürülməsi) dünya iqtisadiyyatında qlobal dəyişikliklərə səbəb olur. Real vaxt rejimində istənilən məsafədən informasiya əldə etmək və müasir telekommunikasiya sisteminin köməyi ilə qərarları tez qəbul etmək imkanı beynəlxalq investisiya və kredit qoyuluşlarının təşkili, istehsalın kooperasiyası, yeni istehsal və idarəetmə texnologiyalarının yayılması üzrə xərcləri xeyli aşağı salır. Nəticədə dünyanın informasiya inteqrasiyası əmtəə, xidmət və kapital axınlarının sürətlənməsi, xarici iqtisadi əlaqələrin genişlənməsi və onun qlobal xarakter alması üçün obyektiv əsasla çevrilir və XX əsrin son onilliyində dünya təsərrüfat əlaqələrinin keyfiyyətə genişlənməsi yeni keyfiyyət xarakteri almışdır.

6) *Beynəlxalq iqtisadi münasibətlərin tamamilə ədalətli xarakterdə olmaması, ayrı-ayrı ölkələrin əldə etdiyi faydanın qeyri-bərabərliyi və s.* Dünya iqtisadiyyatının mövcudluğu və inkişafının müxtəlif mərhələlərində ayrı-ayrı ölkələrin bu proseslərdə rolu və iştirakı formaları birmənalı deyildir. Bu, şəraitlər kompleksindən, o cümlədən ölkələrin iqtisadi inkişaf səviyyələrindən və onların milli iqtisadiyyatlarının miqyasından asılıdır. Bundan əlavə, bu cür mühüm amillərə həmin ölkələrdə müəyyən dövrdə həyata keçirilən iqtisadi siyasət və beynəlxalq iqtisadi təşkilatlarda qüvvədə olan şərtlər və ya “oyun qaydaları” daxildir. Beynəlxalq iqtisadi münasibətlərin ədalətli, demokratik əsasda yenidən qurulması üçün inkişaf etməkdə olan ölkələr tərəfindən irəli sürülmüş “yeni beynəlxalq iqtisadi qayda” konsepsiyası tam inkişaf etdirilməmişdir. Bu baxımdan regional iqtisadi birliyin yaradılması region ölkələrinin iqtisadi inkişaf və rəqabətqabi-

liyyətlik səviyyələrini yüksəltməklə onların beynəlxalq əmək bölgüsündə əldə etdikləri faydanın artmasına şərait yaradacaqdır.

Təhlil göstərir ki, türkdilli ölkələrin regional iqtisadi inteqrasiya birliyinin yaradılması üçün real imkanlar vardır və bu imkanlardan bacarıqla istifadə olunması region qarşısında duran bir çox aktual sosial-iqtisadi problemlərin həllində mühüm rol oynamaqla yanaşı, regionun dayanıqlı və rəqabətqabiliyyətli iqtisadi inkişafını təmin edə bilər.

dis. Hacıəliyev O.M.
(ADİU)

Müasir dövrdə Azərbaycanda regional siyasətin davamlı inkişaf aspektindən təkmilləşdirilməsinin konseptual əsasları

Milli iqtisadiyyatın davamlı inkişafının müvazinətli xarakter almasının məkan, ərazi, sektorial, xüsusən regional baxımından əsaslandırılmış tədqiqatların aparılmasına böyük ehtiyac yaranmışdır. Regional iqtisadiyyatın fəaliyyəti region əhalisinin tələbatını, iqtisadiyyatın strukturunu, daxili və xarici amillərin tələbatlarına uyğunlaşdırılması regional mənafehlərin prinsiplərinə üstünlük verməklə reallaşdırılmalıdır. Bu fəaliyyət əslində regional idarəetmədə onun funksional istiqamətini müəyyənləşdirməyə imkan verir ki, bu da cəmiyyətdə iqtisadi səmərəliliyə, sosial həmrəyliyə, ətraf mühitin qorunmasına əhalinin olan məsuliyyətinin artmasına səbəb olar.

Ümumən, regional inkişaf çoxşaxəli, mürəkkəb, sistemli və dinamik bir proses olmaqla nəinki iqtisadi rayonlarda məhsul və xidmət buraxılışının, gəlirlərin kəmiyyət artımını, eləcə də regionlarda müvafiq institusional dəyişikliklərin həyata keçirilməsini, mülkiyyət münasibətlərinin yenidən qurulmasını, habelə davamlı insan inkişafının təmin edilməsi konsepsiyasının tələblərinə uyğun olaraq bu ərazidə yaşayan insanların iqtisadi

təfəkküründə, adət və ənənələrində, həyat tərzində də əsaslı keyfiyyət dəyişikliklərinin baş verməsini tələb edir. Bütün bu mütərəqqi proseslərin reallaşdırılması son nəticədə Azərbaycanın rayonlarının hər birinin malik olduğu özünəməxsus təbii, maddi, əmək resurslarından, coğrafi, nəqliyyat – kommunikasiya imkanlarından maksimum səmərəli istifadə edilməsi, yoxsulluq səviyyəsini aşağı salmağa, məşğulluq problemlərini həll etməyə şərait yaratmaqla ümumən, milli iqtisadiyyatın dinamik və tarazlı inkişafına zəmin yaradacaqdır.

Öz növbəsində regionalın malik olduğu real potensiala uyğun olaraq onun dinamik və tarazlı inkişafının təmin edilməsi bütünlükdə milli iqtisadiyyatın rəqabət qabiliyyətinin artmasına güclü təkan verə bilər.

Bu baxımdan Azərbaycanda milli iqtisadiyyatın rəqabət qabiliyyətinin yüksəldilməsinin çox mühüm istiqaməti regionların sosial-iqtisadi inkişafı ilə bilavasitə bağlıdır. Bu zaman xüsusi qeyd etmək lazımdır ki, regionların iqtisadiyyatının daxili rəqabət qabiliyyətinin təmin edilməsi hər bir iqtisadi rayonun ərazisinin malik olduğu resurslar balansı və onlardan istifadə dərəcəsi, bu sahədə dövlətin formalaşdırdığı və reallaşdırdığı iqtisadi siyasətin xarakterindən də çox asılı olur. Çünki ölkənin, hər bir regionun dinamik və tarazlı inkişafının təmin olunması, onun malik olduğu mütləq və nisbi üstünlüklərin reallaşdırılması öz növbəsində perspektiv dövrə nəzərən müvafiq investisiya, struktur, elmi-texniki, innovasiya, aqrar, sənaye, məşğulluq, ekologiya siyasətinin regional siyasətlə qarşılıqlı əlaqə və asılılıqda formalaşdırılaraq ümummilli iqtisadi inkişaf strategiyasının işlənilməsinə və həyata keçirilməsini tələb edir.

Ölkənin strateji inkişaf istiqamətindən asılı olaraq regionlarda cari və perspektiv inkişafa səbəb olan məqsədli proqramların reallaşdırılması onların qeyri-sabit inkişafa səbəb ola biləcək amillərin tədricən aradan qalxmasına gətirib çıxara bilər. Məlumdur ki, regionların müxtəlif coğrafi mövqeyi, iqlim şəraiti, resurs potensialı istər-istəməz fərqli həyat tərzinin formalaşmasına səbəb olur. Ona görə də regionlar malik olduğu iqtisadi

potensialdan səmərəli istifadə etməklə regional daxili məhsulun (RDM) artırılmasında maraqlı olmalıdırlar.

Müasir dövrdə milli iqtisadiyyatın daha da inkişaf etdirilməsi və onun səmərəli fəaliyyətinin təmin edilməsi sahəsində qarşıda duran vəzifələrin uğurla yerinə yetirilməsi regionlarda sahibkarlığın inkişafının sürətləndirilməsini, ölkənin sosial-iqtisadi problemlərinin həllində onun rolunun artırılmasını, bu istiqamətdə dövlət yardımının genişləndirilməsi ilə yanaşı onun tətbiqinin səmərəli reallaşdırılmasını tələb edir. Faktiki materialların təhlili göstərir ki, kiçik və orta biznesin inkişafı bu gün artıq regionlarda davamlı iqtisadi artımın əsas daşıyıcına və hərəkətverici qüvvəsinə çevrilməkdədir.

Summary

Necessity improve in our country from point of view durable development in our country of the regional politics is grounded and basic directions, ways of secure are looked through, corresponding generalizes are done, results are taken out.

*i.e.n., dos. Məmmədli M.
(ADİU)*

Azərbaycanda XVIII əsr – XIX əsrin I yarısında gömrük vergi rüsumlarının tətbiqi tarixi

XVIII əsr – XIX əsrin I yarısında Azərbaycanda tətbiq edilən gömrük vergi rüsumları maraqlı doğurur. Bu dövrdə Azərbaycanda tətbiq olunan vergi rüsumlarının araşdırılması onları müasir dövrdə Azərbaycanda qoyulan vergi rüsumları ilə müqayisə etməyə imkan yaradır.

XVIII-XIX əsrin əvvəllərində ticarət məhsullarına qoyulan vergilər əsasən iki kateqoriyaya bölünürdü: 1. kəmiyyət və keyfiyyəti qabaqcadan məlum olan bacdari, rəhdari və gömrük

rüsumları; 2. müxtəlif ticarət mərkəzlərində mizan, qapan, darğalıq, əvariz və s. adlarla toplanılan, kəmiyyət və keyfiyyəti qabaqcadan müəyyən edilməyən qeyri-müntəzəm vergilər. Rəhdari, bacdari və bir sıra başqa ticarət vergiləri müəyyən Şərq ölkələrinə, həmçinin Azərbaycana məxsus idi. Belə vergi növləri Avropa ölkələrində, o cümlədən, Rusiyada mövcud deyildi. Bu səbəbdən də rus dilli ədəbiyyatlarda bu rüsumların hamısı gömrük mənfumunu altında verilmişdir [3, s. 98-99].

Rusiya ilə İran arasında bağlanan 1732-ci il Rəşt və 1735-ci il Gəncə müqavilələrinə əsasən Rusiya hökuməti Azərbaycanda rüsum ödəmədən ticarət hüququna əməl edilməsini tələb etməsinə baxmayaraq, XVIII əsrin II yarısında müstəqil Azərbaycan hakimləri əvvəlki müqavilə şərtlərini təkzib edərək xarici tacirlərə münasibətdə öz rüsum normalarını tətbiq etməyə başladılar. Göstərilən dövrdə Azərbaycan ərazisində müxtəlif xanlıqlar mövcud olduğundan bütün Azərbaycan ərazisində vahid gömrük rüsumlarının tətbiq edilməsi mümkün deyildi. Hər bir xanlığı idarə edən xanın şəxsi maraqlarından, baş verən siyasi hadisələrdən, bağlanan ticari müqavilələrdən asılı olaraq gömrük rüsumları tətbiq edilə bilərdi. Hər hansı konkret bir xanlığın ərazisində bu formada tətbiq edilən gömrük rüsumları tez-tez dəyişirdi. Məsələn, Bakı xanı Hüseynqulu xanın hakimiyyəti dövründə tətbiq edilən gömrük rüsumları daimi deyildi. Hətta xanın tacirlərinin Həştərxanda rus tacirləri tərəfindən incidilmə və onlara daha çox gömrük rüsumlarının tətbiqi faktı nəticəsiz qalmamış, Bakı xanlığı ərazisinə gələn rus tacirlərinə burada məhdudiyətlər qoyulmuş, onlardan alınan vergi rüsumları artırılmışdı.

Azərbaycan ərazisində ayrı-ayrı xanlıqlar üzrə tətbiq edilən gömrük vergi rüsumları müxtəlif idi. Ticarətlə məşğul olanlar xanın xeyrinə vergi və rüsumlar ödəyirdilər. Mizan (malların çəkilməsinə görə), mal-qara satışından alınan rüsum, qəssabxana və rəhdari (şəhərə gətirilən mallardan alınan gömrük) başlıca olaraq xanların gəlir növləri idi. Satışa çıxarılan bütün əmtələrdən gömrük rüsumları alınır. Əmtə nə qədər baha olurdusa

alınan vergi də o qədər yüksək olurdu. Parça məmulatlarından vergi top hesabına alınır. Rəhdar gömrük rüsumları isə o qədər geniş yayılmışdı ki, tədricən hər hansı bir yığım mexaniki olaraq rəhdar adlanmağa başladı. Artıq XIX əsrin əvvəllərində rəhdar termini altında xanlıqlar dövründə mövcud olan vergilərin məcmuyu başa düşülürdü.

1728-ci ilin müfəssəl dəftərlərində İrəvanın gömrük vergisinin 500 min axça, eyni tarixli icmal dəftərlərində isə 1320 min axça olduğu qeyd olunmuşdur. Eyni ildə İrəvan əyalətində xam ipəkdən alınan mizan vergisindən əldə edilən gəlir 420 min axça idi. İrəvan xanlığında pul ilə toplanılan vergilərdən biri də rəhdari gömrüyü idi. Bazarda ticarətin bütün növləri üzərində ağır vergilər, gömrük haqqı qoyulmuşdu. Qarabağ, Bəyazid, Qars, Ərzurum, Tiflis, Şuşa kimi şəhərlərə, Osmanlı, Rusiya və İran kimi ölkələrə ixrac edilən mallardan ticarət yollarının mühafizəsinə görə rəhdari adlı gömrük vergisi alınır. İllik gəliri təqribən 1300 tuman olan rəhdari gömrük gəliri icarəyə verilirdi. İcarədar bazara gətirilən hər maldan rüsum alırdı. Məsələn, at və dəvə ilə gətirilmiş hər top ipək, boyaq, sap və pambıq yükü üçün sahibkar icarədarə 4 man. 20 qəp., şəkər, dəmir məmulatları, həna, yağ, bal, tütün, mal piyi və s. satan tacir 2 man. 12 qəp., marena (qırmızı adlı boyaq bitkisi), həmçinin İrandan gətirilmiş müxtəlif məhsullar üçün tacirdən 1 man. 60 qəp., satıcı saxsı qablar üçün də 25 qəp., İrandan gətirilən toxunma parçalardan 2 man. 40 qəp., xanlıqdan aparılan üzüm, noxud və düyü üçün gümüş pulla 62 qəp., bu məhsulların şəhər bazarına gətirilməsi üçün isə daha artıq gömrük rüsumu alınır. Məhsulun satılıb-satılmamasından asılı olmayaraq satıcıdan geri qayıdarkən rəhdari gömrüyü alırdılar. Boyaqçılıqdan vergi alınması hüququ xəzinəyə ildə 370 tuman ödəyən şəxsə icarəyə verilirdi [5, s. 47-49, 13, s. 211-213]. Bundan başqa, çörək və dənli bitkilər satmaq hüququ da 50 tuman həcmində icarəyə verilirdi. Bu hüququ almış şəxs – icarədar satılan hər batman buğda, arpa, darı üçün gümüş pulla 2 qəp., düyüyə görə isə 4 qəp. gömrük alırdı. Sabun satışından gömrük hüququ almış icarədar xəzinəyə hər il 60 tuman, tütün

satışından gömrük toplamaq hüququ almış şəxs isə ildə 15 tuman verməli idi [5, s. 49].

1778-1781-ci illərdə Dərbənddən quru yolla Qızlara 39382 pud, 1789-1793-cü illərdə isə dəniz yolu ilə Həştərxana 30 min puda yaxın marena göndərilmişdi. Rusiyaya ixrac olunan malların miqdarı isə göstərilən rəqəmlərdən qat-qat çox idi, lakin ixrac olunan marenanın çox hissəsi gömrük rüsumundan yayındırılırdı, bunun üçün də rəsmi qeydiyyatda alınmırdı [12, s. 59-60]. Quba xanı Dərbənddən 20 min man. və daha çox gəlir götürürdü [14, s. 145]. Quba xanlığında (Salyanda) 1 pud balıq üçün nəre balığından və ağ balıqdan 5 qəp., uzun burun balıqdan 21-22 qəp., qızıl balıqdan 25 qəp., şamayının 3 pudundan 5 qəp. gömrük alınır [20, f. 3, iş 41, v. 6; 14, s. 142-145]. Quba şəhərində yerləşən boyaqxana ildə 2500 rubla müqatiyə verilirdi. Qapan adlanan rüsum isə yalnız ipək çəkmək üçün istifadə olunan tərəzilərdən alınır. Karvansara rüsumu 700 rubla, hamamın rüsumu 600 rubla, gömrük yığını isə ildə 300 rubla müqatiyə verilirdi. Bakı və Dərbənddən gətirilən mallardan da gömrük alınır. Eyni zamanda qeyd edək ki, Quba şəhərində 22 dükan vardı və onların hər birindən ayda 60 qəp., hamısından birlikdə ildə 158 rubl 40 qəp. xəzinəyə gəlir daxil olurdu [15, s. IV, sən. 1007; 12, s. 77]. Dərbənd xanının xəzinəsinə zərxbana, rəhdar və dükanlardan ildə 20 min gümüş manatdan çox gəlir daxil olurdu [20, f. 3, iş 41, v. 6; 1, s. 101].

Bu dövrdə Qarabağ xanlığına kənardan gətirilən mallar üzərinə 15%-ə qədər əlavə qiymət qoyulurdu. Tacirlərdən bu və ya digər xanlığın ərazisindən keçərkən xanların xeyrinə rəhdar rüsumu toplanır. Bəzən eyni maldan bir neçə dəfə gömrük pulu alınır. İpək parçalar istehsal olunduğu yerdə satıldıqda onun hər tayından 1 man. 3 qəp., xam ipəyin hər tayından 5 man. pul alınır. Tacirlər öz məhsullarını istehsal olunan yerdə sata bilməyib başqa şəhərə apardıqları zaman təkrar gömrük rüsumu veririlər. Onlar hər dəfə “tərəzi pulu” adlanan xüsusi rüsum ödəyir, Kür çayından keçdikdə isə həm mallarına, həm də yük heyvanlarına görə vergi ödəməli olurdular [9, s. 164, 167-168].

İdxal və ixrac olunan mallardan Təbriz, Xoy, Urmiyə və Ərdəbildə tatarlardan (Azərbaycan türklərindən – M.M.) hər taydan 1 gümüş rubl, ermənilərdən isə 3 gümüş rubl rəhdar alınır. Türkiyədə şuşalı tacirlərdən gömrük rüsumu almırdılar. Bu onların Bağdad və Şamın müqəddəs yerlərindən qayıdarkən özləri ilə mal gətirmələrinə əsaslanırdı [19, ç. III, s. 316-317]. Bütövlükdə xanlıqda toplanan müqaitənin məbləği 132555 xan manatı və 32433 rubl 1 qəp. təşkil edirdi [9, s. 177-178].

1806-cı ilin məlumatına görə Bakı xanının gəliri ildə 116800 xan manatına*, ya da 81760 rus rubluna bərabər idi [16, f. Baş Arxiv, 1-13, 1806 il, iş 11, v. 38; 18, s. 51]. Bu dövrdə xanlığın iltizam sisteminin əsas bəndləri aşağıdakılardan ibarət idi: qara neftin çıxardılması və satışı, duz istehsalı və satışı, boyaqçılıq və heyvanların kəsilməsi, xan dükənləri, karvansaralar, şəhər tərəziləri, balıqçılıq, suiti ovu, üzüm və meyvə bağları, zərxbana [15, IV c., iş 865, s. 575; 22, f. VUA, 1812 il, iş 18479, v. 7-7 arxa]. Xan qara neft quyularını böyük məbləğə 4 ilə iltizama verirdi. İltizamçı da öz növbəsində neftin ixracı üçün az miqdarda rəhdari ödənilməsinə çıxmaq şərti ilə, heç bir rüsum ödəmirdi, iltizamçıdan neft alan şəxs də rüsumdan azad idi [22, f. 52, siy. 1/194, 1782 il, iş 263, v. 14; 18, s. 53]. Bakı xanının gömrük rüsumlarından gələn gəliri böyük məbləğdə idi, bu da yüksək mal dövriyyəsi üçün xəbər verir. 1798-ci ildə idxal və ixrac edilən mallardan alınan rəhdarın cəmi 4 min rubla çatırdı. Bakıya gətirilən malların 1 tayının gömrük rüsumu 1 rubl, ixrac edilən malların gömrük rüsumu isə 20 qəp. təşkil edirdi [21, Yermolov fondu, siy. 1, iş 319, v. 14; 15, III c., I ç., iş 666, s. 357; 18, s. 64-65]. Azərbaycan xanlıqları içərisində Bakı xanlığının rus tacirlərinə tətbiq etdiyi gömrük rüsumu – rəhdari xüsusilə böyük miqdarı ilə diqqət çəkir. XVIII əsrin 90-cı illərindən başlayaraq Bakıda gömrük rüsumları demək olar ki, hər saatdan bir dəyişdirilirdi [17, f. 476, siy. 1, iş 484, v. 48-49, 56 arxa – 57; 16, f. SRP, siy. 77/6, iş 484, v. 457 arxa – 458; 18, s. 81]. 1793-cü

ildə isə rus gəmilərinə mallarını yükləyən tacirlər Bakı xanı Hüseynqulu xana yükün daşınması üçün verilən məbləğin üçdə birini və ya yarısını verməli idilər [17, f. 476, siy. 1, iş 484, v. 56 arxa; 18, s. 81]. Ümumiyyətlə xanlığın ərazisində gömrük rüsumlarının toplanmasında müəyyən bir sistem yox idi. Əgər XVIII əsrin 70-ci illərində gömrükdə tərkibindən asılı olmayaraq hər tay maldan bir abbası, hər tuluq Bakı neftindən yarım abbası rüsum alınırırsa, 1800-cü ildə Bakıda daşınan mallardan növündən asılı olmayaraq 10 və 20 pud maldan 1 rubl, 5 qəpikdən – 5 rubl 5 qəpiyədək rüsum alınır. 1802-ci ildə Bakı xanına ödənilən rəhdarın miqdarını aşağıdakı cədvəldə görmək olar [22, f. VUA, 1802-ci il, iş. 6164, 23 ç, v. 34-35 arxa; 18, s. 88]:

Hansı maldan	Nə qədər	Rüsum
	rublla	qəpiklə
İpək, yunun tayından – pud	1	70
Mahudun tayından	5	22
Dəftərxana toxumunun çəlləyindən – altı pudadək	5	22
Qalayın çəlləyindən	2	40
Mərsindən düzəldilən boyanın kisəsindən – altı pud	5	22
Dəmirin 20 pudundan		25
Kağızın tayından	1	5
Kobud kətanın tayından	2	89
Yuftun (yumşaq dəri növü – M.M.) tayından	2	40
Marena və boyaq qozasından		20
Parça mallarının, həmçinin burmet və bezin tayından	1	7
Polad və ya dəmir, ya da hər hansı bir məmulatın sandığından	1	27
Bir yeşik şamdan	1	60

Şəki xanlığında ticarətdən toplanan vergilərdən dağlıq, qəssabxana pulu, dəlləlxana, sabun pulu, dəyirman pulu, hamam pulu və rəhdarının adı çəkilir. Gömrük rüsumu – rəhdari həm şəhərə mal gətirib satanlardan, həm də başqa yerə mal aparanlardan alınır. Rəhdarının miqdarı malın keyfiyyətindən asılı idi. Şəki xanlığının sərhəddində olan silahlı dəstələr rəhdari

* Bir xan manatı 5 abbasıya, 1 abbası 20 qəpik gümüş pula bərabər idi.

almadan xanlığın sərhəddinə və sərhəddən xaricə mal buraxmırdılar. Şəki xanlığından digər xanlığın ərazisinə mal aparmaq üçün bəzən 3-4 və daha çox xanlıqdan keçmək və hər xanlığın ərazisində rəhdari gömrüyü vermək lazım gəlirdi [7, s. 110-112]. Digər xanlıqlarda olduğu kimi Şəki xanları da ticarətin bu və ya digər sahəsini iltizama verirdilər. Şəkiddən xaricə ipək ixrac edən tacir iltizamçıdan icazə kağızı almalı və apardığı hər batman üçün ona müəyyən məbləğ ödəməli idi. Satmağa aparılan ipək gizlədildikdə, yaxud iltizamçıya çatacaq məbləğ ödənilmədikdə və bu hal aşkar olunduqda tacir ikiqat məbləğ ödəməli idi [2, f. 24, iş 155, v. 10, 24, 26; 10, s. 68-69].

Bəhs etdiyimiz dövrdə Naxçıvan xanlığında bazara gətirilən bütün mal və məhsullardan (növdən, sayından və cinsindən asılı olmayaraq) rəhdari gömrüyü alınır. Xandan ildə 1300 tünəyə iltizam hüququnu almış icarədarın bazara gətirilən bütün mallardan gömrük toplamaq hüququ olurdu. İcarədar İrandan və Rusiyadan gətirilən, eləcə də aparılan hər at və dəvə yükü, ipək parça, boyaq, ipək sapdan 4 man. 20 qəp., pambıqdan 2 man. 50 qəp., şəkər, dəmir məmulatı, həna, yağ, bal, tütün, mal piyindən və s. 2 man. 12 qəp., qırmızı boyaq otundan, həmçinin İrandan gətirilmiş müxtəlif parçalar üçün 1 man. 60 qəp., xurma üçün 1 man. və saxsı qablar üçün satıcıdan 25 qəp. miqdarında rəhdari gömrüyü alırdı. Məhsulun satılıb-satılmamasından asılı olmayaraq, satıcı geri qayıdarkən rəhdari gömrüyü verməli idi. Yalnız müxtəlif İran parçalarının Naxçıvan xanlığından aparılmasına görə gümüş pulla 2 man. 40 qəp. həcmində gömrük alınır. Naxçıvan xanlığından aparılan üzüm, nar, noxud və düyü üçün gümüş pulla 62 qəp., bu məhsulların şəhər bazarına gətirilməsi üçün isə daha artıq gömrük alınır. At və dəvə ilə gətirilmiş yükə nisbətdə uzunqulaqla gətirilən mallardan rəhdari gömrüyü yarıya qədər alınır. Bundan əlavə, əgər tacir hər hansı bir əmtənin gətirilməsinə görə gömrük vergisi ödəyirdisə, lakin onu satmadan başqa əraziyə aparırdısa, rəhdari gömrüyünü ödəmirdi. Naxçıvan xanlığında icarədar hər 10 arşın ölçüsündə boyanan kətandan gümüş pulla 32 qəp., ipəyin stilindən 20 qəp.,

yun sapların stilindən 20 qəp., hər kəsilən iribuynuzlu mal-qaradan gümüş pulla 1 manat, qoç, qoyun və keçidən 24 qəp., hər hansı dəri emalı və ya damğa vurulmasına görə hər kəl dərisindən gümüş pulla 70 qəp., hər öküz dərisindən 35 qəp., hər qoyun dərisindən 25 qəp., meşindən 10 qəp. rəhdari alırdı. Satılan hər batman buğda, arpa, un və darı üçün gümüş pulla 2 qəp., düyüyə görə isə 4 qəp. gömrük alınır. Bu rəhdari də yalnız bazara kənddən və xaricdən mal gətirənlərə aid idi. İcarədar hər batman duz üçün 8 qəp., duzun daşınması üçün də bir o qədər rüsum alırdı [23, s. 110-114; 4, s. 46].

Culfa yaxınlığında Araz keçidindən gömrük rüsumu almaq hüququ ildə 160 tünəyə icarəyə verilir. İcarədar xəzinəyə ildə topladığı gömrük rüsumunun dördüdə bir hissəsini verməli idi və adətən həmin icarədar Culfa sakinlərinin içərisindən təyin edilirdi. Araz çayının üstündəki körpüdən keçən yükə görə hər at üçün gümüş pulla 8 qəp., hər iribuynuzlu qaramal üçün 8 qəp., hər ulaqdan 4 qəp., hər piyada şəxsdən 4 qəp., hər qoyundan 2 qəp., hər ailəyə görə 50 qəp., dəfn olunmaq məqsədilə Xorasana aparılan tatar (Azərbaycan türkü – M.M.) cənazəsi üçün 50 qəp. gömrük rüsumu alınır [23, s. 115; 4, s. 47].

XIX əsrin 20-30-cu illərində Şamaxı xanlığında tacirlər kənara mal apararkən yolda bir çox yerlərdə rəhdar və ya daxili rüsumlar ödəməli olurdular. Məsələn, ipək və ipək məhsullarını Həştərxana apararkən aşağıdakı vergiləri ödəməli olurdular: 6 pud üçün mizan (yəni tərəzi haqqı) və rəhdar (daşıma haqqı) Köhnə Şamaxıda 4 rubl 75 qəp., Qubada 3 rubl, Dərbənddə 1 rubl 50 qəp., Tarkuda 3 rubl, Qazıyurtda 75 qəp., Qızlar yaxınlığındakı keçiddə 20 qəp., bütünlükdə 13 rubl 20 qəp. rus gümüşü [19, III ç., s. 127-128]. Şamaxı xanlığından Cənubi Azərbaycana mal aparən tacirlərin xərcləri bunlar idi: pambıq və pambıq məmulatı Köhnə Şamaxıda 5 abbasıya, Kür çayından keçirmək üçün – 11 abbası Şirvan rəhdarı, Muğanda Mustafa bəyin xeyrinə rəhdar Şirvan pulu ilə 6 abbası, Ərdəbildə 100-dən 5%-i. Ərdəbildən Cənubi Azərbaycanın digər yerlərinə göndərilən eyni mallardan rüsum alınmırdı [19, III ç., s. 129-130].

Gəncə xanlığında iltizam verilən təsərrüfat sahələrinin sayı 24-ə çatırdı [22, f. VUA, iş 18474, v. 13-30; 1, s. 101]. Xanlığın Samux mahalı və Qarasaqqal kəndindəki baliqçılıq icarəyə verilir və bu sahədən gömrük rüsumu alınır. İcarədar uzunluğundan asılı olmayaraq tutulan hər baliq üçün baliqçıya bir abbası ödəyirdi [19, II ç., s. 387]. Lənkəran xanlığında rəhdar gömrüyü 1000 tümənə (4000 gümüş rubl) icarəyə verilirdi. Aparılan malların hər tayından 40 qəp. gümüş pul gömrük alınır, bu arada qeyd edək ki, Lənkəran ərazisindən ildə təxminən 15 min yükədən çox mal aparılırdı [23, s. 259; 11, s. 61].

Beləliklə, XVIII-XIX əsrin əvvəllərində Azərbaycanda mövcud olmuş gömrük rüsumları siyasi şəraitdən, xanların şəxsi münasibətlərindən, ayrı-ayrı xanlıqların bu və ya digər dövlətlə bağladığı müqavilələrin şərtlərindən, gətirilən və aparılan malların keyfiyyətindən və s. amillərdən asılı olaraq sabit olmamış, tez-tez dəyişmişdir. Azərbaycanda bu dövrdə mövcud olmuş xanlıqların ərazisində tətbiq edilən gömrük rüsumları bir-birindən həcminə görə fərqlənmişdir. XIX əsrin əvvəllərində bir sıra Azərbaycan xanlıqlarının ərazisinin Rusiya tərəfindən işğalı nəticəsində isə yığılan gömrük rüsumlarının da xarakteri dəyişmişdir. Lakin qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan ərazisində göstərilən dövrdə toplanan gömrük rüsumlarının ümumi cəhətləri də vardı. Bunlar: 1. rəhdari rüsumunun xanların əsas gəlir mənbəyi olması; 2. gömrük rüsumlarının digər amillərlə yanaşı həm daxili, həm də xarici ticarətə maneçilik törətməsidir.

Ədəbiyyat

1. Ağamalı F. XVIII əsrin II yarısı – XIX əsrin əvvəllərində Quzey Azərbaycan xanlıqlarının sosial-iqtisadi vəziyyəti. Bakı, 1999.
2. Azərbaycan Respublikası Dövlət Tarix Arxivi (ARDTA), f. 24.
3. Dəlili H. Ə. Azərbaycanın cənub xanlıqları XVIII əsrin ikinci yarısında, B., 1979.

4. Əliyev F. Əliyev M. Naxçıvan, B., 1996.
5. Əliyev F. Həsənov U. İrəvan xanlığı. B., 1997.
6. Əliyev F.M. XVIII əsrin II yarısında Azərbaycanda ticarət, B., 1964.
7. Əliyev F. Şimali Azərbaycan şəhərləri, B., 1960.
8. Ərdəbil livasının müfəssəl dəftəri (Araşdırmanın və transliterasiyanın müəllifi Erhan Arıklı). B., 2004.
9. Hacıyeva Z. Qarabağ xanlığı: sosial-iqtisadi münasibətlər və dövlət quruluşu. B., 2007.
10. İsmayıl M. Bağırov M. Şəki xanlığı. B., 1997.
11. Məmmədova İ.M. Lənkəran xanlığının qonşu xanlıqlar və dövlətlərlə münasibətləri. Namizədlik dissertasiyası, B., 2005.
12. Mustafazadə T.T. Quba xanlığı, Bakı, 2005.
13. Bilgili A.S. Osmanlı İran və Azərbaycanı. Erzurum, 2004.
14. Абдуллаев Г.Б. Азербайджан в XVIII в. и взаимоотношения его с Россией, Б., 1965.
15. Акты Кавказской Археологической Комиссии, т. III-VIII.
16. Архив Внешней Политики России, ф. СРП.
17. ГАОО. Ф. 476.
18. Искендерова М.И. Бакинское ханство, Баку, 1999.
19. Обзорение Российских владений за Кавказом, в статистическом, этнографическом, топографическом и финансовом отношениях (ОРВЗ), ч. I-III, СПб., 1836.
20. Петербургский филиал Российской Академии Наук. ф. 3.
21. Российский Государственный Архив Древних Актов, ф. Ермоловых.
22. Российский Государственный Военно-Исторический Архив, ф. ВУА, ф. 52.
23. Статистическое описание Нахичеванской провинции, составленное В.Г. СПб., 1833.

təd. Atakişiyev R.B.
(ADİU)

Şərq iqtisadi fikir tarixində sahibkarlıq məsələləri

Tarix boyu müxtəlif iqtisadi formasiyaların təşəkkül tapması və təkamülü inkişafı çərçivəsində özəl mülkiyyətin mövcud olduğu bütün sistemlərdə sahibkarlığın rüşeymləri formalaşmış və bu günki təşəkkül səviyyəsinə gəlib çatmışdır.

Qeyd edək ki, qədim zamanlardan müasir dövrümüzdə qədər yaşamış Şərqi klassik iqtisadçı alimləri və söz-sənət ustaları olan mütəfəkkirləri həmişə öz əsərlərində yaşadıkları dövrün iqtisadi həyatını əks etdirən hadisələri təsvir edərək buna şəxsi münasibətlərini bildirmişdilər. Bu baxımdan həmin dahilərin əsərlərində sahibkarlıq, özəl mülkiyyət, şəxsi təşəbbüskarlıq kimi məsələlərə də rast gəlmək olar.

Ümumiyyətlə, Şərqdə iqtisadi fikrin formalaşmasında əsas rolu İslam dini oynamışdır. Belə ki, XX əsrin əvvəllərinə qədər mövcud olmuş Şərq məfhumuna daxil olan Ön Asiya, Şimali Afrika və Yaxın Şərq kimi coğrafi məkanlarda mövcud olmuş bütün dövlətlərin iqtisadi sistemi İslam prinsiplərinə, yəni müqəddəs kitabımız olan Qurani-Kərimə və Peyğəmbərimizin Muhəmmədin (s.ə.s.) tövsiyələrinə əsaslanır. Lakin bütün bunlarla yanaşı Şərqdə yaşayıb yaratmış çoxlu sayda alimlər həmin göstərilən mənbələri əsas götürməklə yanaşı yaşadıkları dövrlərdə mövcud olan iqtisadi məsələlərə münasibət bildirərək həm dövlət həm də özəl sektorda sistemli inkişafın formalaşmasına töhfələrini vermişdilər.

Belə alimlər sırasında ərəb alimləri Əbu Yusif Yaqub ibn İbrahimi (hicri, 113/miladi, 731), Əbu Zəkəriyyə Yahya ibn Ademi (hicri, 130/miladi, 758), Əbu Ubeyd Qasım bin Sellamı (hicri, 154/miladi, 771), İbn Xəldunu (1332-1406-cı illər) və

Azərbaycan alimlərindən Nəsirəddin Tusini (1201-1274) göstərmək olar. Bu alimlər və adını qeyd edə bilmədiyimiz digər bir çox mütəfəkkirlər öz əsərlərində sahibkarlıq, özəl mülkiyyət, torpağın istifadəsi, dövlətin iqtisadi proseslərə müdaxiləsi kimi məsələlərə yer ayırmışdılar. Belə ki, ərəb alimi Əbu Ubeyd özəl mülkiyyətə münasibətini bilirərək qeyd edirdi ki, “sahibkar torpaq üzərində öz haqqını yalnız onu işləməklə qoruyub saxlaya bilər. Əgər, üç il ərzində mülkiyyətçi öz torpağını əkib-becərməsə ondan həmin torpaq ondan alınb başqasına verilməlidir.” Bunun üçün də O, bir sıra iqtisadi məsələlərə “istifadə et və ya itir” düsturu ilə yanaşırdı. O, bu fikirləriylə insanları işgüzarlığa və istifadəsiz torpaqların itehsala cəlb edilməsinə təşviq edirdi.

Əbu Yahya isə dövlətin iqtisadi fəaliyyətə müdaxiləsinin azaldılması və özəl mülkiyyətə sahib olan sahibkarın sərbəst işləməsi üçün qeyd edirdi ki, “boş və sahibsiz torpaqları istifadə etmək üçün sərmayəyə və orada bina tikə biləcək imkanlara malik hər bir kəs dövlətin icazəsi olmadan həmin əraziləri öz mülkiyyətinə çevirə bilər”. Təbii ki, bu fikir iqtisadi azadlıq baxımından yaxşı görünərsə də insanlar arasında torpaq üzərində mübahisələrin düşməsi, alqı-satqıda problemlərin ortaya çıxması və o dövr üçün xas olan digər problemlərin ortaya çıxması baxımından heç də tam səmərəli ideya sayılmır. Lakin qeyd olunan bütün bu fikirlər Şərqdə də sahibkarlığın inkişafına böyük maraq və diqqətin olduğunu önə çəkir.

Fikrimizcə, müasir Azərbaycan şəraitində istənilən iqtisadi prosesə o cümlədən sahibkarlığın inkişafına həmişə Qərb və Rus iqtisadçı mütəfəkkirlərinin nöqtəyi-nəzərincə yanaşılmış Şərq iqtisadçıları və dahiləri isə çox zaman kölgədə qalmışdır. Buna görə də sahibkarlıq və digər iqtisadi məsələlər araşdırılan və tədqiq olunan zaman Qərblə yanaşı Şərq və Azərbaycan alimlərinin fikir və düşüncələrini də müqayisə etmək tarazlı iqtisadi inkişaf modellərinin qurulması baxımından böyük əhəmiyyət daşıyır.

Summary
About entrepreneurship in the
East economic mediation history

The author enumerated pile of East scientist who spoke mediation about entrepreneurship and gave citation from them in the thesis of lecture. Side by side with this he agitated scientific society to use East thinkers works beside West philosopher and scientists in investigation entrepreneurship and other economic matters.

преп. Наджафова З.Б.
(АГЭУ)

Анализ экономического цикла на
современном этапе развития экономики

Изучение явления цикличности как одного из основных свойств общественно-экономического развития позволяет анализировать текущие события и народно-хозяйственную конъюнктуру в исторической динамике, что помогает по-новому взглянуть на происходящие в экономике процессы. Трансформация экономической системы, которую переживает нынешняя мировая экономика, не является чем-то особенным. Аналогичные процессы проходят в настоящее время и в развитых странах. Суть этих процессов заключается в переходе к новой, пятой повышательной волне большого цикла, в основе которой лежит становление нового технологического уклада. Западные ученые уже в 50-х годах XX века были убеждены, что любые социальные и политические различия в социально-экономических системах стран в современных условиях не могут считаться важнее фактора тех-

нологического развития, одного из важнейших факторов, лежащих в основе длинноволновых колебаний экономической конъюнктуры. Капитализм и социализм, вероятно, следует рассматривать как две тенденции развития в рамках индустриальной цивилизации.

На современном этапе экономического развития специфика фазы долгосрочного цикла оказывает влияние на среднесрочную динамику. И в то же время среднесрочный цикл накладывает свой отпечаток на долгосрочные процессы. Изучение глубинных причин происходящих экономических изменений позволяет определить меры антикризисной политики. Несмотря на особенности процессов, происходящих в современной экономике, ей приходится решать те же самые проблемы, которые стоят в настоящее время и перед развитыми странами. Анализ проводимой макроэкономической политики развитых стран дает возможность использовать накопленный опыт и в Азербайджане. Таким образом, исследование циклов и влияние экономической политики на их развитие представляется ценным для выявления основных закономерностей и тенденций в реальном экономическом процессе и создает перспективы для новых теоретических изысканий и решения ряда задач.

Теория цикличности экономических процессов имеет длительную историю. Среднесрочные циклы были подробно проанализированы К. Марксом в XIX веке. Теория длинных волн в экономике продолжительностью 48-55 лет была впервые предложена Н.Кондратьевым. Дж.Кейнс, М.Туган-Барановский, И.Фишер, М.Фридмен и другие стремились обосновать причины среднесрочной и долгосрочной цикличности. В исследованиях А.Шпитгофа и Й. Шумпетера было выявлено влияние научно-технических изобретений на экономический цикл. Э. Хансен проанализировав все предшествующие представления о цикле, разработал концепцию антициклической политики.

Закономерности развития техники проявляются в пульсирующей смене ее поколений и направлений, в периодических общетехнических революциях, материализующих достижения научных и образовательных переворотов, в массовом освоении новых поколений техники и ведущих к ускорению темпов абсолютного и относительного удешевления машин.

Цикличность наблюдается и в развитии организации производства — в уровне и формах разделения и кооперации труда, концентрации, специализации, комбинирования производства, размещения производительных сил. Закономерен рост обобществления труда, связывающий в единый целостный организм разнородные производственные единицы. Периодически происходящие коренные перемены в формах организации производства сменяются периодами эволюционного совершенствования этих форм.

Коренные перемены в рабочей силе и в технической базе производства требуют качественных изменений в способах их соединения, в формах организации производства и управления ими.

Перемены в производительных силах, в конечном счете, являются основой устойчивых тенденций циклической динамики экономических отношений. Такое понимание динамики производительных сил и производственных отношений основано на теории К.Маркса. Сверхдолгосрочные циклы находят свое выражение в смене экономических способов производства. Возникают новые формы собственности, процессы распределения, формы обмена. Так, переход к раннеклассовому обществу привел к утверждению частной собственности, соответствующих ей форм распределения, формированию рынков с денежной формой стоимости, распространению рабства.

Долгосрочные циклы связаны со сменой соотношений экономических укладов, представляющих определенную форму присвоения средств и результатов производства с аде-

кватными формами обмена, и модификацией этих укладов. Экономика всегда многоукладна, в ней сосуществуют и борются разные формы собственности, дополняя друг друга в различных секторах. Наряду с преобладающим укладом занимают свои ниши унаследованные от прошлых эпох уклады, и набирает силу уклад, время преобладания которого придет в следующую эпоху.

Nadjafova Z.B.

Teacher of the "Macroeconomic regulation" dep-t, ASEU

Summary

The analysis of the economic cycle at the present stage of development of economy

At the present stage of economic development the specificity of a phase of a long-term cycle renders influence on intermediate term dynamics. And at the same time the intermediate term cycle imposes the print on long-term processes. The study of the deep reasons of occurring economic changes allows to define measures of anticrisis politics. Despite of features of processes occurring in the Russian economy, it should solve the same problems, which cost(stand) now and before the advanced countries. The analysis spent macroeconomy of politics of the advanced countries enables to use the saved experience and in Azerbaijan.

Cycle is observed and in development of organization of manufacture - in a level both forms of division and cooperation of work, concentration, specialization, combination of manufacture, accommodation of productive forces. The periodically occurring radical changes in the forms of organization of manufacture are replaced by the periods of evolutionary perfection of these forms.

The radical changes in a labour and in technical base of manufacture require qualitative changes in ways of their connection, in the forms of organization of manufacture and management by them.

II BÖLMƏ

Müasir qloballaşma prosesi və iqtisadi inkişaf paradigması: yeniləşmə zəruriliyi

*Dr., Doç. Beyhan Asma
(Erciyes Üniversitesi, Kayseri-Türkiye)
Dr. Bahar Güneş
(Kafkas Üniversitesi, Kars-Türkiye)*

Globalleşen dünya ekonomisiyle birlikte cerayan eden tarihi süreç içindeki türk-rus ekonomisindeki ilişkiler

Tarihsel bakış açısıyla ele aldığımızda günümüzde öncelikle Rusya ile Türkiye arasındaki ilişkiler pek çok nedenlere dayanarak gelişmektedir. Bu ekonomik işbirliğini böylesine hareketli ve değişken kılan nadir? 2000'li yıllarda ticaretin artması ve ekonomik ilişkilerin gelişmesi devam etmektedir. İki ülke arasındaki anlaşmalar ve sözleşmeler büyük bir ilgi ve destekle girişimciler ve ekonomistler de desteklenmektedir. Günümüzde, Rusya'nın, Türkiye ile olan işbirliğindeki ekonomik hareketliliğini değerlendirirken asıl meselenin yalnızca coğrafi yakınlıkta yada devlet adamlarının veya iş adamlarının kişisel ilişkilerine dayanmamaktadır.

Hiç kuşkusuz, ekonomik ilişkiler günümüzde veya gelecekte koşul ve olanakların farklı oluşu ile bağlantılıdır. Rusya açısından önümüzdeki yıllar ekonomik bunalımın atlatılması istikrarın sağlanması ekonominin temellerin oluşturulması açık ekonomi yılları olacaktır. Rusya ekonomisi dünya ekonomisiyle bütünleşmek için her türlü ekonomik alt yapıyı kurmaya çalışmıştır. Herşeyden önce her iki ülkenin ekonomik

işbirliğinde karşılıklı destekleme ve önemli sorunların halledilmesinde güçlü bir koordinasyonun büyük önemi olmuştur. Çağımızda, Rusya'nın karşılaştığı en önemli öncelik enerji sektörünün gelişimi, savunma sanayi konvansiyonu, konut yapımı, gıda sektörü gibi birimlerin geliştirilmesidir.

Türkiye açısından bakılacak olursa, ekonomideki verimliliğin ve rekabet gücünün yükseltilmesi, petrol ve doğal gaz başta olmak üzere bazı maddelerin ithalidir. Rusya içinde günümüzde yaşanan dünya ekonomik krizinde, ülkeye döviz sağlayacak olan alanların ihracata yöneltme çabasıdır. İki ülke arasındaki mevcut olan ekonomik sorunların pek çok durumda benzer olmakla beraber , aynı zamanda birbirlerini bütünüleyici özellikleri bulunduğunu görmek gerekir. Hiç kuşkusuz bu durum ekonomik işbirliğinin paylaşılmasında ve karşılıklı ticaret açısından da büyük fırsatlar ortaya koymaktadır. Bugünün Türkiye'si Rusya'nın tüketim talebinin büyük bir kısmını karşılayabilecek ihracat kapasitesine sahiptir. Dünyaca tanınmış olan Türk tekstil ürünleri bunlardan biridir. Rusya pazarında sadece hafif sanayi ürünleri değil, metalurji, makina yapımı ve elektronik ürünleride başta gelmektedir. Rus-Türk ekonomi işbirliğinin başarıyla gelişmesi ve her iki ülke için de verimliliğin artırılması için yakın gelecekte önlerindeki tüm sıkıntıların aşılması olacaktır. Sadece ticari ve ekonomik ilişkileri düzenleyen hukuki standartların yeniden düzenlenmesi olmadı Türkiye'nin ödeme yükümlülüklerinin düzenlenmesinde gerekli biçim ve yöntemleri sorunu ile ilgili meseleleri çözmek olmalıdır.

Ortadoğu, Balkanlar ve Kafkasya gibi bölgelere coğrafi olarak dahil olan bu iki büyük ülke ekonomik gelişme ve istikrara kavuşmaya yönelik tüm zorlukları göz önünde bulundurmak zorundadır. Bu nedenle iki ülke coğrafi stratejilerinden dolayı ikili ilişkilerini her bakımdan geliştirmek durumundadırlar. Öncelik olarak, pazar ekonomisi şartlarında işletmecilik deneyimine sahip çağdaş girişimciliğin uygulanması özelleştirme yöntemleri konusunda bilgi alışverişi olmak üzere ticari firmalar ve işadamları arasındaki diyalogun geliş-

mesi maksadıyla gerekli önlem ve koşulların yaratılması önem taşımaktadır. Globalleşen ekonomik oluşumla beraber Türk-Rus ekonomik işbirliğindeki uzun vadeli ticari hedefler izleyen yıllarda daha da gelişeceği umut edilmektedir. Elbetteki bunda, her iki ülkedeki demokratikleşme, sosyo-ekonomik ve endüstriyel gelişme, ekonomik sistemlerin oluşturulmasıyla ilgili meselelerin çözülmesi ve ticari işbirliğinin geliştirilmesiyle doğru orantılıdır. İki ülke arasındaki ekonomik ilişkilerde hem bölgesel hem de globalleşen dünya ekonomisi boyutunda, aynı zamanda da , Rusya ve Türkiye Cumhuriyeti'nin kendi bünyesinde iki ülke arasında mevcut ekonomik işbirliğindeki görsel değişim için harekete geçirici bir unsur olacaktır. Ekonomi boyutundaki işbirliği zamanla, yaşanmakta olan küresel ekonomik krize rağmen, daha da gelişecek ve istenilen ekonomik gelişmeye kavuşacaktır. Türkiye Cumhuriyeti ile Rusya Federasyonu arasındaki ekonomik ilişkilerin geleceğinden söz ederken, hiç kuşkusuz ülkemizde ve uluslararası globalleşen ekonomik alandaki gerek geçmiş yılların ve gerekse günümüzün durumunu göz önünde bulundurmamız gerekmektedir. Günümüzde koşullar ve etmenler, Rusya ile Türkiye'yi ekonomi alanında işbirliğinin artırılmasına yöneltmektedir.

Türkiye ve Rusya arasındaki ekonomik işbirliğinin, Ortadoğu, Balkanlar ve Orta Asya'da istikrar ve ekonomik işbirliğinin artırılmasına katkıda bulunması zorunludur. Dünyayı sarsan bu ekonomik krizde, iki ülke arasındaki ticari ve ekonomik ilişkilerin gelişmesine yardımcı olan en önemli etmen, Rusya'nın dış ekonomik işbirliğine yönelik yeni yaklaşımlarıdır. Yine de bu olumlu gelişmelere rağmen, ticari ve ekonomik ilişkilerimizdeki düzey hala düşüktür. Her ne kadar Rusya'nın Pazar ekonomisine geçimi, iki ülke arasındaki ilişkilerin hızla gelişmesinde itici güç olsa da. Karadeniz bölgesi çerçevesinde, Orta Asya, Orta Doğu bölgeleriyle Kafkasya ötesinde geliştirilecek çok taraflı ekonomi alanındaki işbirliği, Rusya ve Türkiye için büyük bir gelecek vaat

etmektedir. Rusya ile Türkiye'nin Orta Asya'daki ticari işbirliği oldukça umut vericidir. Bu bölgedeki çok taraflı ticari ve ekonomik işbirliğinin geliştirilmesinde birbirlerini tamamlayıcı etkinlikler hem Rusya hem Türkiye için oldukça önemlidir. Orta Asya'da Türkiye ve Rusya birbirinin rakibi de görünse dürüst rekabetten cephelşmeye ve çatışmaya gelmemiştir.

Bu bölgede zaman zaman çıkan karmaşık ortamda Türkiye ve Rusya'nın konumları, her iki tarafında birbirlerinin ekonomik çıkarlarını tanıma çabası içinde olduklarını gösterir. Eski Sovyet Cumhuriyetleri, özellikle ekonomik açıdan Rusya ile ilişkilidirler. Türkiye'nin bu cumhuriyetlerle olan ticari ilişkilerini ise, Türkiye'nin kendilerine ekonomik gelişme ve öteki alanlarda olduğu gibi tarihsel ve dinsel etmenlerle yardımcı olabileme gücü belirlemektedir. Türkiye'deki ekonomik gelişmenin, Orta Asya Cumhuriyetlerine örnek oluşturabilecek bazı çizgilere sahip olduğu kanısı bugün Rusya'da hakim olan bir gerçektir. Bugün Türkiye'nin NATO'daki rolü ile Avrupa Birliğine gelecekteki katılımını engellemeyecek olan, askeri alandaki sürekli ilişkilerde dahil olmak üzere, ekonomik alandaki iki ülkenin ilişkilerini genişletmek ve güçlendirmek gerekmektedir.

Günümüzde, genel olarak kurulan bir ticari işbirliği mekanizmasının kuralları çerçevesinde sürdürülmekte, bu zemin üzerinde ikili siyasal ve ekonomik ilişkiler güç kazanmaktadır. Gelişmişlik için dünya ekonomisine entegre olma zorunluluğu vardır. Rusya Federasyonu ve Türkiye bunun bilinci içerisinde. Bir başka önemli konu da belirtilecek olursa, o da serbest piyasa ekonomisi ve insan haklarına saygılı çoğulcu demokratik sistemin birlikte oluşturduğu bugünkü düzene ayak uydurmanın kaçınılmaz olduğudur.

Summary

Turkey has a tendency towards being together with Russia on a friendly ground to be formed with such an understanding mentioned above. All the world communities have tried to set up a national administration which shows a respect to democracy and human rights in their own countries, not to have sovereignty over other peoples. Today, some topics such as national welfare, liberalism in economics, production and commerce, cultural creativity can be seen in the agendas of countries. The states are not efficient for economical progress on their own. All the world states need each other, and we are in a period in which these needs are increasing gradually.

Behind bilateral economical, commercial and cultural cooperation, Turkish-Russian relations have reached a stage at which it will prove itself in solving global challenges. Today is the time of economical cooperation and friendship. The Russian Federation has adopted an order which aims to get the pluralistic democracy and individual's welfare in its socio-economical and political structure by having quitted an understanding of totalitarian administration. Within the process which will take Russian Federation to the integration with the world economy, Turkey is determined both to support Russia and to implement bilateral and multilateral economical cooperation extensively. Thus, each step to be taken will certainly make a contribution to the welfare of Turkish and Russian people.

Key words: Economy, trade, history, commerce, economical progress, Turkey.

i.e.d., prof. Əhmədov M.A.
(ADİU)

Qloballaşma şəraitində Azərbaycanda davamlı inkişaf konsepsiyasının formalaşdırılmasının prioritetləri

Qloballaşma şəraitində milli iqtisadiyyatın davamlı və dinamik inkişafının təmin edilməsi müvafiq iqtisadi siyasətinin işlənilib hazırlanmasını və əməli cəhətdən reallaşdırılmasını tələb edir. Əlbəttə, bu zaman davamlı inkişafın təmin edilməsinin dövlət mexanizmi ilə yanaşı müvafiq bazar sisteminin fəaliyyətinin təkmilləşdirilməsi də mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Davamlı inkişaf strategiyası formalaşdırılarkən milli iqtisadiyyatın davamlı inkişafına təsir edən amilləri daxili və xarici amillərin rolunu hökmən nəzərə almaq lazımdır. Bu isə öz növbəsində daxili və xarici amilin davamlı inkişaf prizmasından dəyərləndirilməsi, ilk növbədə onların strukturunun müəyyənləşdirilməsini tələb edir.

Həm də bu zaman onun daxili, xarici, investisiya, maliyyə, sənaye, innovasiya siyasətləri ilə qarşılıqlı əlaqə və asılılıqda dəyərləndirilməsi çox zəruridir. Bütün bunlarla yanaşı onu da xüsusi qeyd etmək lazımdır ki, transformasiya şəraitində milli iqtisadiyyatın formalaşdırılması və nəticədə davamlı inkişafa keçid üçün zəminin yaradılması ilə bağlı həyata keçirilən iqtisadi siyasətin xarakterinə və habelə iqtisadi dinamikaya bu mərhələdə ölkədə həyata keçirilən sabitləşmə və regional siyasətin xarakteri və miqyası da güclü təsir göstərir.

Milli iqtisadi stretegiyanı formalaşdırarkən ən başlıca problem prioritetlərin düzgün seçilməsidir. Bəzi tədqiqatçılar maliyyə xidmətləri sferasının, digərləri sənayenin və yaxud inkişafını, insan kapitalının inkişafının təmin edilməsini, başqaları turizmin nəqliyyat kommunikasiyası sferasının üstün inkişafını və s-nin təklif edirlər. Bir çox hallarda əsas meyar kimi dünya iqtisadiyyatında baş mütərəqqi meyllərə uyğunlaşmağı təklif

edirlər. Göstərilən istiqamətlərin əhəmiyyətini azaltmadan qeyd etmək istərdik ki, zənnimizcə perspektiv imkanları dəyərləndirilərkən əsas meyar ölkəmizdə davamlı inkişaf prizmasından onların ölkəmizin dinamik və tarazlı inkişafını təmin etmək qabiliyyəti əsas götürülməlidir. Xüsusi qeyd etmək lazımdır ki, tarazlı inkişafı təmin etmək üçün ölkədə həyata keçirilən maliyyə-büdcə, kredit, vergi siyasəti və inzibati-iqtisadi vasitələr məhz bu məqsədin reallaşdırılmasına xidmət etməlidir. Lakin o da həqiqətdir ki, Azərbaycanda xammal-ixrac yönümlü inkişafının imkanlarını nəzərə almadan ancaq innovasiyalı inkişafa tam istiqamət götürülməsi iqtisadi inkişafda qeyri-tarazlığa səbəb ola bilər. Belə ki, mövcud reallıqları nəzərə alaraq respublikamızda iqtisadi inkişafın bütün imkanlarını uzlaşdırmaqla dinamik inkişafa nail olmaq mümkündür.

Qloballaşma şəraitində Azərbaycan iqtisadiyyatının açıqlığının artması və xüsusən, onun yaxın vaxtlarda Ümumdünya ticarət təşkilatına daxil olmaq meylə, davamlı inkişafın təmin edilməsinin strateji problemlərinin həlli ilk növbədə onların iqtisadi təhlükəsizlik prizmasından dəyərləndirilməsini tələb edir. Bu baxımdan iqtisadiyyat sferasında milli maraqların reallaşdırılması hər şeydən əvvəl Azərbaycanda geniş təkrar istehsalın mövcud reallıqlar və dünya iqtisadiyyatında baş verən mütərəqqi meyllər nəzərə alınmaqla iqtisadi inkişafın innovasiya modelinə keçidi təmin etmək üçün zəruri iqtisadi, təşkilati, texniki tədbirlərin həyata keçirilməsini, müvafiq olaraq dövlətin iqtisadi siyasətində aşağıdakıları nəzərə alınmasını tələb edir:

- Azərbaycanda iqtisadiyyat sferasında milli maraqların reallaşdırılmasının çox mühüm istiqaməti ölkədə kiçik, orta və iri sahibkarlığın çuğlaşaraq vahid texniki-texnoloji ardıcılıq sistemində fəaliyyət göstərilməsi ilə bağlı iqtisadi siyasətin formalaşdırılması milli iqtisadiyyatın innovasiya və investisiya fəallığını artırmaq və onların əsasında əsas fondların və istehsal potensialının texniki- texnoloji səviyyəsini yüksəltmək üçün fəal gömrük, vergi və digər stimullaşdırıcı vasitələrin geniş tətbiq edilməsini;

- Azərbaycanda neft strategiyasının reallaşdırılması nəticəsində formalaşan iqtisadi-təşkilati və texniki potensialın digər sahələrin innovasiya əsasında inkişafını təmin etmək üçün zəruri tədbirlərin həyata keçirilməsini;

- mümkün qədər ölkəmizin malik olduğu təbii, maddi resursların potensialını və istifadəsini nəzərə alaraq ölkədə beynəlxalq miqyasda rəqabət qabiliyyətli istehsal sahələrinin inkişafına nail olunmasını və s.

O da bir həqiqətdir ki, sosial sahədə milli maraqları səmərəli reallaşdırmadan milli iqtisadiyyatın davamlı inkişafına nail olmaq mümkün deyildir. Belə ki, iqtisadi inkişafda əhalinin maraqlarının təmin edilməməsi müəyyən dövrdən sonra iqtisadi inkişafda əhalinin marağının azalmasına gətirib çıxarar ki, bu da son nəticədə iqtisadi inkişafın dinamikasına və onun səmərəliliyinə güclü neqativ təsir göstərir. Bu baxımdan ölkəmizdə sosial siyasətdə milli maraqların müəyyənləşdirilməsi və səmərəli reallaşdırılması davamlı inkişafın təmin edilməsinin mühüm şərtinə çevrilir.

Sistemin transformasiyası dövrünü yaşayan ölkələrin iqtisadi inkişafını təmin edən amillərin sistemli təhlili göstərir ki, ilkin mərhələdə heç bir ölkə dövlətin fəal və güclü müdaxiləsi olmadan milli iqtisadiyyatın səmərəli fəaliyyətini həyata keçirə bilməmişdir. Bu proses inzibati-amirlik və ölkədə həyata keçirilən ümumi təkrar istehsal prosesinin bir həlqəsi kimi fəaliyyət göstərən və dünya bazarına birbaşa çıxışı olmayan Azərbaycan kimi ölkələr üçün xüsusilə xarakterikdir. Belə ki, bazar sistemində keçid şəraitində başqa sözlə yeni iqtisadi sistemin institusional, hüquqi bazasının formalaşmaması halda dövlətin effektiv investisiya – innovasiya strategiyası reallaşdırılmazsı, əməli cəhətdən beynəlxalq miqyasda rəqabət qabiliyyətli, milli iqtisadiyyatı formalaşdırmaq mümkün olmur. Belə ki, ilkin mərhələdə ölkəni onun düşdüyü sistemin böhranından çıxarmaq məqsədilə güclü makroiqtisadi sabitləşmə siyasəti reallaşdırmaq lazımdır. Bu isə öz növbəsində sistem dəyişikliklərinin uğurla həyata keçirilməsini təmin etmək üçün müvafiq hüquqi-normativ bazanın yaradıl-

masını tələb edir. Ancaq bundan sonra bazarın dəyişən tələblərinə uyğun olaraq innovasiya əsasında müvafiq struktur dəyişiklikləri həyata keçirmək lazımdır. Transformasiya gedində mövcud iqtisadi potensial və onların reallaşdırılması imkanları nəzərə alınaraq milli iqtisadiyyatın prioritetləri də tədricən dəyişir. Davamlı inkişafın təmin edilməsinin dövlət və bazar mexanizminin optimallığı vahid sistem hüdudlarında formalaşdırılaraq həyata keçirilməsi, həm də sosial-iqtisadi problemlərin həllində bazar mexanizm ilə dövlət müdaxiləsinin hədləri arasında mütənasibliyin gözlənilməsi davamlı inkişafa dair iqtisadi strategiyanın təmin etmək üçün işlənib hazırlanan iqtisadi mühüm şərti kimi nəzərdən keçirilməlidir.

Ən başlıcası isə bu zaman milli iqtisadiyyatın davamlı inkişafının stimullaşdırılmasında iqtisadi amillərə üstünlük verilməsidir. Mövcud iqtisadi ədəbiyyata əsaslanaraq apardığımız araşdırmalar bizə belə qənaətə gəlməyə əsas verir ki, müasir dövrdə Azərbaycanda davamlı inkişaf modelinə keçid konsepsiyasının formalaşdırılması və əməli cəhətdən reallaşdırılması milli iqtisadiyyatın ölkənin ərəzi hüdudlarında fəaliyyət göstərən, özünün daxili inkişaf qanunauyğunluqlarına malik, milli təkrar istehsalı əhatə edən, iqtisadiyyatın müvafiq sahə, institusional strukturu, milli dəyərləri, mentaliteti, iqtisadi təfəkkürü ilə fərqlənən, tarixi varisliyi özündə əks etdirən və başlıcası isə hər bir konkret dövrdə qloballaşan dünyada özünün maraq və mənafeləri ilə səciyyələnən, bütünlükdə milli iqtisadiyyatın, özü öz inkişafına müvafiq zəmin, potensial yaradan mürəkkəb bir sosial – iqtisadi təsərrüfat orqanizmi kimi nəzərdən keçirilməsini tələb edir.

Beləliklə, qeyd olunan, bütün bu prinsiplər prizmasından Azərbaycanda milli iqtisadiyyatın davamlı inkişaf modelinə istiqamətlənməsi və müvafiq iqtisadi strategiya hər şeydən əvvəl iqtisadiyyatın strukturu, rəqabət qabiliyyətliliyinin təmin edilməsi iqtisadi artımda innovasiya amillərinin rolunun artırılmasını, habelə milli iqtisadiyyatın iqtisadi təhlükəsizliyinin gözlənilməsi və s. problemlərin nəzərə alınmasını tələb edir.

*д.э.н., проф. Гаджиев А.А.
(ДГУ, заслуженный деятель науки РД)*

Глобализация тенденции развития социально - экономических систем

В условиях глобализации все страны будут испытывать быстрый рост экономической открытости, что проявляется их:

-функциональной открытости (усиление вовлеченности национальной экономики в систему международного разделения труда), но вследствие этого увеличивается степень зависимости ее от внешних экономических факторов, то есть от экспорта и импорта товаров, услуг, информации, капиталов:

торгово - политической открытости (либерализация перемещений товаров, услуг, информации, капиталов, рабочей силы);

-степень открытости небольших и слабо развитых стран больше, чем у крупных и развитых, и эта тенденция усиливается.

Следовательно, зависимость развития национальных экономик от внешней экономической среды возрастает в условиях глобализации. Современная экономика расширяет свое влияние на новые мощные экономические системы, в том числе, и на российскую экономику. Примеров взаимозависимости развития стран и взаимопереплетения их интересов является проблема определения юридического статуса Каспийского моря, имеющего поистине глобальное значение. Ослабление позиции России в этом регионе в начале 90-х годов ослабило и ее геополитическую роль, но сейчас Российская Федерация выступает как ведущая страна в регулировании юридического статуса

Каспия- особенно после принятия Правительством РФ «Программы изучения и освоения углеводородных ресурсов Каспийского моря».

На Каспийское море претендовали Россия, Турция, Азербайджан, Казахстан, Туркмения. Активно за разработку российского Каспия взялась известная компания «Лукойл», начав практически с нуля, так как все оборудование и материальная база остались в Азербайджане. И, тем не менее, на лицензированном «Лукойлом» участке в 8.5 тыс. квадратных километров началось успешное освоение углеводородного сырья, оцениваемого в 300 млн. т, доходы государства ожидаются около 10 млрд. долл.

Второй проблемой является проблема перевозки нефти. Вокруг этой проблемы и должна быть решена геополитическая стратегия России и других стран. Определение генерального маршрута каспийской нефтяной магистрали связано с выбором: врезка в действующий нефтепровод, идущий до Новороссийска по территории России (прямая экономическая выгода), врезка в казахский трубопровод, идущей также на Новороссийск, - или через Турцию, оттуда морем в Геную. Но «северный маршрут» активно разрабатывается, и Россия, опередив конкурентов, имеет хороший шанс усилить свои геополитические позиции в регионе.

Российская экономическая политика должна быть ориентирована на предоставление большой автономии хозяйствующим субъектам.

Современные экономические связи диктуют необходимость усиления воздействия на рыночную экономику институционального механизма с целью активизации потока капиталов, стимулирования экспортно-импортных компаний, создания привлекательных условий для транснациональных корпораций. Эти направления обеспечат устойчивую, стабильную траекторию экономического роста социально-экономической системы России.

1. Усиливается общечеловеческие стимулы и цели хозяйственной деятельности.

2. Обостряется борьба за выживание и за будущее специфических и исторически обусловленных форм хозяйство-

вания, которые являются целесообразным выражением собственных отдельных странам и регионам материальных и духовных сил прогресса.

Глобализация, как социально-экономическая тенденция, в целом прогрессивна, но не гармонична - как на макроуровне, так на мегауровне. Например, НТР, ускоренный рост сферы услуг, информации, систем управления обусловили ускорение выделения в населении и усиления значимости, роли среднего класса и его противопоставление малообеспеченным слоям населения. Противоречива и глобализация потребностей, потребительских стандартов, которая у этой части развитых и большинства населения неразвитых стран порождает не только стимулирующие, но и деструктивные потенции. Многие руководители транснациональных компаний считают глобальную экспансию основной стратегией развития бизнеса. Другие с опаской относятся к последствиям глобального развития.

Summary

Globalisation and tendencies of development of social and economic systems

In the report the reasons of occurrence of global problems and their effect on development of social and economic systems are considered.

*Omur Şakir Babaoğlu
(Türkiyə)*

Globallaşmanın siyasal ve kültürel etkileri

İkinci Dünya Savaşı sonrasında ortaya çıkan modern yönetim teorisi insan unsuruna önem veren siyasette katılımcı demokratik modeli çalışma yaşamında kararlara iştiraki devlet

yapısında sosyal devlet modelini öngören ve refahın yaygınlaştırılması doğrultusundadır.

Daha ekonomik sebeplerden geniş ölçüde pay alan halk yığınları ve hızlı bir yükselen sosyal yapı sonucunu doğurması bu yapılanma kalıcı kurumsal ve sosyal kurumların ortaya çıkması sonucuyla insanlığı karşı karşıya getirmiştir. Böylece giderek katma değeri artan ekonomik yapılar finansman olgusunu daha kapsamlı daha karmaşık bir biçimde gündeme getirmiştir.

Buda kurumların ve yapıların finansman ihtiyacının artması finansman kurumlarının gelişmesi bunlara bağlı olarak güçlü bir finans kapital sistematığının egemen olması sonucunu doğurmuştur. Bu sistemde biriken fonları değerlendirilmesi amacıyla çeşitli enstrümanların hayata geçirilmesi özellikle sermaye piyasaları riski güvenlik sistemini oluşturan sigorta müesseselerinin ve bunlara bağlı olarak da güçlü borsa kurumlarının gelişip egemen unsurlar olarak ortaya çıkma sonucunu doğurmuştur.

Öte yandan sosyal yapılardaki gelişme kendi kendine yardım, Sosyal güvenlik, Demokratik kitle örgütleri gibi toplum dinamiklerini harekete geçirerek sağlam ve güçlü sosyal yapıların ortaya çıkmasını sağlamıştır. Böylece insan tipolojisinde topluma daha duyarlı politikaya, sanata ve kültüre önem vererek katılan ulusal toplum yapıları ortaya çıkmıştır. Dolayısıyla refahlı, kültürlü, idealist toplumsal şekillenme bu dönemin belirgin tanımlayıcı unsurunu oluşturulmuştur.

Öte yandan aynı dönem içerisinde özellikle dünyanın gelişmiş gelişme trendinde olan ülkelerin de entegrasyon hareket ve oluşumlarının gündeme gelmesiyle daha güçlü bir dünya ekonomik yapısına giden bir süreç başlamış ve ilerleme göstermiştir.

Öte yandan soğuk savaş döneminin başlamasıyla teknolojiye ve sanayide hızlı gelişim giderek bilgi çağına başlaması sonucunu ortaya çıkarmıştır. Bu bakımdan soğuk savaş dönemi günümüzde geniş ölçüde uygulama artan bir ilmi kazanan bilgi teknolojileri sistematığını doğuş nedeni kabul edebiliriz.

Öte yandan bu hızlı gelişim giderek finans sisteminin etkinliğini artırmış finans sistemi önce finans kapital entegre

kurumsallığına daha sonrada doğurdan doğruya sermayenin denetimini etkin kullanmak için kurumları kendi bünyesine alma sonucuyla küresel sermaye düşüncesinin etkin ve güçlü bir şekilde ortaya çıkması sonucunu doğurmuştur.

Soğuk savaş döneminin Sovyetler Birliğinin Siyasal yapısının çözülmesiyle sona ermesine takiben de global sermaye unsuru yalnız ekonomik alanda değil, ekonomik hedeflerin daha etkili kullanması açısından siyasal alanda da küreselleşme yapısına gidişi öngören bir genel küreselleşme olgusunun ortaya çıkması ve giderek güçlenmesi neticesini değiştirmiştir.

Küreselleşme olgusu da insanı ön plana çıkaran düşünsel kültürel ve siyasal yapıların giderek zayıflamasını insanı belirleyici karar verici unsur olmak yerine global sistemin kararlarını yerine getiren bir mekanik parça durumuna düşürmüştür. İşte bundan dolayıdır ki toplum yapılarında ve insanda bir önemli tablosu ortaya çıkmış, insanların duygusal, inançsal ve değer yargıları açısından bir boşluk içerisinde bulunması sonucunu doğurmuştur.

Yukarıda irdelediğimiz bu sonuç insanları ve toplumsal yapıları yeni arayışlara ve yeniden özdeğerlerine dönme arayışına götürerek gelecekle ilgili daha insancıl daha etik ve manevi değerlere önem veren dolayısıyla daha mutlu, daha umutlu, daha güzel, daha aydınlık yarınların umudunu gerçekleştireceği güvencesini vermeye başlamıştır.

*к.э.н. доц. Джамилов М.Р.
(АГЭУ)*

Теория стадий развития и национальная модель экономики Азербайджана

Создание за десять лет (1993-2003 г.г.) быстрорастущей национальной экономики, переход с 2003 года к новому типу экономического роста, реализация транснациональных энергетических, коммуникационно-инфраструктурных и внут-

ренных комплексных, программно-целевых проектов превратило Азербайджан в государство-лидер в регионе. По мнению зарубежных учёных мировая экономическая история не знала таких темпов и масштабов преобразований.

Несколько подряд Азербайджан занимает первое место в мире по темпам экономического роста и в ближайшие годы это лидерство сохранится. Данная модель роста, достигнутая под руководством Ильгама Алиева имеет свои теоретико-методологические основы. Как известно, теории стадий развития представлены прежде всего теорией стадий экономического роста Уилтмена Росту. Он впервые предложил учитывать скорость экономического роста, изменения в структуре производства, долю накопления в национальном доходе, технологические инновации в качестве принципов выделения фаз развития. Ещё в 1960 году в своей работе «Стадии экономического роста» он описал пять основных стадий роста. 1. традиционное общество; 2. переходное общество (подготовка к подъёму); 3. подъём либо взлёт (take-off). 4. зрелое общество 5. общество высокого потребления. Применяв данный подход к Азербайджану, мы обнаруживаем полное соответствие азербайджанской модели экономического успеха (см. таблицу1).

Азербайджанская модель экономического развития по Росту

Характеристика стадий развития по Росту	Стадии развития	Характеристика азербайджанской модели развития
<ul style="list-style-type: none"> - консерватизм - доминирование сельского хозяйства - иерархическая социальная структура - отсталые технологии - статическое равновесие 	1 стадия Традиционное общество	<p>19 век – до 1993 года</p> <p>Азербайджан в составе Российской империи и бывшего СССР</p>

<ul style="list-style-type: none"> - низкие темпы экономического роста - низкий уровень производительности труда - невосприимчивость к инновациям 		
<ul style="list-style-type: none"> - централизованное государство - преимущественное развитие одной отрасли и политическая под-держка - создание предпосылок для увеличения капво-жений - появление Предпринимательства - норма накопления 5% 	<p>2 стадия Подготовка к подъёму до 100 лет</p>	<p>1993-2003 г.г. Эпоха Гейдара Алиева</p> <ul style="list-style-type: none"> - создание независимого Азербайджана - формирование национальной экономики - макроэкономическая и финансовая ста-бильность - доминирование нефтяной отрасли - становление эко-номической инфраструктуры - транснациональные энергетические и транспортные проекты - развитие отечест-венного бизнеса
<ul style="list-style-type: none"> - промышленная мо-дернизация - комплексное Реформирование - доля инвестиций в объёме 10% национального дохода - появление новых прогрессивных сек-торов - экономический рост 7-10% 	<p>3 стадия Подъём (take-off) 20-30 лет</p>	<p>с 2003 года эпоха Ильхама Алиева</p> <ul style="list-style-type: none"> - азербайджанский вариант модернизации - экономический прорыв – рост свыше 30% - развитие нефтяных отраслей - рост внутренних и внешних инвестиций - комплексные ре-гиональные и

		<ul style="list-style-type: none"> - отраслевые программы - резкое снижение безработицы и бедности - повышение качества жизни
<ul style="list-style-type: none"> - динамизм развития - внедрение достижений науки и техники - рост городского на-селения - увеличение квалифицированного труда - развитие новейших отраслей - активная интеграция в мировое хозяйство. 	<p>4 стадия Зрелое общество (50-60 лет)</p>	<p>с 2013 года</p> <ul style="list-style-type: none"> - переход к новой структуре экономики - высокий уровень жизни - полное устранение бедности - новая социальная структура общества - формирование пе-редовых производственных комплексов
<ul style="list-style-type: none"> - доминирование сферы услуг - перманентное развитие науки и техники - социально-ориен-тированное государство всеобщего благоденствия - однородность общества 	<p>5 стадия Эра массового потребления</p>	<p>с 2023 года</p> <ul style="list-style-type: none"> - вхождение в группу стран с высокими доходами - социально-ориен-тированное государство - преимущественная роль технологических инноваций

Как видно из таблицы, применив методологию периодизации для анализа экономического развития Азербайджана, обнаруживается, что если подготовка к взлёту в других странах занимает до 100 лет, то под руководством Гейдара Алиева Азербайджан всего за 10 лет подготовил все необходимые факторы и предпосылки для сегодняшнего взлёта. До 1993 года Азербайджан находился на стадии традиционного общества. Царский период и период бывшего СССР однозначно характеризовались примитивной организацией производства,

более 70% трудоспособного населения было занято в сельском хозяйстве, национальный доход использовался крайне непроизводительно. Несмотря на определённое развитие в советский период, неэффективное плановое хозяйство, административно-командная система управления, нерациональное разделение труда обусловили консервацию производственной системы, её невосприимчивость к техническим новшествам, крайне низкий уровень жизни и т.д.

Согласно Ростоу вторая стадия является переходной к подъёму. Благодаря гению Гейдара Алиева всего за 10 лет завоёвана политическая независимость, был осуществлен переход к рыночной экономике, сформирована национальная экономическая инфраструктура, появился новый тип предприимчивых людей, созданы мощные инвестиционные механизмы, разработаны и пущены в ход крупнейшие транснациональные энергетические, транспортные проекты, республика стала полноправным членом мирового сообщества. За этот период в стране были подготовлены все необходимые предпосылки, факторы и условия для последующего взлёта (подъёма).

С 2003 года под руководством Президента Ильгана Алиева Азербайджан вошёл в новую стадию – период социально-экономического и технологического подъёма. Это полностью подтверждается теорией Ростоу, который характеризует этот этап как период промышленной модернизации, резкого роста капиталовложений, изменений методов производства. Ведь неслучайно первыми инициативами Президента Ильгана Алиева были концепция «Электронный Азербайджан», Указ «Об ускорении социально-экономического развития страны», Гос.программа развития регионов. Ещё в 2003 году Президент Ильган Алиев объявил ИКТ-сектор второй по значимости отраслью экономики, именно с этого года в Азербайджане начался инвестиционный бум – ежегодный прирост инвестиций составляет свыше 30 % (среднемировой – 4%).

Как обосновал Ростоу развитие (рост) первоначально охватывает небольшую группу отраслей промышленности (лидирующее звено) и позднее распространяется на экономику в целом. Для того чтобы, рост стал самодостаточным, самоподдерживающимся необходимы несколько условий – 1. резкое увеличение доли инвестиций в национальном доходе до 10%; 2. стремительное развитие одной либо нескольких отраслей промышленности и 3. победа сторонников модернизации экономики и авторитетная власть. Все эти факторы в совокупности распространяют модель роста на всю экономику.

Прежде всего, следует отметить, что Президент Ильган Алиев является сам автором азербайджанской модернизации, её идеологическим и политическим руководителем. Под его началом сформирована и действует высоко профессиональная команда, объединённая авторитетным лидером и едиными целями реформирования страны. Это является, по нашему мнению главным залогом азербайджанского успеха. Во вторых, Азербайджан лидирует в мире по показателю инвестиций как на душу населения, так и по соотношению к национальному доходу. И, наконец, после заключения контракта века в 1994 году, понадобилось всего 10 лет для создания и модернизации нефтяной промышленности и выхода на мировые рынки. Нефтяная промышленность и околонефтяные отрасли являются сегодня локомотивом азербайджанского экономического чуда. Именно этот сектор мультиплицирует рост на другие сектора – ИКТ, транспорт, туризм, АПК, строительство. Фактически на наших глазах создаются современные регионально-производственные комплексы, происходит резкое снижение бедности, осуществляется всесторонняя модернизация производственной системы.

Эти тенденции продолжатся до 2013 года, после чего начнётся новая стадия – движение к зрелости. Ростоу характеризует этот этап процесс технического прогресса, развития урбанизации (60-90%), повышение доли квалифицированного труда, широкого внедрения достижений науки и тех-

ники. К 2013 году Азербайджан подойдёт с достаточно диверсифицированной экономикой, доминированием среднего класса, преимущественно средними и высокими доходами в обществе. Это позволит начать процесс перехода к постиндустриальному обществу.

Необходимо отметить, что в своей книге «На пути к демократии: размышляя о наследии» проф. Рамиз Мехтиев обосновал, что подготовительная фаза и последующая за ней фаза утверждения демократии в Азербайджане заняли чуть более десятилетия, однако главный переходный период ещё впереди. Согласно проф. Мехтиеву Азербайджану ещё предстоит переход от индустриальной эпохи к миру постиндустриальных ценностей и традиций. Нам представляется, что данный постулат полностью соответствует теории Ростоу. Действительно, в ближайшие годы произойдут значительные изменения в процессах накопления финансово-экономических ресурсов, модернизации не только социально-экономической структуры, но и качественного совершенствования социальных отношений. Уже сейчас Президент Ильхам Алиев объявил образование и науку приоритетными направлениями, его концепция по превращению материального фактора в человеческий является основой перехода азербайджанского общества к новой экономике, к новому постиндустриальному обществу.

*yrd. Doç.Nesrin Güllüdağ,
arş. gör Berkan Hamdemir,
Aysun Laçin
(Kars, Kafkaz Universiteti)*

Küreselleşme, dil ve ulus devlet

Küreselleşme, son dönemlerin moda kavramı olmakla beraber tanımı üzerinde henüz bir fikir birliğine varılmıyş değildir. Ekonomik, siyasal, hukuksal ve sosyo-kültürel etkileri olan çok

boyutlu bir süreç olması bu kavramın tanımlanmasını zorlaştırmaktadır. Literatürde yapıları farklı tanımlara bakıldığında hepsinde kavramın farklı bir boyutunun öne çıkarıldığı görülmektedir. Bu da tanımı yapanların bu sürece hangi perspektiften baktığıyla yakından alakalıdır.

Küreselleşme ile ilgili tanımlardan birisi Amerikan Ulusal Savunma Enstitüsü tarafından yapılan tanımdır. Enstitü küreselleşmeyi "malların, hizmetlerin, paranın, teknolojinin, fikirlerin, enformasyonun, kültürün ve halkların hızlı ve sürekli bir biçimde sınır ötesine akışıdır" şeklinde tanımlamaktadır.

Küreselleşmede birinci dalgayı, Batı Avrupa'nın kapalı tarım ekonomisinden (feodalizmden), ticari kapitalizme geçişi oluşturmaktadır. Gelişen ticaret feodal beyliklerin üzerinde geniş ve güvenli bir pazar ihtiyacını doğurmuştur. Küreselleşmede ikinci dalganın itici gücü sanayileşmedir. Sanayi üretiminin artış göstermesi pazar açısından ulus devlet sınırlarının yetersiz kılmasından dolayı artık yeni pazarlar bulmak kapitalizm için elzem bir hal almıştı. Üçüncü küreselleşme dalgası, geçtiğimiz yüzyılın son çeyreğinde bilgi ve iletişim alanlarında gerçekleşen büyük teknolojik gelişmeler neticesinde ortaya çıktı.

Teknolojik ilerlemeler ve üretim alanındaki gelişmeler, bireyi içinde yaşadığı ulus-devleti aşma isteği ile donatmıştır. Küreselleşme ile beraber birey, uluslararası toplumla bütünleşme sürecine girmeye başlamış ve böylece evrensel anlamda toplumsallaşma ve küresel sivil toplum kavramından bahsedilir olunmuştur.

Biz bu bildirimizde, küreselleşme, dil ve ulus devlet, dilde ulusçuluk kavramları ve bunun Türk dilindeki görünüşleri üzerinde duracağız.

Keçid dövründə biznesin restrukturizasiyası məsələləri

Bazar münasibətlərinə keçid, əmtəə və maliyyə bazarlarının formalaşması, eləcə də rəqabətin artması müəssisələrin qarşısında yeni tələblər qoyur. Belə tələblərdən biri müəssisələrin (biznesin) restrukturizasiyasıdır. Biznesin restrukturizasiyası maliyyə dayanaqlığının və müəssisənin rəqabət qabiliyyətinin yüksəldilməsi, istehsal amillərindən effektiv istifadə olunması üçün əlverişli şəraitin yaradılmasına yönəldilən prosesdir. Restrukturizasiya nəticəsində istehsalın strukturunda və texnologiyasında, təsərrüfat proseslərinin və məhsul satışının idarə olunmasında mütərəqqi dəyişikliklər baş verir, müəssisənin maliyyə-iqtisadi göstəriciləri əhəmiyyətli dərəcədə yaxşılaşır.

Biznesin restrukturizasiyası əsasən üç halda həyata keçirilir. Birincisi, müəssisə dərin böhran vəziyyətində olduqda, yəni maliyyə-iqtisadi göstəricilər kəskin şəkildə pisləşdikdə və likvidlik əmsalı aşağı düşdükdə onun restrukturizasiyası həyata keçirilir. İkincisi, müəssisənin cari fəaliyyəti normal və gələcək inkişafına dair proqnozlar isə qeyri-qənaətbəxş olduqda. Bu halda restrukturizasiya geniş xarakter almadan neqativ dəyişikliklərə qarşı tədbirlərin görülməsini nəzərdə tutur. Üçüncüsü, səmərəli fəaliyyət göstərən və dinamik inkişaf edən müəssisələr restrukturizasiyaya məruz qala bilər. Belə müəssisələrdə restrukturizasiyanın aparılmasında məqsəd özlərinin rəqabət qabiliyyətini maksimum artırmaq və yaxın rəqiblərindən uzaqlaşmaqdır.

Biznesin məqsədindən və inkişaf strategiyasından asılı olaraq restrukturizasiyasının operativ və strateji forması seçilməlidir. Operativ restrukturizasiya müəssisənin maliyyə vəziyyətini və ödəmə qabiliyyətini yaxşılaşdırmaq məqsədilə müvafiq struktur dəyişikliklərin aparılması prosesidir. Strateji restrukturizasiya müəssisənin investisiya cəlb edilişinin, rəqabət qabiliyyətinin və

xüsusi kapitalın bazar dəyərinin artırılması istiqamətində tədbirlərin həyata keçirilməsini nəzərdə tutur. Bu tip restrukturizasiya uzun müddət ərzində müəssisənin maliyyə-iqtisadi göstəricilərinin yüksəldilməsini təmin edir.

Beləliklə, restrukturizasiya müəssisələrin ağır böhran vəziyyətindən çıxarılmasını, maliyyə vəziyyətinin yaxşılaşdırılmasını, xarici mühitdə baş verən dəyişiklikləri və bazar iqtisadiyyatının tələblərini nəzərə almaqla maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətinin səmərəli təşkilin mühüm vasitəsidir.

Dövlət əmlakının özəlləşdirilməsi biznesin restrukturizasiyasının əsas formalarından biridir. «Azərbaycan Respublikasında 1995-1998-ci illərdə Dövlət mülkiyyətinin özəlləşdirilməsinin I Dövlət Proqramı»na uyğun olaraq 42193 kiçik dövlət müəssisəsi, o cümlədən 934 sənaye, 568 tikinti, 4907 ticarət və ictimai işə müəssisəsi, 13639 nəqliyyat vasitələri, 10128 məişət xidməti obyektləri, 680 yanacaq doldurma məntəqələri özəlləşdirilmişdir. «Azərbaycan Respublikasında dövlət əmlakının özəlləşdirilməsinin II Dövlət Proqramı» çərçivəsində orta və iri müəssisələr səhmdar cəmiyyətlərinə çevrilir və onların səhmləri çek və pul hərraclarında satılır. 1997-2008-ci illərdə iri və orta müəssisələrin əsasında 1612 səhmdar cəmiyyətləri yaradılmış və onların səhmlərinin satışından dövlət büdcəsinə 67,4 milyon manat vəsait daxil olmuşdur.

Müasir bazar iqtisadiyyatı şəraitində orta və iri müəssisələrin səhmdar cəmiyyətlərinə çevrilməsi zamanı aşağıdakı şərtlər nəzərə alınmalıdır:

- biznes fəaliyyəti kifayət qədər səmərəli olmalıdır. Bu özəlləşdirilən müəssisəyə potensial investorların marağını artırır, mülkiyyətçinin mövqeyini möhkəmləndirir və əlavə investisiyanın cəlb edilməsini xeyli asanlaşdırır.

- təsisçilər müəssisənin nizamnamə kapitalında öz paylarının azaldılması hesabına əlavə maliyyə resurslarının cəlb edilməsində maraqlıdırlar. Bu təsisçilərin investorlarla əməkdaşlığa hazır olmasını ifadə edir.

Dövlət müəssisələrinin özəlləşdirilməsi prosesində onların təşkilati restrukturizasiyası da həyata keçirilir, yəni iri şirkətlər bölünmə və ayrılma formasında yenidən təşkil edirlər. Araşdırmalar sübut edir ki, bu üsul iqtisadi cəhətdən səmərəli deyildir. Fikrimizcə, iqtisadi səmərəlilik baxımından iri şirkətlərin restrukturizasiyası həyata keçirildikdən sonra onlar tam halında özəlləşdirməyə çıxarılmalıdır. Həmçinin müəssisələrin təşkilati restrukturizasiyası aparılarkən onların yenidən birləşmə formasından geniş istifadə edilməsi məqsədəuyğundur.

Biznesin restrukturizasiyası prosesində müəssisələrin qeyri-profil aktivlərin satılması və borclarının restrukturizasiyası da həyata keçirilir. 1990-1996-cı illərdə müəssisələrin bazar münasibətlərinə uyğunlaşdırılması ilə əlaqədar yaranan problemlər, istehsalın kəskin şəkildə azalması, yüksək inflyasiya vaxtı keçmiş qarşılıqlı borcların artmasına gətirib çıxarılmışdır. Özəlləşdirilən müəssisələrin dövlət büdcəsinə, büdcədən kənar dövlət fondlarına vaxtı keçmiş borclarının ləğv edilməsi məqsədəuyğun olsa da, səhmlərin nəzarət zərfi dövlətə məxsus banklara, qiymətləri (tarifləri) dövlət tərəfindən tənzimlənən məhsul, iş və xidmətlərin istehlakına görə dövlət müəssisələrinin borclarının ləğvi səmərəli hesab edilə bilməz. Fikrimizcə, müəssisələrin özəlləşdirilməsindən əldə edilən vəsait onların vaxtı keçmiş borclarının ödənilməsinə yönəldilməlidir.

Müasir dövrdə sənaye müəssisələrinin restrukturizasiyasının əsas istiqamətlərindən biri onların istehsal güclərinin və istehsal meydançaları sahəsinin gələcək satış imkanlarına uyğunlaşdırılmasıdır.

Summary

Business restructuring in transition to the market economy

During the transition period to the market economy the necessity of implementing restructuring of enterprises (business)

and the main factors making this process crucial are explained. Privatization of state property and organizational and financial reconstruction matters of enterprises in the privatization process are of great significance.

*i.e.d. Hacızadə E.M.
(ADİU, Magistr Hazırlığı Mərkəzi)*

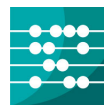
Beynəlxalq maliyyə və qloballaşma

Qloballaşma dərin struktur təhlili obyektinə çevrildikdən sonra bir daha müəyyən edilmişdir ki, o quruluş kompozisiyasında əsaslı olaraq maliyyə tərkibliyidir. Maliyyənin qloballaşmanın başlıca hərəkətverici qüvvələri sırasında artan gücü və müstəqilliyinin genişlənməsi nəticəsində isə əlahiddə bir proses olan maliyyə qloballaşması formalaşdırmışdır. Daim təsir effektivliyini yüksəldən maliyyə qloballaşması da öz növbəsində hər bir yeni iqtisadi fenomen kimi elmi əhəmiyyət daşıyır və konseptual tədqiqat araşdırmaları tələb edir. Bu tələb həm də ondan irəli gəlir ki, qloballaşmanın milli iqtisadiyyatların inkişafında rolu getdikcə genişlənir və yaşanan ümumdünya maliyyə böhranı da bu nüfuzun nə qədər təsirli olduğuna bir daha yəqinlik gətirir.

Maliyyə qloballaşması qlobal iqtisadiyyatın tərkib hissəsi olaraq, beynəlxalq maliyyə, valyuta və kredit sisteminin formalaşması və funksionallığının xüsusi prosesi kimi çıxış edir. Maliyyə qloballaşmasının strukturu keyfiyyətcə dünya maliyyə bazarları subyektlərini və həmçinin qlobal maliyyə məhsullarını əhatə edir və proses müvafiq dünya bazarlarında yüksək kapital mobilliyi ilə müşayiət olunur.

Maliyyə qloballaşmasının spesifik cəhətlərini və xarakterik xüsusiyyətlərini aşağıdakı elementlər səciyyələndirir:

- ölkələr və regionlar arasında, o cümlədən elektron şəbəkələr sferasında azad və effektivli kapital axınları;

- beynəlxalq valyuta kredit və maliyyə bazarlarının fəaliyyəti;
- milli iqtisadi sistemlərin dünya valyuta, kredit və maliyyə şəbəkələrinin üzərindən tənzimlənməsinin formalaşması;
- transmilli korporasiyalarının beynəlxalq valyuta, kredit və maliyyə münasibətlərində strateji iştirakı.

Maliyyə qloballaşdırılması subyektlər təsnifatına da malikdir və onun başlıca beynəlxalq institutları aşağıdakılardır:

- beynəlxalq və regional maliyyə təşkilatları (*Beynəlxalq Valyuta Fondu, Beynəlxalq bank qrupu, Avropa Yenidənqurma və İnkişaf Bankı, Ümumdünya Ticarət Təşkilatı və s.*);
- transmilli korporasiyalar, institusional investorlar və sığorta kompaniyaları.

Bank infrastrukturunun və beynəlxalq kredit hesablaşma əməliyyatlarının genişlənən transmilli hərəkəti, bu sferada elektron kommunikasiya vasitələrinin və peyk rabitəsinin sürətli inkişafını stimullaşdırır və nəticədə ödəniş sistemləri daha mobil xarakter alır. Bu isə öz növbəsində, maliyyə qloballaşmasının daha da vüsətlənməsi ilə müşayiət edilir.

Maliyyə qloballaşması maliyyə bazarlarının qloballaşması ilə də əhəmiyyətli dərəcədə bağlıdır. O, bazar mexanizmlərinin inkişafı və genişlənməsi ilə daha yüksək sürət toplayır. Bunun nəticəsində isə investorlar valyuta kursları, faiz stavkalarına müqabil effektiv reaksiya verir, hökumətin inflyasiya siyasətinə, vergi intizamına və dövlət borclarının idarə edilməsinə əhəmiyyətli təsir göstərirlər.

Maliyyə bazarlarının qloballaşması, inkişaf etmiş və eyni zamanda inkişaf etməkdə olan ölkələrdə kapital axınında maneələrin məhdudlaşdırılması ilə mümkün olmuşdur. Məhz bu qrup ölkələrdə genişlənən açıq iqtisadiyyat maliyyə axınlarının sərbəstləşməsi istiqamətində keyfiyyət dəyişikliklərinə zəmin yaratmışdır. Bu gerçəklik də müvafiq bazar sistemində əsaslı unifikasiyaların aparılmasını labüd edir.

Qlobal maliyyə bazarlarına əməliyyatların beynəlxalq miqyasda aparılması xarakterikdir. Bu reallıq isə investisiya proseslərinin, kreditləşmənin, valyuta və qiymətli kağızlarla ticarətin sutka ərzində fasiləsiz hərəkəti, investorların və həmçinin borc alanların dünyanın istənilən nöqtəsində elektron şəbəkədən istifadə etməsi imkanlığı ilə təmin olunur. Göründüyü kimi, burada elektron innovasiyalar həlledici rol oynayaraq, sistem rasionallığını genişləndirirlər.

Beynəlxalq maliyyə bazarına təsir edən subyektlərin sayı artmaqdadır. Banklar və sığorta kompaniyaları yerli bazarlarda öz mövqelərini möhkəmləndirərək maneəsiz digər ölkələrin maliyyə bazarlarına müdaxilə etmək imkanları qazanırlar. Bu iş filialların və törəmə təşkilatların yaradılması ilə formalaşır. Bununla belə, vurğulanmalıdır ki, beynəlxalq maliyyə bazarlarında müvafiq situasiyaya təsir göstərən yeni maliyyə institutlarının yaradılması prosesi olduqca əmək tutumludur. Bunun üçün qeyri-standart nou-haular və yaxud da, olduqca böyük həcmli investisiya resursları lazımdır.

Texniki innovasiyalar dünya iqtisadiyyatının artımına və dünya maliyyə bazarında maliyyə əməliyyatlarının genişlənməsinə təsir göstərirlər. Maliyyə bazarının subyektlərinin kredit qabiliyyətliliyini təmin edən qanuni möhkəmlənən normativlər isə beynəlxalq valyuta, kredit və maliyyə münasibətləri iştirakçılarına olan tələbi yüksəldir. Bu normativlər investisiya qoyuluşları riskləri və nizamnamə kapitalı ölçüləri arasında təyin olunmuş nisbətləri əks etdirir və nəticədə maliyyə subyektlərinin kəmiyyət artımı ilə yanaşı, onların keyfiyyət parametrləri də genişlənir.

Maliyyə qloballaşmasının perspektiv inkişafının paradoksal olan iki istiqaməti fərqləndirilir. Belə ki, innovasiyalı maliyyə alətlərindən istifadə etmə bir tərəfdən maliyyə qloballaşmasının maliyyə subyektlərini müəyyən dərəcədə gözlənilməz risklər, kəskin valyuta kursları və faiz stavkaları dəyişkənliyindən mühafizə edir və digər tərəfdən isə müvafiq tarazlıq mexanizmləri beynəlxalq valyuta, kredit və maliyyə qeyri-stabilliyi doğurur. Lakin buna baxmayaraq, ümumilikdə innovasiyalı maliyyə

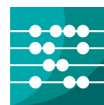
alətləri maliyyə qloballaşması prosesinin təkanvericisi qismində çıxış edir və onların təkmilləşməsi bu nisbətlərin azalması istiqamətində tənzimlənmələri səmərələşdirir.

Beləliklə, bir daha müəyyən olunur ki, maliyyə qloballaşması qaçılmaz bir prosesdir və milli iqtisadiyyatların integrativ inkişaf strategiyaları da onun davranış və sistem qanunauyğunluqlarından asılıdır. Bununla belə, dünya maliyyə bazarlarının və kapital mobilliyinin artımının məhdudlaşdırılması strategiyası da bir uzaqgörənlik kimi qəbul edilməməlidir. Belə ki, maliyyə qloballaşması fəmillərindən milli iqtisadiyyatların inkişaf konsepsiyalarında ağıllı və biçimli istifadə olunması dövlət və insanın rifahı naminə daha üstün sosial gərəkli və iqtisadi səmərəlidir.

*doctor of economic Elshan M. Hajizadeh
(ASEU, The Center of Preparation of Masters)*

Summary International finance and globalization

Clause is devoted research of the structural analysis financial globalization, as one of the major compound parts globalization. Here, analysed structural elements of essence, characteristic features of the financial globalization, is proved important the role of system electronic networks in international financial operations. Is once again determined, that financial globalization are inevitable process. From this point of view, strategy of integration development national economic strategists depends on its laws behaviour. Therefore, in strategy of development of national economy it is necessary to use reasonably and moderately factors financial globalization

*i.e.d., prof. Rəhmanov F.P.
(ADİU)*

Qloballaşma şəraitində sosial siyasətin investisiya mexanizmlərinin təkmilləşməsi

Azərbaycan iqtisadiyyatının islahatı qloballaşma şəraitində müvafiq olan sosial siyasətin konseptual əsaslarının işlənilib hazırlanmasının zəruriliyini şərtləndirir. Sosial siyasətin maliyyələşdirilməsinin bugünkü vəziyyəti keçid dövrünün başlıca xüsusiyyətlərini, struktur, institusional, siyasi, sosial və iqtisadi islahatların natamamlığını əks etdirir.

Əhəmiyyətli çatışmazlıqlar, həm sosial siyasətin gerçəkləşdirilməsinin maliyyələşdirmə prosesinin sistemli təşkilində, həm də fəaliyyətdə olan sistemin başlıca mexanizmlərinin (məqsəd, normativ-hüquqi, institusional) tərkibində müşahidə olunurlar. Bununla əlaqədar, Azərbaycanda sosial siyasətin həyata keçirilməsi prosesinin təsirli mexanizm, metod və üsullarının işlənilib hazırlanması xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

Dövlətin apardığı sosial siyasətin səmərəliliyi ölkə əhalisinin sosial dəstəyinin və müdafiəsinin səviyyə və keyfiyyətində bilavasitə öz əksini tapır. Bununla belə, sosial sferanın inkişaf etdirilməsi sahəsində müvafiq strategiyanın dövlət tərəfindən seçimi olmazsa, vətəndaşların (əhalinin ən aztəminatlı təbəqələrindən başlayaraq) optimal şəkildə dəstək və müdafiəsini təsəvvür etmək qeyri-mümkündür. Belə bir strategiya, dövlətin ümumi iqtisadi siyasəti, həmçinin, dövlət büdcəsinin və müxtəlif büdcədənəkar mənbələrin real investisiya imkanları nəzərə alınmaqla, işlənilib-hazırlanmalıdır.

Müasir şəraitdə, ölkə iqtisadiyyatında baş verən müsbət irəliləyişlərin təsiri, həmçinin, dünya bazarında (əsasən, neft və qaz bazarında) əlverişli konyunktura nəzərə alınarsa, bu halda, sosial istiqamətli, sosial məqsəd və vəzifələrin gerçəkləşdirilməsi, ölkə əhalisinin həyat səviyyəsi və keyfiyyətinin yüksəlişi yönümündə səmərəli fəaliyyət göstərə biləcək bir iqtisadi sistemin

Yaranması üçün hər cür obyektiv zəmin vardır-mövcuddur. Əhəlinin həyat səviyyəsi və keyfiyyətinin formalaşması müxtəlif amil və səbəblərin təsiri altında baş verir. Bunlardan, olduqca əhəmiyyətliləri sırasına makroiqtisadi amilləri (qiymətlərin səviyyəsi, inflyasiyanın səviyyəsi, əhəlinin gəlir və xərclərinin dinamikası), sosial, demografik və digərlərini aid etmək olar. Yaranmış şəraitdə, dövlətin cəmiyyət qarşısında öz sosial öhdəliklərini (pensiya təminatı, sosial sığorta, islə təmin etmə) yerinə yetirməli olması nəzərə alınmaqla, sosial siyasətin səmərəli investisiya alətlərinin formalaşdırılması xüsusi əhəmiyyətə malik olur.

Əlavə olaraq, qeyd etmək gərəkdir ki, sosial siyasət uzun müddət ərzində aparılmalı, uzaq perspektivə istiqamətlənməli, əhəlinin həyat şəraiti göstəricilərinin dünyanın inkişaf etmiş ölkələrinin sosial göstəricilərinə müvafiq gəlməsini nəzərdə tutmalıdır. Bununla belə, qısamüddətli perspektivdə dövlətin səmərəli sosial siyasəti – əhəlinin normal və sabit həyat səviyyəsi üçün şəraitin yaradılmasına, sosial partlayışın qarşısının alınmasına istiqamətlənmiş tədbirlər kompleksinin həyata keçirilməsinə istiqamətlənməlidir.

Hal-hazırda sosial siyasətin başlıca məqsədləri dövlətin investisiya imkanları və iqtisadi siyasətin prioritetləri nəzərə alınmaqla, mərhələli şəkildə gerçəkləşdirilə bilər. Bu halda, sosial prioritetlər qismində aşağıdakıları seçmək olar:

- əhəlinin maddi vəziyyətinin və həyat şəraitinin yaxşılaşdırılması;
- daim dövlətin dəstəyinə ehtiyacı olan, sosial cəhətdən zəif təbəqələrin müdafiəsinin maksimal şəkildə səmərəli təminatı;
- əhəliyə əsas sosial xidmətlərin (pensiya təminatı, tibbi xidmət, pulsuz təhsil) hamılıqla əlçatanlığının və ictimai-məqbul keyfiyyətinin təminatı;
- əhəlinin əmək, sosial müdafiə, təhsil, sağlamlığın qorunması, mədəniyyət sahəsində konstitusiyaya hüquqlarına zəmanətinə şəraitin yaradılması;

• əmək qabiliyyətli əhəliyə öz gəlirləri hesabına daha yüksək sosial istehlak səviyyəsini təmin etmək imkanı verən iqtisadi mühitin yaradılması;

- sosial siyasətin ailə yönündə istiqamətlənməsi, ailəyə təqdim olunan hüquq və sosial zəmanətlərin təminatı;
- demografik vəziyyətin yaxşılaşdırılması;
- sosial sahələrin fəaliyyətinin təkmilləşdirilməsi.

Beləliklə, müasir sosial siyasət ümumi iqtisadi strategiyanın işlənilib-hazırlanması və sosial dövlətin quruculuğu mövqeyindən işlənilib hazırlanmalı, həmçinin, sosial vəzifələrin həlli zamanı sosial sferanın qalıq prinsipləri əsasında maliyyələşdirilməsini qaçılmaz şəkildə törədən sahə yönünə imtinadan ibarət olmalıdır.

Sosial sferanın inkişafına investisiya mexanizmlərinin hal-hazırkı vəziyyəti, onların fəaliyyətinin optimal variantlarının axtarışını şərtləndirir. Belə olduqda, sosial sferaya investisiya proseslərində islahatların mahiyyəti, yalnız, resursların sadəcə qənaəti ilə kifayətlənməməlidir. Sosial siyasətin səmərəli investisiya alətlərinin işlənilib-hazırlanması müstəsna əhəmiyyətə malikdir, çünki, bütövlükcə, aparılan sosial-iqtisadi siyasətə əhəlinin münasibəti, əldə olunan nəticələrlə müəyyən olacaqdır. Lakin islahatların gedişatında, sosial sferanın investisiyalaşdırılmasının qeyri-bazar və bazar mexanizmlərinin optimallaşdırılması kimi mürəkkəb bir problem yaranır. Bazar mexanizmlərinin tətbiqi, investisiya resurslarının daha səmərəli istifadəsi üçün, həmçinin, əhəlinin ehtiyac və tələblərinin daha dəqiq nəzərə alınması üçün zəruridir.

Bundan başqa, qeyd etmək gərəkdir ki, Azərbaycan iqtisadiyyatının bazar islahatları əhəmiyyətli dərəcədə imkanlar yaratdı ki, sosial sferanın investisiya potensialı strateji dövr ərzində inkişafın səmərəliliyinin artırılması məqsədi ilə gerçəkləşdirilsin. Yeniləşmə prosesləri o şərtlə müvəffəqiyyətli ola bilər ki, sosial sfera obyektlərinin sabit fəaliyyətinə və yüksək səviyyəli rəqabətə davamlılığına nail olunması ilə bağlı sosial-iqtisadi

vəzifələr kompleksinin həllinin bir vasitəsi kimi, təsirli investisiya alətləri formalaşdırılsın.

Sosial siyasətin əsas müddələrinin həyata keçirilməsinə yönəlmiş tədbirlər kompleksi qismində təşkilat mexanizmi çıxış edə bilər ki, onun köməyi ilə səmərəli investisiya əsaslarının formalaşdırılmasında və tətbiqində sistemliliyin çatışmazlığı aradan qaldırılsın, həmçinin, mövcud iqtisadi şəraitdə, Azərbaycanda sosial siyasətin reallaşdırılması ilə bağlı proqram və layihələrə qoyulan investisiyaların gəlirliliyinin artırılması və investisiya risklərinin azaldılması ilə ifadə olunan nəticələrin əldə edilməsi məqsədi ilə, investisiya mexanizminin qarşılıqlı fəaliyyətinin elmi əsaslarının zəmini yaradılsın.

İşsizliyin artımının qarşısının alınması, sosial gərginliyə doğru meyillərinin aradan qaldırılması, büdcədənkənar fondların fəaliyyətində problemlər və sosial təyinatlı obyektlərin investisiya problemlərinin həllində bu fondların səmərəliliyinin artırılması – bütün bunlar, Azərbaycanda sosial siyasətin reallaşdırılmasının investisiya təminatı sahəsində metodoloji və metodik müddələrin işlənməsinə dair təxirəsalınmaz tədbirlərin görülməsi zərurətini şərtləndirir.

Bazar şəraitində, sosial sferaya investisiyaların müsbət nəticələnmə praktikası, maliyyə menecmenti metodikasının təkmilləşdirilməsi, sosial ödənişlərin fərdiləşdirilməsi, onların həcmnin vergitutma bazası ilə uyğunlaşdırılması, əhalinin sosial ehtiyaclarının ödənilməsinə dövlətin ayırdığı məhdud maliyyə vəsaitlərinin daha qənaətcil və məqsədyönlü istifadəsi xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Sosial siyasətin investisiyalaşdırılması prosesinin reallaşdırılması şərtlərindən biri də - sosial sferada təşkilati-iqtisadi islahatların aparılmasında iştirakı miqyasından çıxış edərək, investisiya və investisiya xidmətlərinə tələb və təklifin iqtisadi tarazlığının təmin olunması tədbirləri, investisiya fəaliyyətinin idarə olunması tədbirləri kompleksinin yaradılması və rəşional tətbiqi məsələlərinin həllinin elmi əsaslandırılmasının gücləndirilməsidir.

Strateji dövr üçün sosial siyasətin təsirli investisiya alətlərinin formalaşdırılması və tətbiqi məsələlərinin həllinin başlıca istiqamətləri – investisiya potensialının səmərəli istifadəsini təmin edən tədbirlər kompleksinin həyata keçirilməsi üçün zəruri olan investisiya infrastrukturunun və bazar infrastrukturunun istifadəsinin genişləndirilməsi, yenidən qurulması, intensivləşdirilməsidir, həmçinin, investisiya bazarı subyektlərinin – dövlətin, investisiya sferası idarələrinin, maliyyə-kredit sferası müəssisələrinin, sosial sferanın bütöv bir sistem şəklində inkişafına xidmət edən özəl təşkilati-hüquqi strukturların - iqtisadi və sosial məsuliyyətinə dair normativ-hüquqi və qanunvericilik aktlarının ardıcıl reallaşdırılmasıdır. Sosial sferanın resurs potensialının qorunması, metsenatlıq və xeyriyyəçilik əməllərinin yenidən canlandırılması məqsədi ilə, sosial sferada inteqrasiya əsaslarında əməkdaşlığın yeni təşkilati-hüquqi formalarının yaradılması, həmçinin, mövcud bazar tələbatı və rəqabəti meyarları nəzərə alınmaqla, iri investisiya layihə və proqramlarının həyata keçirilməsi gərəkdir.

Sosial siyasətin həyata keçirilməsi prosesinin investisiyalaşdırılmasının təməlini - kapital qoyuluşunun vərdiş etdiyimiz sxemlər üzrə sadəcə artırılması deyil, strateji perspektivə hesablanmış, yalnız kəmiyyət aspektləri yox, həm də struktur və keyfiyyət aspektləri nəzərə alınmaqla, peşəkarlıqla və müsbət nəticələrlə aparılmış investisiyalaşdırma təşkil etməlidir. Bununla yanaşı, sosial siyasətin investisiya alətlərinin təkmilləşdirilməsi, real mövcud olan maliyyə resursları və investisiya imkanlarından çıxış etməklə aparılmalıdır. Məhz, investisiya resursları səmərəli istifadə edildikdə, sosial sferanın inkişafı maneə və əyləcə çevrilmir, əksinə, iqtisadi arımın katalizatoru olur.

Bununla əlaqədar, sosial siyasətin daha səmərəli həyata keçirilməsi üçün, bir sıra tədqiqat və tədbirlər aparılmalıdır: sosial-iqtisadi monitorinqin təşkili; sosial sferada investisiya prosesinin formalaşdırılması və həyata keçirilməsi təcrübəsinin ümumiləşdirilməsi (kompleks şəklində yaxud ayrı-ayrı istiqamətlər üzrə). Məhz, dünya maliyyə bazarlarının konyunkturlu

sıçrayışlarına davamlı investisiyaların mövcudluğu, iqtisadiyyatın rəqabət qabiliyyətinin artırılmasının ayrılmaz şərtlərindəndir. Bu kateqoriyadan olan investisiyalara - əsas mənbəyi əhalinin əmanətləri olan daxili investisiyalar aiddir. Belə olduqda, sosial sferanın investisiya resursu qismində əhalinin əmanətlərinin cəlb edilməsinin aktuallığı – onların əhəmiyyətli həcmi və müsbət artım meylləri ilə müəyyənləşdirilir.

Summary

Report is analysing methodological problems of the improvement of financial social policy in conditions of transient period.

It is mentioned that improvements of financial social policy should be realized pursuant to real present financial budgets and investment possibilities.

*к.э.н, доц. Муталимов В.А.
(ДГУ)*

Тенденции глобализации в условиях мирового экономического кризиса

Отличительной особенностью последних 20–30 лет развития современной мировой экономики является то, что в нем сформироваться подсистемы, отражающие процесс глобализации. Это – сфера деятельности ТНК и позиции международных экономических организаций в мировой экономике.

Сфера межгосударственных отношений достаточно традиционна, ведь именно государства с исторических времен являлись главными субъектами внешнеэкономической деятельности. Глобализация ослабляет позиции национальных государств в мировой экономике в пользу этих подсистем.

Область деятельности ТНК по своей мощи зачастую превосходит национальные экономики. По данным ООН если еще в 1970 году в мире было 7,3 тыс. ТНК с 24 тыс. филиалами то к началу 2000-х годов уже насчитывалось около 40 тыс. материнских ТНК, контролирующих более 250 тыс. дочерних компаний и отделений за рубежом. ТНК опосредуют около 40% всей мировой торговли, создают около четверти мирового ВВП.

Позиции международных экономических организаций усилились сравнительно недавно, и это также отражает процесс глобализации мировой системы. Международные организации уже не просто опосредуют отношения между странами и являются надстройками системы, но и сами служат полноправными субъектами мирового хозяйства, вступая во внешнеэкономические сделки и с национальными государствами, и с ТНК, и другими международными организациями.

Сферы проявления глобализации всесторонны: экономика, политика, социальная сфера, наука, культура, религия.

Термин «глобализация» (от латинского слова global – мировой, всемирный) впервые в описании мировой экономики применил американский экономист Т. Левитт в 1983 году. Под этим термином он понимал процесс слияния рынков отдельных благ, выпускаемых крупными транснациональными корпорациями. В научном обороте данный термин стали применять в начале 90-х годов XX века.

Японский экономист К. Омэ, консультант Гарвардской школы бизнеса, в своей книге «Мир без границ» (1990г.) дает широкую трактовку процессу **глобализации**, в которой он выделяет несколько направлений: а) финансовую глобализацию; б) становление глобальных многонациональных корпораций; в) регионализацию экономики; г) интенсификацию мировой торговли в интересах ТНК.

Разнятся в определении сущности глобализации и российские экономисты. Например, профессор Авдокушин

Е.Ф. в книге «Международные экономические отношения» считает **глобализацию** как закономерный процесс интернационализации производства и капитала, профессор А.С. Булатов – процесс превращения мирового рынка в единый рынок товаров, услуг, капитала, рабочей силы и знаний называет **глобализацией**.

Действительно **глобализация** в ее экономическом понимании представляет собой углубление интернационализации экономики, но трансформируя функции национальных государств в направлении их сокращения.

Глобализация – это неокOLONиализм конца XX начала XXI веков. Цель глобализации – беспощадная эксплуатация мировых ограниченных экономических ресурсов.

Целевая установка глобализации – создание метаэкономики и метаобщества, элиминирующих национальную специфику, что не может не вызывать опасения общественности стран-объектов глобализации.

Существующее многообразие концепций, объясняющих природу глобализации, ее сущность, последствия, и её проявление во всех основных сферах жизни человеческого общества делает эту проблему очень **актуальной**. В частности глобализация оказывает влияние на формирование политических институтов и протекание политических процессов на различных уровнях, является контекстом современного общественного развития.

Теоретическая и практическая значимость процесса глобализации обусловлено ещё и тем, что: во-первых, наличием в мире более 2500 антиглобалистских организаций, которые всё активнее протестуют против данного мирового процесса; во-вторых, наличием в мире государств, не приемлющих глобализацию: Венесуэла, Боливия, Куба, КНДР, Белоруссия, Малайзия, Иран и др.; в-третьих, наличием в мире государств менее вовлечённых в этот процесс, например Азербайджан, Россия, но успешно использующие глобализационные процессы в интересах своих народов, в-четвёртых,

учащение и углубление финансовых кризисов, факторами которых в большей степени являются ТНК США и международные финансово-кредитные организации.

Глобализация это всемирное распространение культурных, социальных, экономических, финансовых, политических, технологических, информационных механизмов западной цивилизации (в основном Американской). Как и во всяком явлении, в нем есть положительные и отрицательные стороны.

Бесспорно, глобализация имеет позитивные результаты. А последствия негатива для стран-объектов глобализации не соизмеримы с позитивом.

Мировой экономический кризис 2008-2009 годов убедил мировое сообщество в настоятельной необходимости международно-правового регулирования процессов глобализации.

Тот же кризис предопределил дальнейшие тенденции развития мировой экономики в связи с усилением глобализации:

- повышение роли государства по защите национальных экономических ресурсов;
- изменение содержания и формы деятельности МВФ, ВТО, Мирового банка;
- пересмотр роли и значимости доллара в мировой экономике как резервной валюты;
- разработка нового международного экономического порядка;
- нарастание тенденций перехода от либеральной экономической модели к социально-регулируемой, социально-ориентированной модели экономического развития, т.е. социализации экономик и обществ;
- тенденция конвергенции рыночной и плановой экономик.
- усиление роли денежных единиц стран БРИК, ШОС, ЕВРАЗЭС в мирохозяйственных связях;
- возвышение роли Китая в экономике США;

- усиление роли коллективного (регионального) регулирования национальных экономик;
- совершенствование Международного частного права.

Тенденции глобализации будут направлены в сторону:

- активизации роли БРИК, ШОС и ЭВРАЗЕС в глобализации (глобализация наоборот);
- активизации антиглобалистских тенденций стран севернее экватора (страны южнее экватора глобалистов не интересуют);
- совершенствования и активизации стран СНГ, в частности Азербайджана и России, в глобализационных процессах;
- углубления и диверсификации связей стран Южно-Кавказского региона и России в глобализационных процессах;
- уменьшения роли США в мировой экономике как экономического гегемона и политического жандарма, в частности на постсоветском пространстве;
- мир вступает в период нового индустриального рывка третьих стран.

Литература

1. Авдокушин Е.Ф. Международные экономические отношения: Учебное пособие. – М., 2001.
2. Экономика: Учебник / Под ред. А.С. Булатова. – М., 2002.

*проф. Джалилова Н.М.
(АГЭУ)*

Глобализация – как стадия цивилизационного развития

*«Кто трон твой захватил? Ведь
это лишь Муканна,
Он сотворит луну для вящего обмана.
Но с этойкой луной мир все же
будет мглист:
Его не озарит железа круглый лист.»
«Хамсе» Низами*

Глобализация влечет за собой формирование новой геополитики и нового видения мира, все более приобретающего образ единого целого, состоящего из «поток» и «сетей». Хотя глобализация и порождает некое «сущностное единство» во внешнем облике социально-политической жизни, не следует представлять себе ее как нечто совершенно однородное.

Сегодня ясно, что от глобализации невозможно укрыться. Глобальные процессы приобретают все большее влияние на локальные, и, несмотря на очевидное сопротивление, даже устойчивые режимы вынуждены в той или иной степени идентифицироваться с глобальной системой. Динамика глобализации поддается изучению только при условии, что будут сняты условные различия, формы человеческой деятельности не будут рассматриваться как приоритетные по отношению к другим, а существующие территориальные границы в мире – условными и проницаемыми.

Процессы мирового развития в начале XXI века характеризуются через понятие глобализация, суть которой в резком расширении и усложнении взаимосвязей и взаимоотношений государств и народов. Это новая стадия обществен-

ного развития в общепланетарном масштабе, что стало возможным благодаря достижениям науки и техники, воздействующих на все сферы жизнедеятельности человека.

Демократизация, либерализация, открытость экономики, формирование мирового рынка, унификация подходов к проблемам безопасности определяют в современном мире внутреннюю и внешнюю политику большинства государств и народов мира. Возрастает влияние транснациональных негосударственных образований – этнических диаспор, религиозных движений, глобальных фирм. В процессе глобализации увеличивается экономическая взаимозависимость различных стран, выражающаяся

в росте международного обмена финансовыми ресурсами, товарами, услугами, технологиями.

Устойчивое развитие всей мировой системы ведущее мировое сообщество к новому состоянию опирается в ряд факторов: военная мощь держав, вышедших победителями в «холодной войне»; бурный подъем экономики в Северной Америке, Западной Европе, Восточной Азии; ослабление значимости государств на фоне роста влияния транснациональных корпораций и надгосударственных организаций; стремление государств и народов обрести в новых условиях и новую идентичность; обострение противостояния бедности и богатства; демографический взрыв в развивающемся мире, способный радикально изменить сложившуюся в XX веке конфигурацию мира.

Глобальные процессы связаны и с интересами граждан Азербайджана:

- социально-экономическое развитие всей страны и регионов;
- преодоление кризисных явлений;
- социальная защита малообеспеченных семей и пенсионеров;

- урегулирование Нагорно-Карабахского конфликта в соответствии с нормами международного права в рамках территориальной целостности страны;

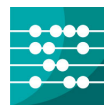
- эффективность управления и повышение ответственности руководящих структур;
- укрепление национального единства;
- проведение сбалансированной внешней политики;
- интеграция в европейские и мировые структуры;

В условиях глобализации эти процессы требуют рационального использования экономического, интеллектуального потенциала, геополитического положения страны. Наша страна в современном глобальном мире живет и создает в условиях двойных стандартов, т.к. мировое сообщество выступает с идеей объединения усилий всех стран для защиты от терроризма. А ведь земли Азербайджана, его территория и граждане подвергнуты оккупации, агрессии, геноциду, вандализму и жестокости не какими-либо террористами, а членом ООН, СЕ – государством Армения, истребляющим мирное население, занимающимся грабежом, присвоением исторических и природных наших национальных ценностей, памятников культуры Азербайджана.

Создание нового глобального общества далеко от завершения, оно сталкивается со сложными барьерами из-за неравенства возможностей и культурным многообразием человечества, различий в уровне социально-экономического и политического развития. Давая оценку расстановке сил в глобальном мире Президент страны И.Г.Алиев заявил: «Азербайджан, следующий по пути экономического развития, взаимного сотрудничества, никогда не станет ареной противостояния»¹

Народы мира должны сплотиться, чтобы обеспечить будущее человечеству. Их стратегия развития должна опираться на разум и справедливость, что позволит создать жиз-

¹ Алиев И.Г. Территориальный тог не уместен // Регион plus // № 10. 2007, с.13

неспособную и управляемую мировую систему. А.Тойнби отмечал: «Общество ориентированное на верность традициям, обречено на исчезновение. Общество, ориентированное на свое настоящее обречено на застой. И только общество, ориентированное на будущее способно развиваться».¹

Сегодня население Земли вынуждено жить в навязанных условиях, т.к. мир уже не управляется национальными системами. Эти механизмы заменены корпоративным колониализмом и алчностью глобальных финансовых групп и их политических держателей акций, действующих в глобальном масштабе, от чего страдают простые люди.

В открытом письме в газету «Нью-Йорк Таймс» в апреле 2004 г. всемирно известный ученый Матиас Рат писал: «Мы, люди всего мира должны решить: хотим ли мы, чтобы XXI столетие стало веком корпоративного насилия над мировыми ресурсами, подчинения здоровья и жизни людей интересами корпораций, или мы выберем другую дорогу».² Человечество должно сделать свой выбор, что важно для его будущего.

Бегулова М.М.

(Карачаево-Черкесская Республика РФ)

Туризм Карачаево-Черкесской республики в аспекте глобализации

Туризм – явление, известное каждому. В современном понимании он представляется как увлечение и хобби, доступное сегодня многим. И не считать туризм одним из наиболее зримых проявлений процесса глобализации нельзя.

Во многих странах туризм играет значительную роль в формировании валового внутреннего продукта, создании до-

¹ Арнольд Тойнби. Постигание истории. Сборник. М. 1991, с.579

² Газета «Известие», 9 июня 2004 г. (“The New York Times” 30.06.2004)

полнительных рабочих мест и обеспечении занятости населения, оказывает огромное влияние на такие ключевые отрасли экономики, как транспорт и связь, строительство, сельское хозяйство, производство товаров народного потребления и другие, то есть выступает своеобразным стабилизатором социально-экономического развития. Важными факторами в развитии туризма являются научно-технический прогресс, повышение качества жизни населения, экономическая и политическая стабильность и ряд других факторов. То есть, туристическая сфера может выступать также важным геополитическим фактором, способствовать стабилизации региональных конфликтов.

По данным Всемирной туристической организации комплексное обслуживание одного туриста эквивалентно созданию девяти новых рабочих мест, стоимость создания которых в несколько раз ниже, по сравнению с другими отраслями народного хозяйства. Россия же теряет миллиарды рублей, отказывая туризму в должной поддержке, лишаясь при этом сотни тысяч потенциальных рабочих мест.

В Карачаево-Черкесской республике туристический бизнес может сыграть ключевую роль в экономике, стать локомотивом экономического развития. Тем более, что в перспективе промышленный потенциал республики вряд ли будет серьезно востребован на российском и мировом рынке и получит серьезное развитие. Аналогичная картина с сельским хозяйством, находящимся в чрезвычайно отсталом состоянии. К тому же обе эти отрасли требуют больших инвестиций, отдача от которых наступит не сразу. Вложения же в туризм окупаются гораздо быстрее, да и зачастую менее затратные по объему вложений. Более того, туризм простимулирует развитие отраслей хозяйства: строительства, торговли, сельского хозяйства, производства, связи и т.д.

Примечательно, что даже в условиях наступившего финансового кризиса и экономического спада поток туристов в КЧР пока не уменьшился. Прежде всего, пользуется тради-

ционной популярностью горнолыжный курорт Домбай. Тем более, что большинство российских туристов, предпочитавших заграничные горнолыжные курорты, потянулись сюда.

Вместе с тем, в условиях глобализации и относительно упрощенной системы перемещения между государствами (особенно в сфере путешествий) конкуренция в той или иной туристической отрасли существенно возрастает. Уже сегодня основной контингент туристов, посещающих Домбай, составляют граждане России. Нечасто встречаются представители стран СНГ. Туристов же из стран так называемого «дальнего зарубежья» - единицы.

Предпринимателям, задействованным в туристическом бизнесе, руководству республики необходимо срочно принимать ряд мероприятий социально-экономического плана по модернизации отрасли и созданию дополнительных условий для привлечения все новых и новых потоков туристов и их диверсификации. Между тем, как представляется, все заинтересованные в этом стороны совершают две главные ошибки.

Во-первых, республика заикливается на развитии исключительно горнолыжного туризма, что, учитывая природный и историко-культурный потенциал республики, является большой ошибкой.

Во-вторых, уже существующие или строящиеся объекты туристической инфраструктуры далеки от совершенства и значительно уступают зарубежным и российским аналогам особенно в сфере качества предоставляемых услуг. Возможно, что новый масштабный план строительства туристско-рекреационного комплекса в поселке Архыз приведет к кардинальному и качественному сдвигу в этом направлении. Пока же, наоборот, наблюдается обратная картина. Хаотичная, непродуманная застройка Домбая в последние годы нанесла этому в прошлом всемирно известному курорту непоправимый ущерб. К тому же соотношение качества предоставляемых услуг и их цена несопоставимы. Это ведет к медленной, но неуклонной потере конкурентоспособности как на

внутрироссийском, так и на мировом уровне и может привести только к снижению потока туристов в КЧР.

Необходимо также постоянно информировать мировую общественность о реальном положении дел в регионе, о том какие меры безопасности принимаются и т.п. Объективная информация, вкупе с проведением грамотной рекламы в течение короткого срока может избавить республику от отрицательного имиджа.

Таким образом, перед руководством республики и бизнес-структурами, занятыми в сфере туризма, на сегодняшний день стоят довольно непростые задачи. От продуманности дальнейших шагов в этой сфере потенциально зависит не только состояние и развитие туристической отрасли в КЧР, но и экономическое положение республики в целом.

*i.e.n., dos. Həsənov N.Ə.
(ADİU)*

Qloballaşan dünyada beynəlxalq valyuta sisteminin əhəmiyyəti

Qloballaşan dünyada valyuta məzənnəsi beynəlxalq valyuta sisteminin əsas elementidir. Çünki beynəlxalq iqtisadi münasibətlərin inkişafı ayrı-ayrı ölkələrin valyutaları arasında dəyər nisbətlərinin müəyyən olunmasını tələb edir. Beynəlxalq valyuta məzənnələri əsasən bu səbəblərdən vacibdir: 1-ci əmtəə, xidmət, kapital və kreditin hərəkətinin təmin edilməsi baxımından; 2-ci valyuta məzənnəsi mübadilə vasitəsi kimi əmtəə, xidmət və kapitalın hərəkətini təmin edir. İxracatçı qazandığı beynəlxalq valyutayı milli valyutaya dəyişir, çünki beynəlxalq valyuta həmin ölkənin ərazisində hərəkət edə bilməz. İdxalçı isə aldığı malların dəyərini ödəmək üçün beynəlxalq valyuta alır; 3-cü milli və dünya bazarlarında qiymətlərin səviyyələrinin müqayisəsi üçün.

Qloballaşan dünyada beynəlxalq valyuta məzənnəsi beynəlxalq bazarlarda tələb və təklifin nisbəti ilə müəyyən edilir. Lakin beynəlxalq valyuta məzənnəsinin əsasını əmtəə və xidmətlərin orta qiymət səviyyələrini ifadə edən valyutanın alıcılıq qabiliyyəti təşkil edir. Bu iqtisadi kateqoriya əmtəə istehsalına xasdır və əmtəə istehsalçısı ilə dünya bazarları arasında münasibətləri ifadə edir. Belə ki, dəyər əmtəə istehsalının ifadəsidir, ona görə də ayrı-ayrı ölkələrin pul vahidlərinin müqayisəsi istehsal və mübadilə prosesi zamanı yaranan dəyər münasibətlərinə əsaslanır. Əmtəə istehsalçıları və istehlakçıları beynəlxalq valyuta məzənnələri vasitəsi ilə ölkələr arasında səviyyələrini müqayisə edir. Bu müqayisə nəticəsində istehsalın həmin ölkənin ərazisində və kənarında inkişaf etdirilməsinin faydalılıq səviyyəsi müəyyən edilir.

Qloballaşan dünyada milli istehsalın nəticəsi olan əmtəə dünya bazarlarına çıxarıldıqda onun beynəlxalq dəyər ölçüsü formalaşır. Bununla beynəlxalq valyuta məzənnəsi dünya təsərrüfatı çərçivəsində əmtəə mübadiləsinə təmin edir. Beynəlxalq valyuta məzənnəsinin dəyər əsasını dünya qiymətlərinin əsasını təşkil edən istehsal, dünya bazarlarının əsas əmtəə istehsalçısı olan ölkələrdəki istehsalın milli qiymətləri təşkil edir.

Bütün qiymətlər kimi beynəlxalq valyuta məzənnəsi də tələb və təklif arasında nisbətə təsiri nəticəsində öz real dəyərindən yayınır. Tələb və təklif arasında belə nisbət bir çox faktorlardan asılıdır. Beynəlxalq valyuta məzənnələrinin çoxfaktorluluğu dəyər, qiymət, faiz, pul, tədiyə balansını kimi kateqoriyalarla bağlılığını əks etdirir. Onlar arasında bir neçəsini göstərmək olar: 1. İnflyasiyanın tempi. 2. Tədiyə balansının vəziyyəti 3. Faiz dərəcələri arasında fərq. 4. Beynəlxalq valyuta bazarlarının fəaliyyəti və spekulyativ valyuta əməliyyatları. 5. Beynəlxalq hesablaşmalarda müəyyən beynəlxalq valyutanın istifadə olunma səviyyəsi. 6. Milli və dünya bazarlarında beynəlxalq valyutaya olan inamın səviyyəsi. 7. Beynəlxalq valyuta siyasəti.

Beləliklə, qloballaşan dünyada beynəlxalq valyuta məzənnəsinin formalaşması prosesi çoxfaktorlu prosesdir, milli, dünya iqtisadiyyatının və siyasətin qarşılıqlı əlaqəsi ilə şərtlənmişdir. Buna görə də beynəlxalq valyuta məzənnəsinə proqnozlaşdırılan zaman bütün bu məzənnə əmələ gətirən amillərin təsiri, konkret vəziyyətdən asılı olaraq nəzərə alınmalıdır.

Milli və dünya bazarlarının dəyər göstəriciləri arasında əlaqə vasitəsi kimi çıxış edən beynəlxalq valyuta məzənnəsi beynəlxalq iqtisadi əlaqələrdə və təkrar istehsal prosesində aktiv rol oynayır. Beynəlxalq valyuta məzənnəsindən istifadə etməklə sahibkarlar özləri istehsal etdikləri malların maya dəyərini dünya bazarlarındakı qiymətlərlə müqayisə edirlər. Bu, ayrı-ayrı sahibkarların və bütövlükdə ölkənin xarici iqtisadi əməliyyatlarının nəticələrini aşkara çıxartmağa imkan verir. Beynəlxalq valyuta bazarlarında valyutanın beynəlxalq dəyərinin portreti aşkara çıxır. Ölkənin dünya ticarətində xüsusi çəkisini nəzərə almaqla beynəlxalq valyuta məzənnələrinin nisbəti əsasında səmərəli beynəlxalq valyuta məzənnəsi hesablanır. Beynəlxalq valyuta məzənnəsi idxal-ixrac əməliyyatlarına, müəssisənin rəqabət qabiliyyətinə və mənfəətinə müəyyən təsir göstərir.

Qloballaşan dünyada beynəlxalq valyuta məzənnələrinin enib-qalxması beynəlxalq iqtisadiyyatda, o cümlədən maliyyə-kredit sahələrində qeyri-sabitliyi gücləndirir və neqativ sosial-iqtisadi nəticələrə gətirib çıxarır.

Valyuta məzənnəsinin aşağı düşməsi nəticəsində, əgər başqa faktorlar təsir göstərmirsə, həmin ölkə iqtisadiyyatı bir çox üstünlüklər əldə edir. Məsələn, ixracatçılar istehsal etdikləri məhsulu dünya bazarlarında daha aşağı qiymətə satmaq imkanı əldə edir və beləliklə, kütləvi əmtəə ixracından gəlirlərini artırırlar. Eyni zamanda beynəlxalq valyutanın aşağı düşməsi idxalı bahalaşdırır və xarici əmtəələrə olan tələbin aşağı düşməsinə səbəb olur. Bununla yerli istehsalçılar tərəfindən istehsalın genişləndirilməsinə stimulyar yaranır. Beynəlxalq valyuta məzənnəsinin aşağı düşməsi milli pul vahidində ifadə olunmuş

real borcların azaldılmasına, beynəlxalq valyutada ifadə olunmuş borcların artmasına səbəb olur.

Beynəlxalq valyuta məzənnəsinin artması ilə ixracın səmərəliliyi aşağı düşür. Yerli istehsalı əmtəələr xarici əmtəələrlə rəqabət apara bilmir. Bununla bərabər idxal ucuzlaşır və ölkəyə əmtəə idxalı artır, kapital və investisiya axını stimullaşır.

Beləliklə, beynəlxalq valyuta məzənnələrinin dəyişməsi dünya bazarlarında reallaşdırılan məcmu ümumi milli məhsulun dövlətlər arasında yenidən bölüşdürülməsinə təsir edir. Üzən valyuta məzənnələri şəraitində məzənnə nisbətlərinin qiymətmə-ləgəlmə və inflyasiya proseslərinə təsiri güclənir. Üzən valyuta rejimində verilmiş faktorun daxili qiymətlərə təsiri daimi xarakter aldığı zaman, təsbit edilmiş beynəlxalq valyuta məzənnələri dövründə bu hala ancaq rəsmi devalvasiyalar zamanı rast gəlmək olur.

Üzən valyuta rejimində məzənnənin dəyişməsinin kapitalın, əsasən də qısamüddətli spekulyativ kapitalın hərəkətinə təsiri böyükdür. Spekulyativ kapitalın ölkəyə axını nəticədə beynəlxalq valyutanın məzənnəsinin, ssuda kapitalının və kapital qoyuluşlarının artmasına səbəb olur ki, bu da iqtisadiyyatın inkişafına və büdcə kəsirinin aradan qaldırılmasına kömək edir. Ölkədən kapital axını isə investisiyaların azalmasına və işsizliyin artmasına gətirib çıxarır.

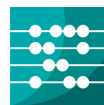
Beynəlxalq valyuta məzənnələrinin enib-qalxması ölkənin iqtisadi-valyuta potensialından, ixrac kvotalarından və beynəlxalq iqtisadi münasibətlərdə mövqeyindən asılıdır. Beynəlxalq valyuta məzənnəsi dövlətlər, idxalçılar və ixracatçılar arasında mübarizə obyektidir və ölkələr arasında ziddiyyətlərin mənbəyidir. Bu səbəbdən beynəlxalq valyuta məzənnəsinin problemlərinin öyrənilməsi iqtisadiyyat elmində xüsusi yer tutur.

Beynəlxalq biznes təcrübəsindən göründüyü kimi bazar iqtisadiyyatı şəraitində beynəlxalq valyuta münasibətlərini dövlət və bazar tənzimləyir. Beynəlxalq valyuta bazarlarında valyutaların tələb, təklifi və onların məzənnə nisbətləri formalaşır. Beynəlxalq valyuta bazarlarında rəqabət şəraitində bu qanunların fəaliyyəti valyuta mübadiləsinin nisbətən ekvivalentliyini,

beynəlxalq valyuta axınının dünya təsərrüfatının tələblərinə uyğunlaşmasını təmin edir. Beynəlxalq valyuta bazarlarında iqtisadi agentlər tərəfindən qiymət mexanizmi vasitəsilə valyuta alıcılarının tələblərini ödəyə biləcək təkliflər öyrənilir. Bununla bazar beynəlxalq valyuta əməliyyatları barədə informasiya mənbəyi kimi çıxış edir.

Lakin dövlət beynəlxalq valyuta münasibətlərinin beynəlxalq iqtisadi əlaqələrdə mümkün rolunu nəzərə alaraq əvvəlcə qismən, sonra isə bütöv bu sahəni öz nəzarəti altına almalıdır. Məzənnə nisbətlərinin kəskin dəyişməsi dünya və milli iqtisadiyyata mənfi təsir göstərir. Bu isə öz növbəsində sosial-iqtisadi vəziyyətin kəskinləşməsi ilə nəticələnir. Beynəlxalq valyutanın dövlət və bazar tənzimlənməsi metodları bir-birini tamamlayır, rəqabətə əsaslanan inkişafı stimullaşdırır və beynəlxalq valyuta münasibətlərinin bazar tənzimlənməsi zamanı yaranan neqativ ünsürləri aradan qaldırmağa kömək edir. Ona görə də bunlar arasında nisbət tez-tez dəyişir. Böhran, müharibə, müharibədən sonrakı dövr şəraitində bu nisbət daha da sərtləşir. İqtisadi konyukturanın yaxşılaşdığı dövrdə beynəlxalq valyuta əməliyyatlarının liberallaşması baş verir. Lakin beynəlxalq valyuta münasibətləri üzərində nəzarəti müəyyən alətlər vasitəsilə dövlətlər həmişə öz nəzarətində saxlayır. Bazar iqtisadiyyatının tənzimlənməsi sistemində əsas yeri beynəlxalq valyuta siyasəti tutur. Valyuta siyasəti - beynəlxalq valyuta və digər iqtisadi münasibətlər sferasında həyata keçirilən və ölkənin cari və strateji məqsədlərinə uyğun olan tədbirlər məcmusudur. Beynəlxalq valyuta siyasətinin istiqaməti və forması ölkənin iqtisadiyyatının vəziyyəti ilə müəyyən olunur. Müxtəlif tarixi dövrlərdə ön plana beynəlxalq valyuta siyasətinin valyuta böhranlarının aradan götürülməsi, beynəlxalq valyuta sabitliyinin təmin olunması, beynəlxalq valyuta məhdudiyyətləri, beynəlxalq valyutanın dönərliyinə keçid, beynəlxalq valyuta əməliyyatlarının liberallaşdırılması və s. bu kimi konkret məqsədlər keçir.

Beynəlxalq valyuta siyasəti ölkələr arasında qarşılıqlı əlaqə prinsipini özündə əks etdirir. Beynəlxalq valyuta siyasətinin

əsasını rəsmi kurs səviyyəsinə qaldırılmış müəyyən nəzəriyyə təşkil edir. Beynəlxalq valyuta siyasəti hüquqi baxımdan valyuta qanunvericiliyi ilə bərkidilmişdir. Beynəlxalq valyuta qanunvericiliyi ölkə ərazisində və kənarında aparılan beynəlxalq valyuta əməliyyatlarının tənzimlənməsi qaydaları, həmçinin ölkələrarası beynəlxalq valyuta razılaşdırmaları kimi hüquqi normalar məcmusudur.

cand. of econ. scien., assis. prof. Hajiyev N.U.
(“Science department” in ASEU)

Instruments of competition policy in condition of globalization

Competition policy embodies different kinds of instruments that are conventionally categorized as either structural or behavioral (conduct). The structural instruments relate primarily to mergers and monopolies or the dominance of a firm's market position. The conduct-oriented components relate to business behavior such as price-fixing and other collusive agreements, vertical restraints, and the abuse of dominant market position. While the structure and conduct instruments of competition policy tend to be applied separately, the relationship between market structure and business conduct is interactive.

Proponents of different views about the objectives of competition policy typically share common ground when it comes to cartel agreements. Such agreements are widely acknowledged as blatant attempts to replicate the monopolistic behavior of raising prices above competitive levels by reducing output. This conduct results in the misallocation of resources and a reduction in economic welfare. Most economists and practitioners of competition law strongly condemn price-fixing and similar forms of collusive arrangements, such as bid-rigging. Against this backdrop of general consensus, however, different legal and economic standards

have been adopted to attack price-fixing agreements in different jurisdictions. In Australia, the European Union, Germany, and the United States, for example, price-fixing *is per se* illegal and subject to criminal penalties. In Canada, although such agreements are treated as criminal acts, they must affect a substantial part of the market. In Spain, Sweden, and the United Kingdom, a *rule-of-reason* standard is applied to judge the legality of price-fixing agreements.

In other areas of business conduct, such as vertical restraints (resale price maintenance, tied selling, exclusive dealing, and geographic market restrictions) attention focuses primarily on the legal and economic standards to be applied to these practices. Economists of different persuasions generally would argue that the rule of reason should be applied to vertical restraints; the arguments for efficiency and the lessening of competition can be valid depending on specific situations. In this connection competition policy authorities may need to decide where the burden of proof should lie with regard to the adverse economic effects of vertical restraints—with the authorities or with the parties involved? A stringent policy might impose high opportunity costs in terms of dynamic efficiencies forgone. The basic objectives of competition policy should thus incorporate a balancing of these concerns.

Differences in approach toward vertical restraints may still persist, not so much because of differences in economic and legal standards as because of the philosophical underpinnings of competition policy objectives. As indicated earlier, jurisdictions such as France and Germany place particular emphasis on the freedom of economic action for individual market participants. In the European Union vertical restraints are generally seen as conflicting with the basic policy objective of market integration.

Regarding the structural provisions of competition policy, the presence of monopoly or dominant firm position in markets is not *per se* illegal in Western industrial countries. However, recognizing that such market structure characteristics may give rise to

abuse of economic power, specific types of conduct are subject to investigation and remedy. Included would be practices such as predatory pricing, preemption of scarce raw materials or distribution channels, and the acquisition of customers or suppliers in ways that prevent or eliminate entry by a competitor. These and other practices need to be examined on a case-by-case basis as they could be part of a legitimate business strategy designed to gain competitive advantage rather than to restrict competition. There may be a thin line between the use and abuse of economic power, and a firm's monopoly or dominant market position may indeed reflect superior competitive performance.

The most significant disagreements on the objectives and instruments of competition policy arise in the treatment of mergers; a wide variety of motives may underlie the corporate decision to increase size through the acquisition of an existing business rather than by undertaking internal expansion and new investment. In the case of horizontal mergers, competition authorities are especially interested in two possible motives: the increase in market power or in economic efficiency, or both. Distinguishing between the two has been recognized as a complex task.

Essentially, two types of policy approaches have been used to control market power that may stem from horizontal mergers: the structural and the cost-benefit approaches. Though clear-cut distinctions cannot easily be made given the interaction between market structure and business conduct, the *structural approach* emphasizes a competition test that examines whether the increased levels of concentration resulting from a merger will likely give rise to the substantial lessening of competition. This approach implies that anticompetitive business practices by large firms can be avoided by preserving an unconcentrated environment through the prevention of mergers beyond a particular market share or size threshold.

The *cost-benefit approach* is basically neutral in that it starts out with no general stance with respect to mergers among relatively large firms. The actual or possible exercise of post merger

market power is evaluated on a case-by-case basis, taking into account such considerations as efficiencies and other benefits that may arise from the mergers. This is not to say that structural considerations are irrelevant to this policy approach. However, concentration or market share data, along with information on other economic factors such as barriers to entry and foreign competition, may be used to establish whether, after a merger, firms are likely to be in a position to lessen or prevent competition substantially through discretionary control over market prices, output, and related factors. In other words, this approach focuses more on the actual or possible market behavior of merging firms than on the market dominance the merger may bring about.

The other dimensions of merger policy are the extent to which specific transactions are to be evaluated in terms of economic efficiency, public interest and benefit, or some combination. Viewed in this manner, there is a connection between the policy approach and the substantive criteria applied in assessing mergers that bears directly on the objectives of competition policy. A structural (concentration-market share) approach would foster pluralism and diffusion of economic power. However, while this approach might protect competition, it could do so at the expense of economic efficiency. The behavioral-economic efficiency combination might have the opposite effects.

Among industrial economies, Canada probably places the greatest emphasis on economic efficiency and the least on concentration or market share of firms. What is evaluated and considered important is the post merger conduct of firms and their ability to exercise market power by raising and maintaining prices. Mergers that, while perhaps lessening competition substantially, are expected to realize offsetting gains in efficiency are specifically exempted in the legislation on mergers.

In Australia until recently, a structural criterion prohibited mergers that may lead to market dominance unless authorization was received on the basis of a public interest-benefit analysis. The United States employs specific concentration-market share indi-

ces to screen mergers, but the review process places significant emphasis on predictions of post merger exercise of market power by the merged firm and its rivals, as well as on the efficiency-enhancing aspects of the merger.

In summary, the range of differing viewpoints on the objectives of competition policy tends to be reflected also in the instruments, criteria, and legal and economic standards applied in administering competition policy. These standards have clearly evolved in different ways within countries. The economic efficiency criterion tends to be unidimensional whereas the public interest criterion is multidimensional, with efficiency being only one of many factors to be considered. The issue of implementing competition policy is the differing weights to be assigned to different factors.

Interface between competition and other public policies. Competition legislation is usually a law of general application: it applies to all sectors of economic activity unless special exemptions are provided. Given this wide purview, there are complex interrelationships between competition policy and other public economic policies. Although the nature of this interface is largely determined by country-specific factors, the list of public policies that influence the state of competition policy prevailing in an economy tends to be quite lengthy. This factor has a direct bearing on the extent to which competition policy objectives can be pursued without being constrained by or conflicting with other public policy objectives. The central issue is the priority attached to competition policy objectives in the overall framework of government policies.

An assessment of the impact of various public policies on competition is beyond the scope of this volume. However, a list of micro-industrial government policies that can support or adversely impinge on the application of competition policy would include:

- Trade policy, including tariffs, quotas, subsidies, antidumping actions, domestic content regulations, and export restraints.

- Industrial policy.
- Regional development policy.
- Intellectual property policy.
- Privatization and regulatory reforms.
- Science and technology policy.
- Investment and tax policies.
- Licenses for trades and professions.

In addition, various sector-specific policies in environment, health care, telecommunications, cultural industries, financial markets, and agricultural support schemes tend to have measures more likely to restrict than to promote the objectives of competition policy. The formulation and implementation of these and other policies need to be tuned to take into account competition principles. Consistency in government decision-making can be ensured in this manner and distortions in the marketplace avoided. Indeed, the case can be made that competition policy should be viewed as the fourth cornerstone of government economic framework policies along with monetary, fiscal, and trade policies.

The objectives of competition police and the role of competition policy authorities. Administration of competition policy is more reactive than proactive. Competition authorities, for the most part, respond to market developments such as mergers or price-fixing agreements to protect the competitive process. Public perception of competition agencies tends to be that they are law enforcement bodies. Even within government the input of competition authorities in the formulation of economic or sectoral policies has historically been limited. In a few jurisdictions competition agencies are empowered to intervene in regulatory and trade-related matters.

To achieve the major objectives of competition policy, competition authorities need to consider augmenting and altering their role in the economy. A proactive stance should be adopted to promote competition by attacking not only infringements of the law but also institutional arrangements and public policies that interfere with the appropriate functioning of markets. Through

analysis of market conditions that adversely affect economic performance and adoption of solutions that violate free market principles the least, the role of competition as an instrument of overall government policy would be strengthened.

References

1. American Bar Association Section of Antitrust Law, Antitrust Law Developments. Volumes I and II (5th ed. 2002).
2. American Bar Association Section of Antitrust Law, 2002 Annual Review of Antitrust Law Developments (2003).
3. OECD (Organization for Economic Co-operation and Development). 1993. The Glossary of Industrial Organization Economics and Competition Law. Paris.
4. Rules of Competition of the Treaty instituting the European Community
5. Competition Act of 1985. Canada
6. Competition Act of 14 January 1993. Sweden
7. Act Against Restraints of Competition of 1957. Germany
8. Ordinance No.86 1243 of 1 December 1986 on Liberalization of Prices and Competition. France
9. The United Kingdom Competition Act 1998

*i.e.n., dos. Abbasov S.A.
(ADIU)*

Qloballaşma şəraitində müəssisənin maliyyə strategiyasının işlənilib hazırlanması

Qlobal maliyyə bazarının formalaşması şəraitində müəssisənin maliyyə strategiyasının işlənilib hazırlanması və reallaşdırılması xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Müəssisənin maliyyə strategiyasının işlənilib hazırlanması və reallaşdırılması, hər şeydən

əvvəl, bu strategiyanın prioritetlərinin formalaşdırılmasını və onun iqtisadi-riyazi modelləşdirilməsinə müasir mütədoloji yanaşmaları zəruri edir. Müəssisənin maliyyə strategiyası korporativ maliyyə sferasında həyata keçirilən və seçilmiş metod və alətlərdən istifadə etməklə onun maliyyə fəaliyyətinin səmərəliliyinin yüksəldilməsinə yönəldilən tədbirlər sisteminin məcmusudur.

Müəssisənin maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətinin səmərəli təşkil kapitalın dəyəri və investisiya layihələrinin rentabellik göstəricilərini, borc vəsaitlərin cəlb edilməsinin prioritet üsullarını özündə əks etdirən maliyyə strategiyasının reallaşdırılması nəticəsində mümkündür.

Müəssisənin maliyyə strategiyası onun maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətini xarakterizə edən əsas göstəricilərin dinamikasının sadəcə ekstrapolyasiyasına deyil, inkişaf meyllərinin hərtərəfli təhlilinə və dəyişiklikləri şərtləndirən amillərin nəzərə alınmasına əsaslanır.

Müəssisənin məntiqi maliyyə strategiyası transmilli şirkətlərin qlobal (ümumi) strategiyasına əsaslanır. Bundan başqa, müəssisənin maliyyə strategiyası kapitalın dəyəri və strukturunun və maliyyə axınlarının effektiv idarə edilməsi hesabına korporativ strategiyanın optimallaşdırılmasını təmin edir.

Maliyyə strategiyası qlobal korporativ strategiyanın bütün elementlərinə aktiv təsir göstərir. Belə ki, cəlb edilən resursların dəyərinin onların istifadəsindən gözlənilən nəticələrlə müqayisə zamanı aşkara çıxan maliyyə resurslarının məhdudiyyətləri hesabına qlobal korporativ strategiyada müvafiq dəyişikliklər edilir. Maliyyə strategiyası qlobal korporativ strategiyanın digər istiqamətləri içərisində xüsusi yer tutur və onlarla qarşılıqlı əlaqə hazırlanır.

Müəssisənin maliyyə strategiyası kapitalın dəyərinin minimumlaşdırılması, xüsusi və borc vəsaitləri arasında rəşional nisbət və planlaşdırılan rentabellik səviyyəsinin təmin edilməsi, risklərin azaldılması, xüsusi kapitalın, aktivlərin və investisiyanın artırılmasının normativ göstəricilərinin işlənilib hazır-

lanması kimi məsələləri müvəffəqiyyətlə həll edir. Maliyyə strategiyasını işləyib hazırlayarkən aşağıdakı prinsiplərin nəzərə alınması vacibdir: xarici mühit amillərinin təsirinin qiymətləndirilməsi; qoyulan məqsədin mövcud maliyyə resurslarına uyğunluğu; qoyulan məqsədə nail olunmasında çeviklik; maliyyə strategiyasının reallaşdırılmasının əsas istiqamətlərinin qarşılıqlı əlaqəsi; strategiyanın reallaşdırılması gedişində qəbul edilən qərarların operativliyi; strategiyanın prioritet istiqamətlərinin seçilməsi.

Bu prinsiplərə riayət olunması müəssisənin maliyyə strategiyasının işlənilib hazırlanmasının kompleksliyini və onun müəssisənin inkişafının prioritet məsələlərinin həllinə yönəldilməsini, maliyyə resurslarından istifadənin səmərəliliyinin yüksəldilməsini təmin etməyə imkan verir. Maliyyə strategiyasının struktur elementlərinə müəssisənin maliyyə fəaliyyətinin konkret sferalarında onun reallaşdırılmasının əsas istiqamətləri: strateji maliyyə risk-menecmenti, uzunmüddətli aktiv və passivlərin idarəetmə strategiyası; qısamüddətli aktiv və passivlərin idarəetmə strategiyası aid edilir.

Strateji maliyyə risk-menecmenti proqnozlaşdırma və modelləşdirmə metodlarından istifadə etməklə maliyyə risklərini minimuma endirməyi nəzərdə tutur. Müəssisənin uzunmüddətli aktiv və passivlərinin idarəetmə strategiyası çərçivəsində mənfəətin artım dinamikası, xüsusi və borc maliyyə resurslarının nisbəti proqnozlaşdırılır, birbaşa xarici investisiyanın cəlb edilməsi ilə müəssisənin strateji məqsədləri arasında uyğunluq təmin edilir. Müəssisənin qısamüddətli aktiv və passivlərinin idarəetmə strategiyası onun uzunmüddətli məqsədləri və prioritetlərini, dünya maliyyə bazarının vəziyyətini nəzərə almaqla pul axınlarını tənzimləməyə, həmçinin dövriyyə kapitalının formalaşması və istifadəsini optimallaşdırmağa imkan verir.

Müəssisənin maliyyə strategiyasının işlənilib hazırlanması aşağıdakı mərhələlər üzrə həyata keçirilir. Birinci mərhələdə xarici mühit amilləri, yəni qlobal bazar meylləri təhlil edilir. Burada əsas diqqət təsərrüfat tsiklinin və onun ayrı-ayrı faza-

larında iqtisadi sistemin mahiyyətinin öyrənilməsinə yönəldilir. İkinci mərhələdə müəssisənin innovasiya, iqtisadi və maliyyə potensialı, rəqabət qabiliyyəti və investisiya layihələrinin reallaşdırılması imkanları müəyyənləşdirilir. Üçüncü mərhələdə müəssisənin strateji planlaşdırma dövründə konkret maliyyə nəticələrinə nail olunmasına yönəldilən maliyyə strategiyasının məqsədi formalaşdırılır. Dördüncü mərhələdə qarşıya qoyulan strateji məqsədlərə nail olunmasının əsas metodları və alətləri seçilir, hansı ki, satışın müvafiq rentabeliliyini, dividendlərin artırılmasını, kapitalının strukturunun optimallaşdırılmasını, risklərin azaldılması hesabına maliyyə dayanıqlığını təmin edirlər. Maliyyə strategiyasının metodları və alətləri qarşılıqlı əlaqəli sistem kimi müəssisənin maliyyə fəaliyyətinin bütün əsas istiqamətlərini əhatə edirlər.

Summary

Development of enterprise financial strategy in the globalization process

The financial strategy of enterprise intends to ensure optimum comparison between private and debt resources, planned profitability level, diminishing risks, meanwhile successfully solving items like developing normative indicators of increasing investments and assets. In lecture developing principles and stages of enterprise financial strategy are clearly explained.

Böhran şəraitində Azərbaycanın sosial-iqtisadi inkişaf problemləri

Azərbaycanın dayanıqlı inkişafı, onun əhalisinin həyat səviyyəsinin yüksəldilməsi, böhran şəraitində global iqtisadi və sosial strategiya olmaqla, mövcud iqtisadi və sosial problemlərin həlli yollarını tələb edir. Bu problemlər resurslardan səmərəli istifadə, sosial məqsədlərin prioritetliyinin saxlanması məqsədi ilə həyata keçirilən tədbirlərin məcmusunu əhatə edir.

Böhranın yaranma səbəbləri dünya iqtisadi problemlər, pul-kredit siyasətində olan boşluqlar, dünya ölkələrinin tələbat sisteminin qiymətləndirilməsi və resursların düzgün istifadə edilməsi yolları ilə izah olunur.

Böhranın sosial-iqtisadi həcmələri, hər bir ölkədə müxtəlif istiqamətlərdə öz təsirini göstərir. İş yerlərinin azalması, əhalinin alıcılıq qabiliyyətinin azalması, regionların məskunlaşma səviyyəsinin təkmilləşməsi və miqrasiya problemləri yaranır. Böhranın təsirinin azaldılması hər bir ölkənin sosial-iqtisadi inkişaf meyilləri və çatışmış həyat səviyyəsinin göstəriciləri ilə ifadə olunur. Azərbaycan iqtisadiyyatında iqtisadi artım meyilləri və əhalinin sosial müdafiəsi istiqamətləri prioritet olaraq əsas istiqamətlər kəsb edir. İqtisadi artımın əsas istiqamətləri, adam-başına düşən ümumi daxili məhsulu artırmaq, istehsal bazarının qiymət dəyişmədən məcmu tələbini və təklifini tənzimləmək, əhalinin gəlirləri və xərcləri arasında tarazlıq təmin etmək prinsipləri və metodları böhran təsirinə kompensasiya etmək məqsədini güdür. Böhranın Azərbaycan iqtisadiyyatına iqtisadi sabitlik dayanıqlı maliyyə siyasəti böhran təsirinin azaldılması metodları olaraq istifadə olunur.

Keçid dövrü ölkələrinin inkişafında köhnədən miras qalmış stereotiplər və yeni keyfiyyət və strateji dəyişmələrə cəhd bir sıra sosial-iqtisadi nəticələr və müəyyən nəzəri ümumiləşmələr

etməyə imkan verir. Məhz müstəqillik şəraiti, iqtisadi artımın yüksək səviyyəsi və onun formalaşmasında təbii resursların, neft hasilatının və ixracatının rolu hamarlaşma və bərabərlik üçün iqtisadi və öhdəlilik əsasları yaradırsa da müəyyən mənada onların düzgün bölünməsi və yaxud səmərəsiz istifadəsi əlavə əngəllər və çətinliklər yaradır. Belə problemlərdən, fikrimizcə, ən əsaslarından biri qeyri-bərabər həyat səviyyəsinin və qeyri-bərabər təmin olunmuş cəmiyyət üzvlərinin iqtisadi fəallığı və iqtisadi artımında rolunun qeyri-bərabər olmasıdır. Qeyri-bərabərlik gəlirlərin, istehlakın və həmçinin təbii amillərin obyektiv səbəblərdən eyni olmaması üzündən baş verir. Belə ki, əməyin faydalılıq, məqsədli rifah funksiyasında hər bir fəaliyyətinin xüsusi çəkisi rol oynayır. Qeyri-bərabərliyin obyektiv yaranma səbəbləri dövlətin sosial siyasətinin, sosial dövlətin funksiyalarını müəyyənləşdirir. Bu məqsədlə iki əsas meyar və yanaşma prizmasından danışmaq olar. Birincisi, dövlətin bərabərliyini təmin etmək üçün müəyyən hədəfləri və bu bərabərliyin maddi əsasını yaratmaqla, iqtisadi stimulları saxlamaq və onun formalaşmasına təkan vermək. Ona görə də qeyri-bərabərliyin ölçülməsi, iqtisadi artımla yanaşı qeyri-bərabərliyin yaxınlaşması, yaxud müxtəlif sosial qruplar üçün nəticələri tədqiq olunur. Ən əsas vəzifə olaraq iqtisadi artımın və yaxud aparıcı iqtisadi sahələrin və strateji məqsədlərin əhalinin qeyri-bərabərliyinin dəyişməsinə təsiri qiymətləndirilir. Əhali rifahında qeyri-bərabərlik təbii, bölgü və istehlak sferasında yaradılan ictimai mühit və şəraitlərlə bağlıdır. Belə ki, gəlirlərin formalaşması bölgü sistemi və dövlətin siyasətində aparılan «yumuşaltma» mexanizmləri və sistemləri ilə bağlıdırsa, istehlak sferasında qeyri-bərabərlik, artıq təşkilati, iqtisadi və «proteksionizm»in hədəfləri, sərhədləri və onların norma və normativləri ilə bağlıdır. Ona görə də bərabərsizliyin yumuşalmasının müəyyən minimal və maksimal səviyyəsi və yaxud həmin təsirlərin səmərəsi, sonrakı iqtisadi artıma təsiri ilə qiymətləndirilir. Əgər qeyri-bərabərlik, gəlirlərin bölgüsü əmlakın sosial qruplar və yaxud əhalinin gəlirlərə görə paylanmasında özünü əks etdirirsə, istehlak

və həyat səviyyəsinin keyfiyyətdəki fərqlər bir sıra sahələrin inkişafı və onlardan istifadə mexanizmlərinə «daxil olmaq» şansları və riskləri ilə formalaşır. Belə ki, pulsuz xidmətlər, yaxud sahibkarlığın inkişafında ekvivalent olmayan şərait imkanların yenidən bölgü və yoxsulluğun məhz yenidən bölgüsü ilə formalaşmasına səbəb olur.

Ona görə də qeyri-bərabərlik amili iki əsas qrup elementlərin və səbəblərin nəticəsi ilə formalaşır və inkişaf edir. Təbii və obyektiv amillər, hansı ki, bu amillərin dövlətin təminat sistemini və dövlətin sosial funksiyasını müəyyənləşdirir. İkincisi əsas qrup amillər dövlətin bərabər şərait, amma qeyri-bərabər təşəbbüslər üçün şərait yaratmaqla baş verir.

Qeyri-bərabərlik iqtisadi sistemin bazar mexanizmində bütün səviyyələrdə və ayrı-ayrı sahələrdə qiymətləndirilməklə əsaslı qərar qəbulu və tənzimləmə siyasətini formalaşdırır. İstənilən dəyişmə meylinin qeyri-bərabərliyə təsiri makro səviyyədə və ayrı-ayrı sahələr və ərazilər üzrə inkişafda öz əksini tapır. Belə ki, iqtisadi artımın tələbatı uyğun olaraq dəyişməsi, ayrı-ayrı sahələr və ərazilər üzrə inkişafda öz əksini tapır. Belə ki, iqtisadi artımın tələbatı uyğun olaraq dəyişməsi, ayrı-ayrı sahə və istehsal amillərinin iştirak payı və onlardan istifadə etməklə xüsusi səmərə yaratmaq fəallığı ilə ölçülür. Ona görə də ölkə iqtisadiyyatında prinsiplər müəyyən edilir. İqtisadi artımda prioritet istiqamətlər, qeyri-bərabərliyin əsasını təşkil edir. Həmin sahələrin təkrar istehsalı və əhalinin təkrar istehsalı baxımından zəruri olan resursların planlaşdırılması və onun təmin olunması yollarını və mexanizmlərini əsaslandırır. Ona görə də ümumi daxili məhsulun tərkibində sahə prioritetləri, inkişafın və rifahın maddi əsasını təşkil edən resursların təkrar istehsalı və onun bölgüsündə ədalətli, yaxud həmin sahələrin sonrakı kompensasiyasını müəyyən edən əvəzedici resursların və əmlakların təkrar istehsalını nəzərdə tutmalıdır. Bu global prinsiplər qeyri-bərabərliyi yaradan ədalətli bölgü mənimsəmə sisteminin olmasını tələb edir. Qeyri-bərabərliyin qiymətləndirilməsi metodikası, əsaslandırılmış göstəricilər sistemində və fəallıq ilə əldə olunan

maddi və mənəvi nemətlərin nisbətində uyğun təkmilləşir. Bu məqsədlə istehlakın minimal səviyyəsi, bir sıra tələbatların ödənilməsində dövlət təminatı, mövcud qanunvericilik, şəffaf mexanizmlər vasitəsi ilə təmin olunur. Yaşayış minimumu konsepsiyası istehlak büdcəsinin, təkrar istehsal üçün zəruri olan maddi və mənəvi nemətlərlə örtülməsi yolu tənzimlənir. Yaşayış minimumu konsepsiyası, dövlət təminatı statusunda olan əhalinin bərabər və müəyyən hədəflərə uyğun həyat səviyyəsini təmin etmək ideologiyası üzərində qurulur. Yaşayış minimumunu dəyişməsi, sosial tarazlı inkişafın, dövlət büdcəsinin bölgüsü və həmçinin təkrar istehsalın əsas elementləri olan zəruri olan əmək haqqı ilə transferit gəlirləri arasında əlaqələrin optimallaşması məqsədlərini təmin edir.

Beləliklə, sosial tələbat bütün mənbələr hesabına zəruri olan resursların formalaşması üçün bölgü sistemində qütbləşməni zəruriləşdirir. Həmçinin bu qütbləşmənin səbəblərinin obyektiv amillər üzərində qurulmasını tələb edir. Qütbləşmə meyarı olaraq tələbatın özü və onun ödənilməsi dərəcəsi həmçinin ayrı-ayrı sahələrin inkişafının dinamikası və onların sosial fəaliyyəti ilə müəyyən edilir. Belə ki, daha çox məşğulluq, əhali gəlirlərinin formalaşmasında rolu, həmçinin ərzaq və qeyri-ərzaq məhsullarına olan tələbatın ödənilməsində bazar təklifinin formalaşmasında xüsusi çəkisi ilə müəyyən edilir.

Ədəbiyyat

1. Ə.Q.Əlirzayev. İslahatlar və sürətlənmə strategiyası şəraitində Azərbaycanın sosial-iqtisadi inkişaf problemləri: təcrübə, meyllər, perspektiv istiqamətlər. Bakı, 2005.

2. **Финансы и кредит.** Учебное пособие. Под. ред. проф. Ковалевой А.М., М., Финансы и статистика, 2002.

Dünya hökranlığının geoiqtisadi müstəbiyə keçməsi qanuni: mahiyyəti, Cənubi Qafqaz və Mərkəzi Asiya regionunda təzahürü

Cənubi Qafqaz və Mərkəzi Asiya ölkələrinin, o cümlədən də Azərbaycanın sabitqədəmli və təhlükəsizliyi təminatlı inkişafı qlobal iqtisadi-siyasi gerçəkliyin olduğu kimi dərk olunmasını tələb edir. Çünki qlobal iqtisadi-siyasi gerçəklik müxtəlif zaman kəsiyində fərqli mahiyyət və məzmun kəsb edir. Heterogen xarakterli qlobal ictimai sistemin ayrılmaz tərkib elementləri kimi çıxış edən dünya regionları və ölkələri sözügedən sistemin çoxlaylı və çoxşaxəli məzmununu formalaşdırır.

Qlobal ictimai sistemin (dünya birliyi) hər hansı bir zaman kəsiyində aldığı vəziyyət hər bir ölkə və regionun inkişafı üçün şərait kimi çıxış edir. Bu şərait əlverişli və yaxud əlverişsiz ola bilər. Şəraitin obyektiv olaraq dərk olunması isə, hər şeydən əvvəl onu formalaşdıran ümumbəşəri qanunların fəaliyyət mexanizminin araşdırılmasını şərtləndirir. Fikrimizcə, qlobal ictimai sistemin sosial-siyasi və iqtisadi məzmununu formalaşdıran bu qanunlar içərisində dominatlıq təşkil edən cahangirlik iddiasında olan ölkələrin dünya hökranlığına can atması qanundur. Cahangirlik iddiasında olan ölkələrin dünya hökranlığına can atması qanununun dominatlığını təsdiqləyən əsas arqument onun fəaliyyətinin coğrafi məkan baxımından hərtərəfli əhatəliliyidir. Belə ki, bu gün sözügedən qanunun fəaliyyəti bütün yer kürəsini əhatə edir. Müasir dünyamızda isə hegemon dövlətlərin hökranlıq iddiaları təkcə suda və quruda hökranlığın əldə edilməsi ilə deyil, artıq bu hökranlığın göylərdə (havada-kosmosda) təmin edilməsi vasitələri ilə reallaşdırılır.

Geosiyasi məkanı fundalizmin dualizmin mövcudluğu əlamətinə görə tellulokratiya və talossokratiya ayıran tədqiqatların davamçıları məhz bu gün göylərdə (havada) hökranlığın əldə

edilməsini dünya hökranlığının təmin edilməsi üçün əsas hədəf kimi qiymətləndirirlər.

Cahangirlik iddiasında olan ölkələrin dünya hökranlığına can atması qanunun mahiyyəti, ilk əvvəl hegemon dövlətlərin milli maraqlarının eksponşion və hücum xarakterli olması ilə izah olunur. Bu elmi problem öz həllini sivilizasiyalı yanaşma prinsipinin tətbiqi vasitəsi ilə tapır.

Sözügedən qanunun mahiyyətini tam şəkildə dərk etmək üçün sistemli-funksional elmi tədqiqat metodunun tətbiqi zəruridir. Bu metodun köməyi ilə dünya hökranlığına nail olunması yollarının müxtəlif zaman və məkanlarda tətbiqi xüsusiyyətləri aşkarlanır.

Dünya hökranlığına can atan hegemon dövlətlərin məqsədə çatma yolları nə qədər kombinasiyalı və mürəkkəb xarakterli olsa da bu yollar son məqamda üç yerə bölünür:

- siyasi
- hərbi;
- iqtisadi;

Dünyada gedən geosiyasi proseslərin dərk edilməsi və dünyanın ümumi elimi mənzərəsinin yaradılması müxtəlif zamanlarda və müxtəlif ölkələrdə fərqli olmuşdur.

XIX əsrin sonunda bu günə kimi yaranaraq təcrübədə müxtəlif dərəcələrdə öz təsdiqini tapmış bütün qərbi-elmi-geosiyasi nəzəriyyələri şərti olaraq üç məktəbə bölmək olar: klassik geostrategiya, üzvi dövlət nəzəriyyəsi və nüvəsi geoiqtisadi istiqamət kimi çıxış edən postmodernist məktəb. Bu gün də bu məktəblərin hər birinin alim və siyasətçilər içərisindən öz tərəfdarları vardır və onların hər biri dünyanın geosiyasi bölgüsünə, habelə region və ölkələrin təsnifatına fərqli xüsusi yanaşma prinsipləri ilə səciyyələnilər.

Hər şeydən əvvəl onu qeyd edək ki, haqlı olaraq klassik geostrategiya məktəbinin birinci nümayəndəsi kimi Alfred Mexanı (1840-1914) adlandırılır. Mexan ilk dəfə olaraq dünya siyasətində dəniz və quru dövlətlərinin geosiyasi parçalanma

təsvirini vermişdir. Onun fikrinə görə, güclü dövlətlərin geosiyasi mövqedən parçalanmasını coğrafi mövqe amili müəyyənləşdirir.

XIX əsrin sonunda və XX əsrin əvvəllərində Mexanın baxışları genişlənərək qəbul edildi və ABŞ-ın geostrateji oriyentasiyasının müəyyənləşdirilməsinin əsasında dayanan fundamental bir konsepsiyaya çevrildi.

Amerikanın geostrateji Alfred Mexanın konsepsiyasını inkişaf etdirmiş olan Xelford Con Makkinder ənənəvi olaraq müasir geosiyasetin müəllifi kimi qəbul edilmişdir.

Avrasiyanın ilk geosiyasi səviyyəsini vermiş müəlliflərdən biri ingilis alimi və siyasətçisi C.Makkinder (1861-1947-ci illər) olmuşdur. O hesab edir ki, dövlət üçün hər hansı bir zona və regionun mərkəzində yerləşmək daha əlverişlidir. Planetar nöqtəyi-nəzərdən isə mərkəziyyət Avrasiyaya məxsusdur.

Avroasiyanın mərkəzində isə “heartland” (dünyanın ürəyi) yerləşir. Ona görə də bütövlükdə dünya üzərində nəzarəti təmin etmək üçün bu mərkəz ən əlverişli coğrafi platzdarm sayılmalıdır.

Mexan və Makkinderin birbaşa davamçısı Amerikanın alimi Nikolas Con Spaykman (1893-1943) sayılır. O, dünyanın quru hissəsini “Köhnə dünyaya” və “Yeni dünyaya” ayırır. Yeni dünya kimi Şimali və Cənubi Amerika qitələri götürülür. Onu da qeyd edək ki, Yeni dünya kimi praktiki olaraq Makkinderin qəbul etdiyi model təkrarlanır.

Bir prinsipial istisna ancaq ondan ibarətdir ki, Spaykman Makkinderin elmi mövqeyində dayansa da, “heartland” modelinin rolunu şişirtməyə görə onu tənqid edir və “rimlend” (rim-kənar) modelini ortaya qoyur. Onun fikrinə görə köhnə dünyada əsas strateji potensiala malik olan məkan dəniz qüvvələrinin daxili aпаратыdır.

Bu aypanı Spaykman “remlend” adlandırır. Sözügedən aypanın sərhədi Baltika və Şimal dənizindən başlayır, Aralıq dənizini və Qırmızı dənizi kəsib keçir, Avrasiyanın cənub hissəsində davam edərək Oxot dənizində qurtarır.

Üzvi dövlət nəzəriyyəsi kimi tanınmış olan ikinci elmi geosiyasi istiqamətin əsası alman alimi Fridrix Ratsel (1814-

1904) tərəfindən qoyulmuşdur. Bu elmi – geosiyasi istiqamətin baxışlarının əsaslarında sosial – darvinizm dayanır. Bu nəzəriyyələrin əsas diqqət çəkən cəhəti odur ki, onlarda cəmiyyətin inkişaf qanunları və canlı orqanizmlərin Darvin inkişaf qanunları ilə analogiyalar aparılır. Əsas ideya isə ondan ibarətdir ki, dövlətin inkişafında “həyat məkanı” da (Lebensraum) daim genişlənməlidir. Ona görə də dövlət, yaşamaq və inkişaf etmək üçün resurs uğrunda həmişə mübarizə aparmalıdır. Ratselin elmi baxışlarını qəbul edərək onları inkişaf etdirənlər arasında ABŞ-da E.Semplin və İsveçrədə Rudolf Çellemin (1864-1922) adını xüsusi qeyd etmək lazımdır.

Üzvi dövlət nəzəriyyəsinin ən tanınmış davamçısı isə Karl Hausoxfer (1869-1946) sayılır. Karl Hausoxfer klassik geosiyasetin və üzvi dövlət nəzəriyyəsinin nailiyyətlərini bir araya gətirə bilən nəhəng geosiyasetçilərdən olmuşdur.

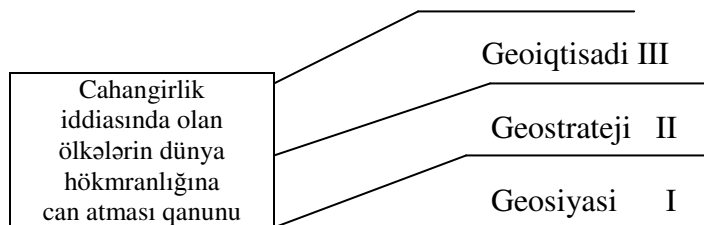
İkinci dünya müharibəsindən sonra dünyada siyasi və iqtisadi reallıqların dəyişməsi dünyanın yeni ümumi elmi mənzərəsinin yaradılması zəruriyyətini ortaya qoydu. Postmodernist məktəbdə cəmləşən və müxtəlif aspektlərdən müasir dünyanın ümumi elmi mənzərəsini canlandırmaq istəyənlər içərisində müasir dünya təsərrüfatının quruluşunun dünya-sistem nəzəriyyəsinin əsasını qoymuş fransız geotarixiçi F.Brodelin və müasir cəmiyyət haqqında qlobalist təsəvvür nəzəriyyəsinin müəllifi İ.Vallrstaynın xüsusi yeri vardır.

XIX əsrin sonunda yaranmış geosiyaset elmi konsepsiyalarına əsaslanan dünya hökmranlığı məqsədə çatma yolunda ilk əvvəl siyasi-diplomatik və hərbi metodların tətbiqinə üstünlük verirdi. Bu metod və vasitələrin tətbiqi prosesinin araşdırılması göstərir ki, siyasi-diplomatik və hərbi metodların kombinasiyalı tətbiqi bu günə kimi davam edir.

Dünya hökmranlığına nail olması prosesində tətbiq olunan siyasi və hərbi texnologiyalarla paralel olaraq müasir dövrdə iqtisadi metod və vasitələrin üstün rolu müşahidə olunmaqdadır.

Dünya hökmranlığına nail olunmasına üç müstəvi səviyyəsində yanaşılsa, qeyd olunan proses daha aydın şəkildə görünər:

Cahangirlik iddiasında olan ölkələrin dünya hökmranlığına can atması qanununun fəaliyyətinin geosiyasi və geostrateji müstəvilərdən geoiqtisadi müstəviyə keçidi təxminən XIX əsrin ortalarından başlamışdır.

Korporativləşmə prosesinin genişlənməsi get-gedə yeni bazar və xammal məkanlarının əldə edilməsini şərtləndirmiş və nəticədə regionlarında və ölkələrdə iqtisadi hökmranlıq mövqeləri ələ keçirilmişdir. Müasir dövrdə sözügedən beynəlxalq iqtisadi təşkilatlar və qlobal kompaniyalar çox kombinasiyalı iqtisadi texnologiyaların köməyi ilə öz milli-korporativ maraqlarını üstün şəkildə reallaşdırırlar.

Dünya hökmranlığının geoiqtisadi müstəviyə keçməsi qanununun diktəsi altında formalaşan “mərkəz-əyalət” münasibətlərinin təhlili göstərir ki, geoiqtisadi müstəvidə tətbiq olunan kombinasiyalı siyasi, hərbi və iqtisadi metod və vasitələrin rolu getdikcə artır.

Cənubi Qafqaz və Mərkəzi Asiya regionunda gedən sosial-siyasi və iqtisadi proseslərin araşdırılması göstərir ki, bu qanunun sözügedən regionda təzahürünün özünəməxsus xüsusiyyətləri mövcuddur. Bu xüsusiyyətlərdən ən əsas sayılan Cənubi Qafqaz və Mərkəzi Asiya regionunun, məhz heartlend modelinə uyğun olan coğrafi məkanda yerləşməsidir. İkinci xüsusiyyət odur ki, sözügedən region “Qərb-Şərq” və “Şimal-Cənub” transkontinental nəqliyyat qovşağında yerləşir. Üçüncü xüsusiyyət, Xəzər hövzəsində və ona yaxın ölkələrin ərazilərində təbii sərvətlərin (xüsusilə də karbohidrogen yataqlarının) zənginliyi ilə izah olunur.

Ərazisi, əhalisinin sayı, iqtisadi gücü və dünya iqtisadiyyatında tutduğu mövqeyə görə Cənubi Qafqaz və Mərkəzi Asiya regionunun qlobal iqtisadi inkişafa təsiri ilk baxışdan zəif görünə bilər, burada beynəlxalq iqtisadi qüvvələrin açıq – aydın şəkildə özünü büruzə verən mənafeləri toqquşur.

Cədvəl 1

Cənubi Qafqaz və Mərkəzi Asiya ölkələrinin bəzi statistik göstəriciləri

Dövlətin adı	Ərazisi (kv.km)	Əhalisi	ÜDM	İxrac (mlrd \$)	İdxal (mlrd \$)
Azərbaycan	86600	7911,974	30,01	3,168 mlrd \$	3,622 mlrd. \$
Ermənistan	29800	2982904	13,65	850 mlrd \$	1,3 mlrd. \$
Gürcüstan	69700	4677401	14,45	909,4 mlrd.	1,806
Qazaxıstan	2717300	15185844	118,4	18,47	13,07
Özbəkistan	447400	26851195	47,59	3,7	2,82
Türkmənistan	3736	4952081	27,6	4	2,85
Qırğıstan	198500	5146281	8,495	64,67	775,1
Tacikistan	143,100	7163506	7,95	1,13	1,3

Mənbə: Məmmədov N., Bərxudarov M. İqtisadi təhlükəsizlik. Bakı – 2006.

Cədvəldə verilən göstəricilər Cənubi Qafqaz və Mərkəzi Asiya ölkələrinin iqtisadi-coğrafi və sosial mənzərəsini tam şəkildə canlandırmasa da dünya iqtisadiyyatı sistemində bu ölkələrin tutduğu mövqeyə haqqında bəsit də olsa, müəyyən təsəvvür yaradır.

Yenicə siyasi müstəqillik əldə etmiş bu ölkələrin iqtisadi inkişaf perspektivləri qiymətləndirilərkən üzə çıxır ki, Cənubi Qafqaz və Mərkəzi Asiya regionu istər regional, istərsə də qlobal iqtisadi inkişaf baxımından çox böyük əhəmiyyət kəsb edir. Ona görə də, yaxın gələcəkdə bu regiona olan maraqların artması gözlənilir.

Ədəbiyyat

1. Экономическая, социальная и политическая география мира. Регионы и страны. Под редакцией доктора географических наук, профессора С.В. Лаврова, кандидата географических наук, доцента Н.В.Каледина. М., 2003.

2. Комаров М.П. Инфраструктура регионов мира. Учебник. С. Петербург. 2000.

3. Мəmmədov N., Bərxudarov M. İqtisadi təhlükəsizlik. Bakı, 2006.

*i.e.n., dos. Əliyeva G.T.
(ADİU)*

Qloballaşma şəraitində Azərbaycan sənayesinin restrukturizasiyası məsələləri

Ölkə iqtisadiyyatının bazar münasibətlərinə keçidinin ilk dövrlərində sənayedə baş verən ciddi geriləmələrdən biri istehsalın texniki-iqtisadi səviyyəsinin aşağı olması ilə əlaqədar olmuşdur. İngilis iqtisadçısı M.Qoldmen qeyd edirdi ki, sovet sənayesi rəqabətli dünya bazarından kənarda qalaraq sənaye texnologiyası və sənaye məhsulunun keyfiyyəti nöqtəyindən geri qalmışdır (2, s. 30).¹ 1990-1996-cı illərdə ölkədə baş vermiş geriləmələr sənayenin texniki-iqtisadi səviyyəsinin aşağı düşməsi ilə müşayiət olunmuşdur. Sənaye müəssisələrində istehsalın aşağı düşməsi və inflyasiyanın səviyyəsi onlarda istehsalın inkişaf etdirilməsi imkanlarını məhdudlaşdırmışdır. Belə ki, sənaye müəssisələrində istehsalın inkişafının maliyyələşdirilməsi mənbələrindən biri olan amortizasiya ayırmalarının dəyərindən düşməsi və ya xərclənməsi baş vermişdir. Bu şəraitdə ölkə iqtisadiyyatının inkişafının maliyyələşdirilməsi üçün xarici investisiyalar cəlb edilmişdir. Lakin cəlb edilmiş xarici inves-

tisiyanın əsas hissəsi neft və qaz hasilatı sahəsinə yönəldilmişdir. Belə ki, 1995-2006-cı illərdə ölkə iqtisadiyyatında həyata keçirilmiş cəmi investisiya qoyuluşlarının təqribən 70 faizdən çoxu neft sənayesinə yönəldilmişdir.

2000-2006-cı illər ərzində ölkə sənayesinə 18501,5 mln. manat investisiya qoyulmuşdur. Lakin qeyd edilən dövrdə həyata keçirilmiş investisiya qoyuluşlarının 81,2 faizi mədənçixarma sənayesinin payına düşmüşdür. Fikrimizcə, emal sənayesində həyata keçirilmiş investisiya qoyuluşlarının həcmi bu sahənin inkişafına, onun texniki-iqtisadi səviyyəsinin və rəqabət qabiliyyətinin zəruri tələblər səviyyəsinə yüksəldilməsinə imkan verməmişdir. 2000-2006-cı illər ərzində emal sənayesində həyata keçirilmiş cəmi investisiya qoyuluşlarının 38,5 faizi yeyinti sənayesinin payına, 24,3 faizi isə neft emalı sahəsinin payına düşmüşdür. Beləliklə, emal sənayesinin digər sahələrinin inkişafına çox cüzi həcmdə investisiya yönəldilmişdir. Emal sənayesində mövcud müəssisələrin əksəriyyəti artıq iflas vəziyyətindədir və onların bir çoxunun yenidən bərpa olunması ehtimalı aşağıdır. Belə müəssisələrin mövcudluğu iqtisadi inkişafa ciddi mane olur və onlarda radikal dəyişikliklərin həyata keçirilməsi vacibdir. Buna görə də, son illərdə ölkə sənayesində həyata keçirilmiş investisiya qoyuluşları əsasən yeni əsas fondların yaradılmasına yönəldilmişdir. Belə ki, sənaye istehsal fondlarının yeniləşməsi 2000-ci ildə 4,8 faizdən 2006-cı ildə 13,2 faizə qədər artdığı halda, sıradançixarma əmsalı 1,4 faizdən 0,4 faizə qədər azalmışdır. Sənayedə əsas fondların yeniləşməsi əsasən neft və qaz hasilatı hesabına baş vermişdir. Belə ki, 2005-ci ildə sənayedə istifadəyə verilmiş əsas fondların 96,1 faizi, 2006-cı ildə isə 81,6 faizi neft və qaz hasilatı sahəsinin payına düşmüşdür.

Beləliklə, emal sənayesində istehsalın texniki-iqtisadi səviyyəsini yüksəltmək üçün prioritet sahələrin inkişafına investisiya qoyuluşlarının cəlb edilməsi zəruridir. Belə investisiya qoyuluşlarının maliyyələşdirilməsi mənbələri kimi dövlət büdcəsi,

dövlət təminatlı xarici kreditlər, xarici birbaşa investisiyalar, əhalinin vəsaiti və s. təşkil edə bilər.

Ölkədə innovasiya fəaliyyətilə iqtisadi artım arasında qarşılıqlı asılılıq mövcuddur. Belə ki, bir tərəfdən istehsalın həcmnin dinamik artımı elmi-texniki nailiyyətlərdən geniş istifadə üçün güclü stimuldursa, digər tərəfdən elmi-texniki tərəqqi iqtisadiyyatın səmərəliliyinin artması üçün əsas amildir. Bu baxımdan, dövlət maliyyələşdirilməsinin azlığı və son illərdə sənaye istehsalının kəskin şəkildə azalması uzun illər ərzində toplanmış elmi-texniki potensialın itirilməsinə səbəb olur. Elmi-texniki tərəqqinin nailiyyətlərinin əsas istehlakçısı olan emal sənayesi 1990-2006-cı illər ərzində 2,5 dəfə azalmışdır. Qeyd edilən amillər elmi tədqiqat və təcrübə konstruktor işlərini həyata keçirən təşkilatlara ehtiyacın azalmasına gətirib çıxarır. Bu da mövcud elm-tədqiqat müəssisələrinin məhsuluna tələbatın kəskin azalması hesabına bu sahənin tədricən məhv olmasıdır ki, bu proses də artıq gedir. Hazırda nəinki elmi tədqiqat təşkilatları, həm də onların məhsulunu istehlak edən bir sıra sənaye müəssisələri artıq ləğv edilmə səviyyəsindədir. Bu müəssisələr bilavasitə nisbətən mürəkkəb və elmtutumlu məhsul istehsal edən sahələrə aiddir.

Cədvəl 1

Sənayedə yeni tətbiq olunmuş, əhəmiyyətli dəyişikliklərə məruz qalmış və təkmilləşdirilmiş məhsulun həcmi

(min manat)

	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006
Sənaye - cəmi	1005,7	76529,3	736,3	418,6	1465,1	8720,4	2545,5
Mədəncixarma sənayesi	0	0	3,9	0	0	0	323,0
Emal sənayesi	1005,7	76529,3	732,4	418,6	1465,1	8720,4	2222,5
ondan:							
qida məhsulları və içkilərin emalı	7,2	0	0	0	0	0	0
kimya sənayesi	323,2	0	234,1	232,5	404,5	5915,0	495,8
neftayırma məhsullarının istehsalı	0	76214,4	0	0	0	0	0

maşın və avadanlıqların istehsalı	512,3	310,6	498,3	179,3	279,6	285,0	784,2
metallurgiya sənayesi	163,0	4,3	0	0	0	0	0
elektrik avadanlığı, optik və elektron avadanlıqların istehsalı	0	0	0,0	6,8	780,9	0	918,1
nəqliyyat vasitələri və avadanlıqlarının istehsalı	0	0	0	0	0	2520,0	0

Cədvəl məlumatlarından göründüyü kimi, ölkə sənayesində əhəmiyyətli dəyişikliklərə məruz qalmış və ya yeni tətbiq olunmuş, həmçinin təkmilləşdirilmiş məhsulun həcmi kiçik olmuşdur. Belə ki, belə məhsulların sənaye məhsulunun ümumi həcmində payı 2000-ci ildə 0,03 faizə, 2005-ci ildə 0,09 faizə, 2006-cı ildə 0,02 faizə bərabər olmuşdur. 2001-ci ildə sənaye məhsulunda əhəmiyyətli dəyişikliklərə məruz qalmış və ya yeni tətbiq olunmuş məhsulların payı 2,0 faizə bərabər olmuşdur ki, bu da H.Əliyev adına Bakı neft emalı zavodunda dizel yanacağı, kerosin, birbaşa qovulmuş benzinin təmizlənməsi əsasında əvvəllər ətraf mühitə atılan qələvi tullantıların təkrar emalı nəticəsində yeni naften turşuları istehsalı hesabına baş vermişdir.ⁱⁱ Belə hal ölkə sənayesində innovasiyaya çəkilən xərclərin aşağı olması ilə əlaqədar olmuşdur.

Hazırda emal sənayesinin texniki-iqtisadi səviyyəsinin yüksəldilməsi və bu sahənin inkişafı üçün iri həcmli investisiya qoyuluşlarının həyata keçirilməsi tələb olunur. Belə şəraitdə, ilk növbədə, emal sənayesi müəssisələrində istehsalın texniki səviyyəsinin yüksəldilməsi zəruridir. Çünki istehsalın texniki səviyyəsinin aşağı olması rəqabət qabiliyyətli məhsul istehsal etmək imkanlarını məhdudlaşdırır ki, bu da müəssisədə istehsalın, əməyin və idarəetmənin təşkilinin təkmilləşdirilməsi sahəsində həyata keçirilməli olan tədbirlərin əhəmiyyətini azaldır. Xüsusilə, bəzi istehsallarda, məsələn neft emalı, kimya

və neft-kimya, yeyinti sənayesinin bəzi sahələrində istehsalın texniki səviyyəsi istehsalın səmərəliliyinin və istehsal edilən məhsulun keyfiyyətinin yüksəldilməsində həlledici rola malikdir.

Ölkədə sənaye istehsalının texniki cəhətdən yenidən qurulması, ayrıca bir istehsal növü üzrə həyata keçirilməsi ciddi çətinliklərlə əlaqədardır. Belə şəraitdə sənaye istehsallarının klaster şəklində inkişaf etdirilməsi məqsədəuyğundur. Çünki texnoloji səviyyəsi yüksək olan istehsalların inkişafı əlaqədar istehsalların texniki-iqtisadi səviyyəsindən asılıdır. Buna görə də, ölkədə yeni istehsalların yaranmasına şərait yaradan sahələrin inkişafı təmin edilməlidir.

Summary

Increasement ways of technical and economical level of industrial production in Azerbaijan

The article is dedicated to the research of the increasement of technical and economical level of industrial production. The volume of investment in industrial sector is analyzed and the importance of attraction of investment by means of creation of material and technical basis of production have been substantiated.

Development problems of innovation activity revealing the reason of low level of production of industrial enterprises are studied and increasement ways of technical and economical level of industrial production is determined.

Ədəbiyyat

1. Совместное предпринимательство в современной мировой экономике. М., ИНИОН, 1991, с.188.
2. "Azərbaycan Respublikasının yanacaq-enerji kompleksinin inkişafı (2005-2015-ci illər) üzrə Dövlət Proqramı".

3. R.İ.Abdullayev, B.S.Xıdırov. Azərbaycan neftayırma sənayesində "Azərneftyanacaq" neft emalı zavodunun rolu. Bakı, Elm, 2003, s.161-162.
4. Azərbaycan sənayesi 2003, Statistik məcmuə. Bakı: Səda, 2007, s.69.

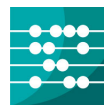
*к.э.н., доц. Новрузова З.Р.
(АГЭУ)*

Укрепление экспортного потенциала Азербайджана в условиях глобализации

Конкурентные преимущества Азербайджана можно охарактеризовать следующими факторами: выгодное геополитическое и экономическое положение транзитной территории, имеющиеся природные ресурсы, дешевая и квалифицированная рабочая сила, slojivşaeşə в рамках бывшего союзного разделения труда, конфигурация созданных факторов производства Одним из девизов теории конкурентных преимуществ Портера является выявлении потенциальной возможности развития отдельных отраслей экономики, основанное на рациональном использовании имеющихся природных ресурсов. Теория международной конкуренции М.Портера исходит из того, что конкурируют не страны, а отдельные производители или продавцы продукции. Но экономический успех государства, то есть ее конкурентоспособность, непосредственно определяется наличием в ней конкурентоспособных отраслей и производств. Поэтому повышение конкурентоспособности отечественных товаропроизводителей является важным приоритетом экономической политики Азербайджана. Для Азербайджана, чтобы предотвратить нерациональное использование национальных ресурсов в процессе структурной перестройки, особенно актуальным является определение как раз таких отраслей, к которым, прежде всего, относятся отрасли сельского хозяйства, и соз-

дание действенного механизма поддержки государства производителей приоритетных отраслей, а также усовершенствования на этой основе структуры производства. Современное состояние развития отрасли сельского хозяйства Азербайджана характеризуется тем, что на долю этой отрасли приходится 8% стоимости основных фондов, удельный вес численности работающих, занятых в сельском хозяйстве из экономически активного населения республики составляет более 40%, в структуре валового внутреннего продукта на долю сельского хозяйства приходится 6,8%. О наличии природных ресурсов необходимых для интенсивного развития отрасли сельского хозяйства свидетельствуют такие данные, как 55% земельного фонда Азербайджана пригодны для развития отраслей сельского хозяйства. В настоящее время общая площадь орошаемых земель составляют всего 16,6% земельного фонда, основная часть из которого составляет площадь сельхозугодий. Об уменьшении сельхозугодий на душу населения в республике свидетельствуют статистические данные, если в 1970 году на душу населения приходилось 0,81 гектар сельхозугодий, в 1992 году соответственно 0,60 гектар, то в 2007 году уменьшилось до 0,55 гектар. Это, при том обстоятельстве, что республика удовлетворяет внутренний спрос на основные виды продукции сельского хозяйства за счет ввоза их из других стран. Динамика ВВП также свидетельствует об имеющемся, но не использованном потенциале развития этой отрасли, так, если удельный вес продукции сельского хозяйства в ВВП Республики в 1995 году составлял 25,3%, то в 2008 году уменьшился до 6,8%. Вместе с тем, удельный вес инвестиций в сельское хозяйство в общем объеме инвестиций в основной капитал в Азербайджане составляет менее 1%. В соотношении между экспортом и импортом сельскохозяйственной продукции имеется отрицательное сальдо, что свидетельствует об отставании в развитии сельского хозяйства Азербайджана и зависимость от ввоза с/х продукции из других стран, это ставит республику в

продовольственную зависимость. В создавшихся условиях необходима государственная поддержка с целью превращения из слабо развитых в конкурентоспособные отраслей сельского хозяйства с использованием их конкурентных преимуществ. В мировой практике существует два источника оказания поддержки или помощи сельскому хозяйству. Первая форма поддержки, называемая поддержкой рыночных цен (Market Price Support), предусматривает оказание потребителями поддержки сельскому хозяйству путем покупки продуктов по более высоким ценам. Если в результате повышения цен возникают излишки продуктов, то возможно стимулирование их экспорта при помощи экспортных субсидий, которые оплачивают уже не потребители, а налогоплательщики. Основной формой такой поддержки являются барьеры во внешней торговле в виде ограничений импорта, импортных тарифов, экспортных субсидий, что выражается в протекционизме. Сюда же включают компенсационные сборы, акцизы, различного рода налоги и неналоговые ограничения в виде квотирования производства для сокращения предложения, административное регулирование. Второй формой поддержки являются бюджетные трансферты или субсидии сельскому хозяйству, которые не оказывают прямого влияния на потребительские или рыночные цены. Все эти платежи можно разделить на две группы: платежи, относящиеся к выпуску и платежи, ведущие к сокращению затрат. Это могут быть дотации, субсидирование отдельных видов расходов, государственные капиталовложения, вложения в инфраструктуру и т.д. Субсидии могут предоставляться также в виде налоговых льгот. Еще одним примером могут служить льготные цены на энергоресурсы (например, на электричество). В Азербайджане применяется вторая форма государственной поддержки сельского хозяйства, и частично первая, а именно, государство предоставляет дотации производителям и субсидирует отдельные виды расходов. Субсидирование фермеров производителей, как показывают аналитиче-

ские исследования, приводит к некоторому снижению себестоимости производства продукции и повышению показателя рентабельности производства, но не стимулирует на значительное увеличение объемов производства продукции. Поэтому необходимо усиление государственной поддержки для обеспечения продовольственной безопасности Азербайджана.

müə.Pənahova G.M
(ADİU)

Milli iqtisadiyyatın iqtisadi təhlükəsizliyinin təmin edilməsi davamlı inkişafa keçidin mühüm şərtidir

Müasir dövrdə Milli iqtisadiyyatın davamlı inkişafı modelinə keçirilməsində iqtisadi təhlükəsizliyin təmin edilməsi müstəsna əhəmiyyət kəsb edir. Çünki, transformasiya şəraitində milli iqtisadiyyatın formalaşması və inkişafı prosesinə külli miqdarda, obyektiv və subyektiv amillər neqativ xarakterli güclü təhlükə və təhdidlər yaratdı. Belə bir şəraitdə makroiqtisadi sabitliyi təmin etməklə tədricən Milli iqtisadiyyatın yeni sistemin prinsipləri əsasında normal fəaliyyətinin bərpa edilməsi və sonradan inkişaf edilməsi bütövlükdə ölkəmizin mövcudluğunun taleyüklü probleminə çevrildi. Bütün bunlar öz növbəsində cari problemləri həll edərək perspektivdə Milli iqtisadiyyatın davamlı inkişafına keçidi təmin etmək məqsədilə iqtisadi təhlükəsizlik probleminin həllinin nəzərə alınmasını tələb edirdi. Bütün bunlar öz növbəsində milli iqtisadiyyatın iqtisadi təhlükəsizliyinin təmin edilməsinin nəzəri və əməli problemlərinin araşdırılmasının əhəmiyyətini kəskin artırmışdır.

Iqtisadiyyatın təhlükəsizliyinin təmin edilməsi problemi iqtisadi nəzəriyyənin mühüm kateqoriyası olmaqla iqtisadi müstəqillik, asılılıq, iqtisadi suverenlik, iqtisadi təsir, sabitlik və digər

anlayışlarla sıx bağlıdır. Təcrübə ki, nəzəri baxımdan iqtisadi təhlükəsizliyin tam mənada təmin edilməsi ideal, əslində abstrakt bir haldır. Real həyatda hətta inkişaf etmiş ölkələrdə iqtisadi tsiklin inkişaf mərhələlərinə uyğun olaraq bu və ya digər dərəcədə təhlükəsizlik problemləri gözlənməyə bilər. Əsas məsələ həmin tərəddüdlər zamanı ölkə elə bir potensiala, gücə malik olmalıdır ki, onları vaxtında yaranan təhlükəni aradan qaldırmaq, ən başlıcası isə özü – özünün inkişafını təmin etmək qabiliyyətinə malik olmaqla davamlı inkişafının zəruri əsasların sarsıtmasını.

Bununla yanaşı o da məlumdur ki, ölkə qlobal iqtisadi proseslərə daha geniş qoşulur ki, onun da sayəsində istehsal daha çox beynəlmilləşir, onun beynəlxalq iqtisadi təhlükəsizliklə qarşılıqlı asılılığı güclənir.

Milli iqtisadiyyatın iqtisadi təhlükəsizliyinin təmin edilməsi problemi ölkəmizin timsalında istər nəzəri, istərsə də əməli baxımdan çox zəif öyrənilmişdir. Məlumdur ki, mövcud iqtisadi ədəbiyyatda və rəsmi sənədlərdə bir çox hallarda iqtisadi təhlükəsizlik anlayışı müxtəlif iqtisadçılar tərəfindən fərqli şərh olunur. Misal üçün, bəzi iqtisadçılar belə hesab edirlər ki, iqtisadi təhlükəsizlik iqtisadiyyatın şəxsiyyətin normal şəraitini və inkişafını, cəmiyyətin və dövlətin sosial – iqtisadi, hərbi – siyasi sabitliyi, daxili və xarici təhlükələrin təsirinə davam gətirmək hazırlığı və imkanı ilə müəyyənləşir¹. Digərləri qeyd edirlər ki, «İqtisadi təhlükəsizlik» iqtisadi sistemin mühüm keyfiyyət xarakteristikası olmaqla əhalinin normal həyat şəraitini, qabiliyyətini, iqtisadiyyatı ölkənin milli dövlət maraqlarını ardıcıl olaraq reallaşdırmaq qabiliyyətini nəzərdə tutur².

«İqtisadi təhlükəsizlik» iqtisadiyyatın inkişafının elə bir səviyyəsidir ki, əlverişsiz amillərin təsiri altında iqtisadi sosial –

¹ Закон Российской Федерации «Об образовании» от 10 июля 1992 № 3266)

² Высшая школа в 1992. Ежегодный доклад о развитии высшего образования. М НИИВО 1993

siyasi və hərbi sabitlik təmin olunur¹. Hətta eyni bir müəllif iqtisadi təhlükəsizliyə fərqli şərh verir. Belə ki, həmin məqalədə² müəllif başqa bir yerdə iqtisadi təhlükəsizlik milli iqtisadiyyatın müstəqilliyini, sabitliyini, davamlılığını, habelə daima onun yeniləşməsinə, özü – özünü təkmilləşdirilməsini təmin edən amil və şərtlərin məcmusudur. Doğrudur, ümumi halda iqtisadi təhlükəsizliyin mahiyyəti davamlı inkişafın prinsiplərinə uyğun olaraq mövcud əmək, kapital, təbii resurslardan səmərəli və optimal istifadə etməklə ölkə vətəndaşlarının, sosial, iqtisadi tələbatlarını və təhlükəsiz yaşamaq hüquqlarını təmin etməkdən ibarətdir. Davamlı inkişafın təmin edilməsi prizmasından iqtisadi təhlükəsizliyin gözlənilməsi qloballaşma şəraitində sosial – iqtisadi inkişafın genetik xarakterinin əsaslarına təsir göstərə bilən daxili və xarici amillərin təsirini aradan qaldırmağa və yaxud minimumlaşdırmağa istiqamətlənməlidir. Odur ki, ölkəmizdə iqtisadi sistemin transformasiyası və inkişafı ilə bağlı həyata keçirilən bütün dəyişikliklərin və bütün səviyyələrdə işlənilən hazırlanan iqtisadi strategiyaların istisna bilməyən şərti və meyarı, habelə davamlı inkişafın, xüsusən insan inkişafı və sosial problemlərin həlli tələblərinə, iqtisadi təhlükəsizliyin təmin edilməsi prinsiplərinə nə dərəcədə cavab verməsi olmalıdır.

Hər bir mərhələdə Milli iqtisadiyyatın iqtisadi təhlükəsizliyinin bu və ya digər ölkələrin iqtisadi inkişaf səviyyəsindən asılı olaraq fərqli şəkildə təzahür edir. Məsələn üçün inkişaf etmiş ölkələrdə əhalinin həyat səviyyəsi, keyfiyyəti, iqtisadi artımını, büdcə kəsirinin aradan qaldırılması, habelə gizli iqtisadiyyatın məhdudlaşdırılması istiqamətində geniş fəaliyyət göstərdikləri halda, inkişaf etməkdə olan, xüsusən transformasiya dövrünü yaşayan ölkələrdə isə dövlət borcu problemi, dünya iqtisadiyyatına qovuşmağı və inteqrasiyası, qızıl – valyuta ehtiyatlarının

yaradılması, inflyasiyanın tempinin aşağı salmaq, işsizlik problemini müvafiq iqtisadi siyasəti formalaşdırmağa çalışırdı.

Ona görə də hər bir ölkə, o cümlədən də, Azərbaycanda keçidin ilkin mərhələsində iqtisadiyyatın dirçəlməsində istiqamətlənmiş iqtisadi islahatlar proqramı işlənilib hazırlanarkən iqtisadi dirçəlişə uyğun olaraq, iqtisadi təhlükəsizliyin bütün göstəricilərini özündə əks etdirməlidir.

Təcrübə göstərir ki, Milli iqtisadiyyatların makrosəviyyədə iqtisadi təhlükəsizliyinin meyarları bir qayda olaraq ölkənin sosial – iqtisadi inkişafının strateji məqsədləri və iqtisadiyyatının innovasiyalı inkişaf modelinə keçid meyarları ilə üst – üstə düşür.

Məlumdur ki, transformasiya şəraitində Milli iqtisadiyyatların innovasiyalı iqtisadiyyata keçid bir sıra iqtisadi təhlükə və risklərə müşahidə oluna bilər. Ona görə də transformasiya dövrünü yaşayan ölkəmizdə innovasiyalı iqtisadiyyata keçid bütün səviyyələrdə mövcud iqtisadi, sosial və ekoloji təhlükəsizlik problemlərini nəzərə alınmaqla reallaşdırılmalıdır.

İnkişaf etmiş ölkələrdə iqtisadi təhlükəsizliklə investisiya siyasətinin qarşılıqlı əlaqə xarakterinin təhlili belə nəticəyə gəlməyə imkan verir ki, bu təhlükələrin böyük hissəsi bilavasitə Milli iqtisadiyyatın rəqabətqabiliyyətliliyi problemi ilə, nisbətən az hissəsi isə sosial və ekoloji sferalarda qeyri – rəqabət iqtisadi siyasətlə bağlıdır. Həm də bu zaman sosial sferada təhlükələrin əhəmiyyətli hissəsi iqtisadiyyatın rəqabət qabiliyyətliliyi səviyyəsi ilə dolaylı əlaqələndirilir.

İqtisadi təhlükəsizlik anlayışı milli təhlükəsizlik konsepsiyasının tərkib hissəsi olmaq etibarilə iqtisadi fəaliyyətlə yanaşı sosial, siyasi, hərbi informasiya sferası ilə qarşılıqlı əlaqə və asılılıqda olan münasibətləri özündə əks etdirən mürəkkəb bir iqtisadi kateqoriyadır. Bu baxımdan iqtisadi təhlükəsizliyin obyektlərinə bütünlükdə ölkənin iqtisadi sisteminin ünsürləri, təbii sərvətləri, cəmiyyət, onun institutları, iqtisadiyyatın bütün səviyyələrində təsərrüfatçılıq subyektləri, şəxslər və onların mühüm həyatı iqtisadi maraqları və s. aid edilə bilər.

¹ Турмаген Е.В. Инвестиционный процесс в России вчера, сегодня, завтра. М. 2001, стр. 19

² Турмачев Е.В. Инвестиционный процесс в России, вчера, сегодня и завтра. М. 2001)

Ölkənin Milli təhlükəsizlik konsepsiyası – şəxsiyyət, cəmiyyət və dövlətin bütün həyat fəaliyyəti sahələrində xarici və daxili təhlükələrdən təhlükəsizliyinin təmin edilməsinə olan baxışlar sistemidir. Bu konsepsiyaya müvafiq olaraq Milli təhlükəsizliyin təmin edilməsi və iqtisadi sahədə ölkələrin maraqlarının qorunması dövlət siyasətinin prioritet istiqamətlərindəndir. Bu baxımdan iqtisadi təhlükəsizlik strategiyası və dövlətin iqtisadi siyasəti – iqtisadiyyatın dövlət tənzimlənməsi mexanizmi ilə qarşılıqlı əlaqədə və qarşılıqlı fəaliyyətdə olmasını tələb edir.

Milli iqtisadiyyatın iqtisadi təhlükəsizlik səviyyəsini qiymətləndirərkən hüddud (kritik) qiymətləri, iqtisadiyyatın mövcud ünsürləri və təkrar istehsal amilləri arasında nisbət və vəziyyətin əlamətləri, ən başlıcası isə özündə iqtisadiyyatın inkişafında Milli maraqları əks etdirməlidir. Bu baxımdan kritik qiymətlər müəyyən qədər konkretlik və müəyyənlik dərəcəsinə malik olmalıdırlar ki, o iqtisadi təhlükəsizlik mövqeyindən təsərrüfat fəaliyyətinin real vəziyyətinin birmənalı dəyərləndirməyə imkan versin.

Məlumdur ki, hüddud qiymətlərin müəyyənləşdirilməsi çoxsaylı çətinliklərlə toqquşur. Birincisi, təhlükəsizliyin səviyyəsi ilə bağlı qərarlar qəbul edərkən hər hansı bir deyil, kritik göstəricilər sistemini nəzərə almaq lazımdır. Belə ki, hətta iki parametrin normadan fərqlənməsi heç də hər zaman ölkə iqtisadiyyatın təhlükəsizliyinin ümumi vəziyyəti xarakterizə etmir. İkincisi, ictimai həyatın siyasi və sosial – iqtisadi xüsusiyyətləri iqtisadi təhlükəsizliyin xarici ölkələrdə işlənilib hazırlanan və tətbiq edilən unifikasiya edilmiş göstəriciləri Azərbaycanın milli iqtisadiyyatının təhlükəsizliyinin qiymətləndirilməsi üçün məqsədəuyğundur. Bununla belə, bəzi ölkələrdə iqtisadi vəziyyətin kritik nöqtələri mövcuddur ki, onun müəyyən hüddudlardan kənara çıxmasına adətən yol verilmir, digərlərində isə buna yol verilir və hətta qəbul da edilir. Üçüncüsü, müxtəlif ölkələrdə iqtisadi təhlükəsizliyə aid olan statistik informasiyanın toplanması və işlənməsinin fərqli metodologiyası ola bilər. Dördüncüsü, iqtisadiyyatın real fəaliyyət imkanını və böhranlı inkişaf dinamikasını

xarakterizə edən mühüm göstəricilərin təhrif olunduğunu da istisna etmək olmaz.

İqtisadi təhlükəsizliyin təmin edilmə istiqamətlərinin prinsiplərinə və mahiyyətinə uyğun rəsmi qəbul edilmiş baxışların ümumiliyini özündə əks etdirən konsepsiya, qarşıya qoyulan məqsəd və vəzifələrə konkret nail olmaq proqramlarının işlənilib hazırlanmasını zərurətə çevirir.

Məlumdur ki, iqtisadi təhlükəsizlik problemlərinin konseptual əsaslarının tam halda dərk edilməsi Milli dövlət maraqları sistemi ilə Milli iqtisadiyyatın müxtəlif növ təhlükə və tədbirlərdən mühafizəsinin şərtləri, meyarları və göstəricilərini mütəşəkkil forma və mexanizmlər sistemini fərqləndirməyə imkan verir. Milli dövlət maraqları özündə dövlətin iqtisadi potensialının və iqtisadi gücünün inkişafını və istifadəsini, millətin genofondunun vəziyyətini, onun fiziki sağlamlıq və sosial – mədəni inkişaf əsaslarını və şərtlərini, müasir dünyadakı geosiyasi və geoiqtisadi mövqeləri özündə cəmləşdirirlər.

Ölkənin iqtisadi təhlükəsizliyi həlledici dərəcədə transformasiya şəraitində həyata keçirilən siyasi və iqtisadi kursun xarakterindən asılı olur. Zənnimizcə, bu baxımdan milli iqtisadiyyatın iqtisadi təhlükəsizliyi özündə onun fəal davamlı vəziyyətini, sabitliyini və eyni zamanda sosial problemlərin səmərəli həllini nəzərdə tutur. Ən başlıcası isə cəmiyyətin və dövlətin yüksək sosial stabilliyi şəraitində ictimai tələbatların səmərəli ödənilməsi, ölkənin texniki-iqtisadi müstəqilliyi, habelə xarici təhlükələrdən özünü qorumaq qabiliyyəti, qloballaşma şəraitində ölkəmizin daxili və xarici bazarda iqtisadi maraqlarını qoruya bilmə qabiliyyəti və s.

Milli iqtisadiyyatın iqtisadi təhlükəsizliyini xarakterizə edərkən milli iqtisadiyyatın davamlılığını, rəqabətqabiliyyətini, mövcud potensialdan səmərəli istifadəni, dinamik və davamlı inkişafı təmin edən amil və şərtlər milli iqtisadiyyatın iqtisadi təhlükəsizliyinin meyarları hesab olunmalıdır. Bununla yanaşı milli iqtisadiyyatın iqtisadi təhlükəsizliyinin sahəvi aspektləri müvafiq struktur siyasətinin reallaşdırılmasını tələb edir. Buraya

hər şeydən əvvəl ayrı-ayrı sahələrin rəqabətqabiliyyətliliyi və bazarda onun məhsullarına olan tələbat sahənin inkişafının texniki-texnoloji səviyyəsi və nəhayət üçüncüsü, sahənin inkişafının investisiya resurs təminatı nəzərə alınmalıdır.

Beynəlxalq təcrübə göstərir ki, hər bir ölkənin Milli real-lıqlara əsaslanan Milli iqtisadiyyatın təhlükəsizlik strategiyasının işlənilib hazırlanması tələb olunur. Mövcud iqtisadi ədəbiyyata əsaslanaraq belə hesab edirik ki, müəyyən spesifik hallara baxmayaraq Milli iqtisadiyyatın təhlükəsizlik strategiyası aşağıdakıları özünə daxil etməlidir.

- iqtisadiyyat sferasında ölkənin Milli maraqlarının müəyyənləşdirilməsini;

- dövlətin, cəmiyyətin və şəxsiyyətin mühüm həyati maraqlarına təsir göstərən daxili və xarici təhlükələrin müəyyən edən amil və şərtlərin xarakteristikası;

- ölkənin inkişafının sosial – iqtisadi məqsədlərinin müəyyənləşdirilməsi;

- ölkənin mühüm həyati maraqlarının müdafiəsini təmin edən və iqtisadi təhlükəsizliyinin tələblərinə cavab verən iqtisadi vəziyyətini müəyyən edən meyar və parametrlərin müəyyənləşdirilməsi;

- dövlət institutları tərəfindən iqtisadi, hüquqi və inzibati təsir vasitələrindən istifadə edərək Milli iqtisadiyyatın iqtisadi təhlükəsizliyini təmin edən sistem və mexanizmlərin formalaşdırılması və s.

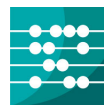
Qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan Respublikasının iqtisadi təhlükəsizlik strategiyasının reallaşdırılması yaxın gələcəkdə aşağıdakı problemlərin həllinə istiqamətlənməlidir. Birincisi, milli maraqları səmərəli reallaşdırmaq və onları maksimum dərəcədə xarici amillərin neqativ təsirindən qorumaq üçün dövlət müstəqil surətdə iqtisadi, sosial və siyasi vəzifələri səmərəli və müstəqil həll edilməsinə, ikincisi, şəxsiyyətin hərtərəfli inkişafını təmin etməyə və cəmiyyətdə sosial razılığı və sabitliyi təmin etmək və əhəlinin həyat səviyyəsini və keyfiyyətini yüksəldilməsinə, üçüncüsü, dünya təsərrüfatında baş verən dinamik

dəyişikliklərə, qlobal rəqabətə, resursların məhdudluğundan irəli gələn problemlərə vaxtında uyğunlaşmaq və daxili və xarici təhlükələr adekvat tədbirlər həyata keçirməsinə; dördüncüsü, Azərbaycanın qloballaşan dünyada iqtisadi və siyasi maraqlarını reallaşdırmaq üçün səmərəli iqtisadi siyasəti formalaşdırılmasının həllinə istiqamətləndirilməlidir. İqtisadi təhlükəsizlik strategiyasının çoxspektrli bir problem olduğunu nəzərə alaraq, təkcə iqtisadi metodlarla deyil, həm də siyasi, xarici – iqtisadi, demoqrafik, ekoloji siyasət vasitəsilə, başqa sözlə, qeyri – iqtisadi vasitələrlə reallaşdırmağa çalışmaq lazımdır.

Bu baxımdan, ümumi bu göstəricilər əsasən Milli iqtisadiyyatın təhlükəsizliyinin səviyyəsinin dəyişməsinə sistem halında yanaşmaqla qiymətləndirmək lazımdır.

İqtisadi sferadan fərqli olaraq sosial sferada iqtisadi tədbirlərin yaranması nəticələrinin təhlili və dəyərləndirilməsi bu sahənin özünün məlum spesifik cəhətlərinin nəzərə alınaraq qiymətləndirilməsini tələb edir.

Məlumdur ki, davamlı inkişaf baxımından iqtisadi təhlükəsizlik probleminin tədqiqinin çox mühüm istiqaməti ekoloji təhlükəsizliklə bağlıdır. Məlumdur ki, ekoloji sfera iqtisadi təhlükəsizlik ölkənin malik olduğu təbii resurslardan səmərəsiz istifadə həm sərhədyanı ölkələr, habelə Milli iqtisadi agentlər tərəfindən «iqtisadi ekspansiya» ilə əlaqədar ola bilər. Təbii resurslardan səmərəsiz istifadə son nəticədə əhəlinin həyat səviyyəsinin pisləşməsinə, hətta tükənən resursların əvəz edilməsinin tapılmaması və ya müvafiqliyinin kəşf edilməməsi davamlı inkişafın təmin edilməsinə zərbə vura bilər. Milli iqtisadi təhlükəsizliyin səviyyəsinin qiymətləndirilməsi faktiki vəziyyət parametrlərinin müqayisəsi, yaxud indiqatorların roluna uyğun seçilmiş zaman dövrü üçün sosial – iqtisadi inkişafın proqnozu əsasında müəyyənləşdirilir. Təsərrüfat fəaliyyətinin təhlil edərəkən və ona yekun vurularəkən iqtisadi təhlükəsizliyin nail olunmuş səviyyəsi, proqnoz qiymətləndirilmələrdə isə – qarşıda duran dövr üçün ehtimal edilən səviyyəsi müəyyənləşdirilməlidir. Ona görə də iqtisadi təhlükəsizlik səviyyəsinin qiymətləndirilməsi təsərrüfat

fəaliyyətinin hər bir istiqaməti, eləcə də bütövlükdə ölkə iqtisadiyyatı üzrə həyata keçirilə bilər.

Qeyd etmək lazımdır ki, iqtisadi təhlükəsizliyin meyarlarının seçilməsi nəinki mövcud göstəricilərin, həm də perspektivdə mümkün ola bilən təhlükələr nəzərə alınmalıdır. Bütün yuxarıda qeyd olunanları ümumiləşdirərək deyə bilərik ki, Milli iqtisadiyyatın iqtisadi təhlükəsizliyinin və onun mövcud vəziyyətini qiymətləndirmək üçün aşağıdakı makroiqtisadi göstəricilərdən istifadə olunması məqsədəuyğundur: əhalinin həyat səviyyəsi və keyfiyyəti (adambaşına). Bu hər şeydən əvvəl nominal və real ÜDM, şəxsi sərəncamda qalan gəlir, ÜDM-də əmək haqqının xüsusi çəkisi, orta əmək haqqı, şəxsi yığım norması, gəlirlərin differensiasiyası indeksi və s. nəzərə alınmasını tələb edir; inflyasiyanın səviyyəsi (faizlə); işsizliyin səviyyəsi (faizlə); iqtisadi artım sürəti (faizlə): ildə ÜDM-in illik artımı (faizlə); sənaye istehsalının artım sürəti, o cümlədən sənaye sahələri üzrə; istehlak mallarına qiymət indeksi; kənd təsərrüfat məhsullarına qiymət indeksi; dövriyyədə olan əmtəələrin dəyəri ilə onun pul təminatı; büdcə kəsiri; dövlət borcu, onun ÜDM-ə nisbəti; idxal və ixracın saldosu; ölkənin idxaldan asılılığı: daxili istehlakda idxalın xüsusi çəkisi; milli valyuta məzənnəsi və paritet alıcılıq qabiliyyəti; kölgəli iqtisadiyyatın milli iqtisadiyyatda xüsusi çəkisi habelə makroiqtisadi səviyyədə istehsal və istehlak olunmuş ÜDM-in quruluşu, ümumi və xalis investisiyaların ÜDM-də, milli gəlirdə xüsusi çəkisi, habelə investisiyaların maliyyə mənbələrinin strukturunda daxili və xarici maliyyə mənbələrinin payı, tədiyə balansının saldosu, müəssisələrarası ödəməmələrin həcmi və s. Qeyd etmək lazımdır ki, son illərdə milli iqtisadiyyatın inkişafında regionların rolunun artması iqtisadi təhlükəsizliyin regional səviyyəsinə xüsusi diqqət yetirilməsini tələb edir. Milli iqtisadiyyatın iqtisadi təhlükəsizliyini xarakterizə edərkən qeyd olunanlarla yanaşı keyfiyyət göstəricilərin tədqiqatına cəlb etmək lazımdır. Bu baxımdan Milli iqtisadiyyatın iqtisadi təhlükəsizliyini makrosəviyyədə qiymətləndirmək üçün yuxarıda qeyd etdiyimiz kəmiyyət göstəriciləri ilə

yanaşı məqsədəuyğundur: keyfiyyət istehsal göstəricilərindən də istifadə onlara ÜDM – in real artımının strukturu; sənaye məhsulunun texnologi strukturu; əmək məhsuldarlığı, fondverimi və material tutumunun göstəricilərinin səviyyəsi; istehsal amillərinin mövcud vəziyyəti və təkrar istehsalı; elmi – texniki və innovasiya kapitalından istifadənin mövcud vəziyyəti və səmərəliliyi; elmin inkişafına yönəldilən vəsaitlər və onun strukturu və s. aid edilə bilər.

Dünya təcrübəsi göstərir ki, Milli iqtisadiyyatın uzun müddətə iqtisadi təhlükəsizliyinin təmin edilməsi həlledici dərəcədə ölkədə sənaye, elmi – texniki və innovasiya sahələrində dövlətin yeritdiyi iqtisadi siyasətdən birbaşa asılı olur. Belə ki, sənayecə inkişaf etmiş ölkələr üzrə konkret materialların təhlili göstərir ki, o ölkələr daha çox uğurlar əldə edir ki, onlar yeni texnika və texnologiya - innovasiyaya daha çox investisiya yönəldirlər. Müasir dövrdə inkişaf etmiş ölkələrdə ÜDM-un artımının 70-90% elmi-texniki tərəqqi hesabına əldə olunur. Bu prinsipial müddəaların dövlətin iqtisadi siyasətində nəzərə alınması perspektivdə ölkəmizin müstəqil və davamlı inkişafına xüsusən onun iqtisadi təhlükəsizliyini şübhə altına ala bilər. Ona görə də Azərbaycanda milli maraqların reallaşdırılması və davamlı inkişafının təmin edilməsi innovasiya əsasında iqtisadiyyatın yenidən qurulmasını tələb edir ki, bu da öz növbəsində əhalinin həyat səviyyəsinin və keyfiyyətinin mütəmadi yüksəldilməsinin və bütünlükdə ölkədə sosial-iqtisadi və cəmiyyətdə siyasi sabitliyin çox mühüm təminatı vasitəsidir. Məlumdur ki, bu məqsədlərin uğurla reallaşdırılması hər şeydən əvvəl sənaye istehsalının texniki səviyyəsinin yüksəldilməsini və müvafiq struktur irəliləyişlərin aparılmasını bu sferaya kifayət qədər elmi-texniki kadr və maliyyə potensialının yönəldilməsini tələb edir.

Bu baxımdan Azərbaycan sənayesinin inkişafının strateji istiqaməti innovasiyaya əsaslanan və yüksək rəqabətli inkişaf modelinə keçilməsi obyektiv zərurətə çevrilir. İnnovasiya tipli iqtisadi inkişaf modelinə keçid bütün səviyyələrdə investisiya və innovasiya fəallığının artırılmasını tələb edir. Bu isə öz

növbəsində ölkənin iqtisadi təhlükəsizliyinin təmin edilməsinə zəruri maddi təminat yaradır. Ölkədə fundamental və strateji tədqiqatların müasir tələblərə uyğunlaşmasına elm və istehsalın qarşılıqlı əlaqələrini gücləndirməsini tələb edir ki, bu da son nəticədə milli iqtisadiyyatın inkişafının təhlükəsizliyini möhkəmləndirməyə imkan verir. Ölkənin iqtisadi təhlükəsinin təmin edilməsi baxımından dövlətin əsas vəzifəsi Milli – iqtisadi mənafehlərin və maraqların qorunması üzrə mühüm qərarların qəbul edilməsini nəzərdə tutur. İqtisadi təhlükəsizliyin təmin edilməsi öz növbəsində aşağıdakı istiqamətlər üzrə zəruri işlərin görülməsini tələb edir. Birincisi, cəmiyyətin həyat baxımından onun mühüm mənafehlərinə aid olan daxili və xarici təhlükələrin aşkara çıxarılması və proqnozlaşdırılması üçün iqtisadiyyatdakı proseslərin hərtərəfli və obyektiv monitorinqini keçirməkdən ötrü zəruri informasiya bazasının yaradılmasını, ikincisi, iqtisadi maraqlara dəyər biləcək zəruri təhlükələrin mümkün neqativ nəticələrinin qarşısının alınması və aradan qaldırılması üzrə çevik və uzunmüddətli tədbirlər kompleksi reallaşdırmaq və onların nəticələrinin qiymətləndirməsini tələb edir.

Summary

In clause to steady development of an agricultural production of Azerbaijan necessity of transition proves in conditions of transformation. On the basis of the analysis of concrete statistical materials of a modern condition of agrarian sector in republic corresponding conclusions, generalizations are done, the basic ways, opportunities and strategy of maintenance of steady development of an agricultural production of Azerbaijan with a view of increase of its efficiency show.

Ədəbiyyat

1. 2006-2015-ci illərdə Azərbaycanda yoxsulluğun azaldılması və davamlı inkişaf dövlət proqramı, Bakı, 2005-ci il

2. Nüsrəddin Məmmədov, Mənsur Bərxudarov, «İqtisadi təhlükəsizlik», Bakı 2006
3. S.Səfərov, İlham Əliyev «Dinamik inkişafın - uğurlu gələcəyin təminatçısı
4. Ş.Qafarov, «Müasir iqtisadi sistem və qloballaşma», Bakı, 2005
5. M.Əhmədov «Qloballaşma və milli iqtisadiyyatın formalaşması, Bakı, 2003
6. Экономическая и национальная безопасность под ред. Е.А.Олейникова. М. 2005
7. Экономический безопасность России: общий курс V.К.Сенчагованın redaktorluğu ilə. М. 2005

*dis. Quliyev V.M.
(ADİU)*

İqtisadiyyatın qloballaşması şəraitində sosial bərabərsizliyin azaldılması problemləri

XX əsrin sonu, XXI-əsrin əvvəli qloballaşma prosesinin həyəcanlı, birmənalı olmayan və ziddiyyətli inkişafı ilə əlamətdar olmuşdur. Məkan etibarı ilə qloballaşma, planet (oxşar), kontinental, milli, ölkələr, regionlar və yerli (lokal) səviyyələrdə inkişaf edir. Bu müxtəlif və eyni zamanda qarşılıqlı sıx əlaqədə olan proseslər gözlənilməyən qarşılıqlı fəaliyyət effektləri verir.

Qloballaşma, dünya konyunkturası nəzərə alınmaqla sahə strukturunun, informasiya və texnologiya mübadiləsinin, məhsuldar qüvvələrin coğrafi yerləşdirilməsinin iqtisadi məkanının formalaşması ilə əlaqədardır ki, bu zaman iqtisadiyyatın tərəqqisi ya tənəzzülü planetar miqyas almış olur.

Bir tərəfdən, qloballaşma dövlətlər arasında qarşılıqlı təsərrüfat fəaliyyətini asanlaşdırır, ölkələrin bəşəri nailiyyətlərə qatılmasına şərait yaradır, resurslara qənaəti təmin edir, dünya tərəqqisini stimullaşdırır, digər tərəfdən iqtisadiyyatın əyalət

modellərinin möhkəmlənməsinə, "qızıl milyard"a daxil olmayan ölkələrin resurslarının itkisinə, dünyada yoxsulluğun yayılmasına, global sosial bərabərsizliyin artmasına səbəb olur.

Global sosial bərabərsizlik dedikdə, "əyalət" və "mərkəz" arasında uyğunsuzluğun güclənməsində əks olunan dünya iqtisadi subyektlərinin əhalisinin differensiallaşması başa düşülür. Qlobal sosial bərabərsizliyə makrosəviyyəli amillərlə bəhəm, mikro- və meqa amillər də səbəb olur: malik olduğu sosial mövqedəki bərabərsizlik, daha nadir resurslara nəzarət, istehsalın az tapılan amillərini əldə etmək hüququ, gəlirlərin qeyri-bərabər bölgüsü, istehlakın müxtəlifliyi və mülkiyyət imkanının eyni olmaması, bilik və intellektin qeyri-bərabərliyi.

Dünya təcrübəsində yoxsulluğun meydana gəlməsi və onun dəf edilməsi üsulları, yoxsulluqla mübarizə üsulları kimi qəbul edilmişdir. Belə ki, yoxsulluq problemi əvəzinə, əsasını imkanların bərabərsizliyi təşkil edən sosial bərabərsizlik probleminə danışımaq mümkündür. Bu o deməkdir ki, yoxsulluqla yox, insanların artımı və inkişafı üçün bərabər imkanların təmin edilməsinə şərait yaradılması uğrunda mübarizə aparılmalıdır.

Sosial sferanın məhsuldarlığının nəticəsi kimi həyat səviyyəsi və keyfiyyəti göstəriciləri hesab olunur. Ənənəvi olaraq bu göstəricilər əhalinin hər nəfərinə pul gəlirlərinin həcmi ilə qiymətləndirilir. Həyatın bütün sahələrində bazar münasibətlərinin kifayət qədər inkişafı və əhalinin əsas hissəsinin yüksək əmək haqqına malik olduğu şəraitdə bu yanaşma ədalətli hesab edilə bilər.

Bu şərtlərə riayət olunmazsa, həyat keyfiyyətindən söhbət gedərkən, adi insanların konkret ala bildiyi və məhrum olduğu, ehtiyac hiss etdiyi nemətlərdən söhbət aparılması zəruridir. Bu zaman vətəndaşların kütləvi şəkildə ala biləcəyi iqtisadi resurslar nəzərdən qaçırılmamalıdır: ev, avtomobil, təhsil almaq üçün kreditlər, yaşayış yerlərinin dəyişilməsi üçün subsidiyalar, tibbi sığorta və s.

Sosial bərabərsizlik və yoxsulluq probleminin təhlili, birini tamamlayan, yəni iriləşdirilmə və müqayisə nöqtəyi-

nəzərindən "ölkə daxili" və "ölkə xarici" yanaşmaların istifadəsini nəzərdə tutmalıdır. Yoxsulluqla mübarizədə uğura eyni zamanda iki istiqamətdə işin aparılması nəticəsində nail olmaq olar. Birincisi - yoxsul təbəqələrin əsas kapitalı olan işçi qüvvəsindən məhsuldarcasına istifadənin stimullaşdırılması. Bu siyasət, müasir texnologiyaların bütün infrastruktur və imkanlarının, sosial və siyasi institutların stimullaşdırıcı qüvvələrinin səfərbərliyə alınması ilə həyata keçirilməsini nəzərdə tutmalıdır. İkincisi - əhalinin əsas sosial xidmətlərlə təmin edilməsidir. Hər iki istiqamət qarşılıqlı surətdə bir-birini gücləndirir və ayrı-ayrılıqda istənilən səmərəni vermir.

Dünya iqtisadiyyatının qloballaşması, göstəricilərin müqayisəsinin və etibarlılığının təmin edilməsi məqsədilə hesablama metodikasının vahid şəkli salınmasını tələb edir. Bunun üçün milli hesablar sistemindən istifadə edilir. Lakin hələlik dünya ölkələrində o cümlədən də Azərbaycanda, bu məsələ formalaşma mərhələsindədir. Bununla əlaqədar, gələcəkdə yoxsulluğun təhlili üçün, yoxsulluq konsepsiyalarının mütləq, nisbi və subyektiv qiymətləndirilməsi aktualdır.

Qloballaşma dövründə, milli dövlət beynəlxalq təşkilat və institutların təsirinə məruz qalır. Buna görə də hər bir dövlət sosial siyasətini formalaşdırarkən, vətəndaşlarının milli maraqlarının təmin olunması və global sistemdə tutduğu yerindən, vəziyyətindən asılı olaraq çıxış etməlidir. Yoxsulluğun azaldılmasının kompleks metodologiyası məqsədin dəqiqləşdirilməsini, sosial-iqtisadi bərabərsizlik kontekstində vəziyyətin təhlilini, vəzifələrin müəyyənləşdirilməsini və hər ölkədə onların həlli üçün tərtib olunan sosial normativlərin işlənilib-hazırlanmasını özündə əks etdirməlidir. Problemin ciddiliyini nəzərə alaraq insan potensialının inkişafına səbəb olan maddi nemətlərə nail olmaq imkanlarını genişləndirən və nəticədə yoxsulluğun azaldılmasına şərait yaradan tədbirlər sistemi müəyyən edilməlidir. Milli səviyyədə yoxsulluğun azaldılmasının məqsədli program hazırlanması və həyata keçirilməsi zəruridir.

Summary

Report is devoted to the social consequences of globalization, which influences both on developed and developing countries. As mentioned, globalization strengthens social inequality between countries and within borders of one country. Characterized complex of steps directed on lowering of social inequality and poverty within the bounds of national task programs.

Novruzova V. X.
(AMEA İqtisadiyyat İnstitutu)

Qloballaşma şəraitində Azərbaycanada kimya sənaye müəssisələrinin yaranma tarixi və yeni inkişaf mərhələsinə təsiri

Əlverişli coğrafi mövqedə yerləşən Azərbaycan Respublikası xarici dövlətlər ilə iqtisadi əməkdaşlıq üçün əlverişli imkanlara malikdir. Müstəqillik əldə etdikdən sonra, xarici investisiyaların axını, idxal-ixrac əməliyyatları dövlət tərəfindən məqsədyönlü şəkildə istifadə olunur. Hər il ölkəmiz ilə iqtisadi əməkdaşlıq edən dövlətlərin sayı artmaqdadır. Müasir dövrdə, ağır sənaye sahələrinin inkişafı əsas faktordur. Bu faktor öz miqyasına görə nəhəng, ümumdünya istehsal strukturu və informasiya şəbəkələri ilə birləşərək vahid iqtisadi sistemin ayrılmaz tərkib hissəsinə çevrilmişdir. Qloballaşma prosesində, dünya iqtisadiyyatının əsas hərəkətverici qüvvəsi olan sənaye sahələrinin təsir dairəsi çox genişlənmişdir.

Lakin qloballaşmaya aid sahəsində bəzi mübahisəli fikirlər vardır. Belə ki, Dünyamalı Vəliyev «Azərbaycanın qlobal iqtisadiyyata inteqrasiyası» monoqrafiyasında, faktiki materiallar əsasında, Azərbaycanın qlobal iqtisadiyyata inteqrasiyasını təhlil

edərək göstərir ki, bəşəriyyətin inkişafı üçün həyati əhəmiyyət kəsb edən qloballaşmanın faydaları qeyri-bərabər bölüşdürülür. Müasir beynəlxalq siyasi-iqtisadi sistemdə azsaylı inkişaf etmiş sənaye ölkələri aparıcı rol oynayır. Belə ki, sənaye istehsalı XX əsr ərzində inkişaf etməkdə olan ölkələrdə 21,9 dəfə artdığı halda, inkişaf etməkdə olan ölkələrdə 62,1 dəfə artmışdır. Yalnız son 30 il ərzində (1970–2000–ci illər) sənaye istehsalı 55 dəfə artmışdır. (202, *Мировая экономика. Экономика зарубежных стран*. М., Изд-о Филинта, 2000.s.479, 106.)[6,60].

Müasir qloballaşma şəraitinin də, bu sahənin inkişafına öz təsiri vardır. Bu proses çox mürəkkəb bir prosesdir. Onu demək lazımdır ki, qloballaşma qarşılıqlı asılılıqdan uzağa gedir. Richard Jooper bildirir ki, «1960-cı illərin beynəlxalqlaşdırılmış iqtisadiyyatı iki və ya daha artıq dövlət arasında iqtisadi müqavilələrin bu dövlətlər daxilindəki iqtisadi hadisələrə həssaslığı ilə xarakterizə olunurdu». Bunun əksinə qloballaşma prosesi alıcı və satıcıların öz aralarında eyni bir əmtəənin qiymətinin asanca sürətlə bərabərləşdirilməsinə meyil etdiyi azad münasibətlərdə olduğu vahid (Jooper, 1986,71) birləşmiş dünya bazarı istiqamətlərində hərəkəti təsvir edir [1, s. 335].

Müasir qloballaşmanı V.R.Medvedev «dünya ölkələri arasındakı münasibətlərdə, cəmiyyətin və iqtisadiyyatın müasir sənayeləşmə səviyyəsinin təzahür forması olduğunu söyləyir» (*Мировая экономика и международные отношения»* jurnalı № 2, 2004-cü il, səh.-3) [5, s. 31]

Qloballaşmaya aid alim və tədqiqatçılar müxtəlif fikir söyləmişdir. Lakin bu fikirləri konkret bir nəticəyə əsaslandırma- mışlar. Qloballaşma müasir dövrün tələbi baxımından yaranan bir prosesdir. Bu prosesin mənfi və müsbət cəhətlərini nəzərə alaraq, onun inkişaf yönünü müsbət sahələrə yönəltmək vacibdir. Dövlətimizin inkişafında bu prosesin müsbət cəhətlərindən istifadə edərək, kimya sənayesinin inkişafına nail olmaq əlverişli olardı.

Kimya elmi haqqında biliklər hələ qədim zamanlarda mövcud idi. Lakin bir elm kimi, yalnız XVIII əsrin ikinci

yarısında inkişaf edərək formalaşmışdır. Böyük rus kimyaçısı M.V.Lomonosov kimya elminə yüksək qiymət verərək, bu elmin yüksək gələcəyi olduğunu söyləmişdir. Kimya elmi inkişaf edərək sosial-iqtisadi həyatımızda bir sıra anlaşılmaz görünən hadisələri elmi cəhətdən araşdırmışdır. Belə ki, okisdəlmə, çürümə, paslanma kimi proseslərin elmi mahiyyəti yalnız kimya elminin sayəsində aşkar edilmişdir. Təbiətin bizə bəxş etdiyi ağac, daş, neft, daş kömür, qaz və s. maddələri kimyaçı alimlər digər təbiətdə tapılmayan maddələrə, sintetik kauçuk, rəngarəng boyalar, dərman maddələri, süni liflər, plastik kütlələr, gübrələr və sairə almağın yollarını tapmışlar.

Qabaqcıl ölkələrin əldə etdikləri tarixi təcrübəyə və öz reallıqlarına əsaslanaraq, Azərbaycanda kimya sənayesinin inkişaf etdirilməsi üçün islahatların yeni ardıcıl mərhələləri həyata keçirilməlidir. Bazar iqtisadi münasibətlərinin bərqərar olunmasının ən mühüm əlamətlərindən biri mülkiyyət çoxnövlü- lüyünün təmin edilməsidir. Bu məqsədlə ölkədə müxtəlif həcimli və təyinatlı müəssisələrin mərhələlər üzrə (kiçik və orta müəs- sisələrdən başlamaqla) özəlləşdirilməsi prosesinə başlanmışdır. O dövrdə istifadəyə verilmiş sənaye müəssisələrinin sayı cədvəl 1.1- də verilmişdir.

Cədvəl № 1.1

Azərbaycan Respublikasında istifadəyə verilmiş kimya sənaye müəssisələri [4, s.,138]

Kimya sənayesi	İstifadəyə verildiyi illər	Yerləşdiyi bölgələr
Rezin-texniki məmulatı zavodu	1970	Mincəçevir
Plastik kütlə emalı zavodu	1972	Salyan
«Sintetikkauçuk» istehsalı Birliyi, etilen	1993	Sumqayıt
«Sintetikkauçuk» istehsalı Birliyi, propilen	1993	Sumqayıt
Azot-oksigen istehsalı	2002	Bakı
Etilen-propilen zavodu, butim istehsalı qurğusu	2002	Sumqayıt

Azərbaycan Respublikasında kimya sənayesi istehsalının yaranması, məhsuldar qüvvələrin mütərəqqi inkişafına və sənaye inqilabının əsas pillələrinin ardıcıl olaraq çox sürətlə keçməsinə şərait yaratdı və nəticədə Azərbaycan az vaxtda öz ümumi inkişaf miqyasına görə Rusiya imperiyasının çox yüksək inkişaf etmiş əraziləri səviyyəsinə daxil olmuşdur. Təkcə onu demək kifayətdir ki, fabrik-zavod sənaye sahələrində, ilk ümumrusiya siyahıyaalma məlumatlarına görə, Azərbaycanın payına 1908-ci ildə Zaqafqaziyada mövcud olan müvafiq sənaye müəssisələrinin 59%-i, onlarda çalışan fəhlələrin 80%-i və hasil etdikləri ümumi sənaye məhsulunun 92%-i düşürdü. Bu dövrdə Azərbaycanın yaranmış sənaye potensialının miqyasına görə, onu Avropanın bir sıra inkişaf etmiş ölkələri ilə müqayisə etmək olar.

Sosial-iqtisadi həyatımızda lazımi ehtiyaclarımızın ödənilməsi üçün, kimya müəssisələrində ağac, daş kömür və eləcə də neftdən minlərlə maddələr, o cümlədən, gözəl parçalar, geyim ləvazimatı, habelə məişətdə işlədilən müxtəlif materiallar hazırlanır. Təbii qaz, neft və onun emalından alınan müxtəlif məhsullardan, daş kömür qatranlarından xoş iyli şampunlar, ətirlər, yeyinti məhsulları və s. hazırlanır. Azərbaycan Respublikasında kimya sənayesi yalnız SSRİ daxilində inkişaf etmişdir. Kimya müəssisələrinin elimtutumlu sahələrə daxil olduğunu nəzərə alaraq, kimya sənayesinin müasir dövrün tələbləri baxımından, yeniləşərək yaradılması lazımdır.

Ümumiyyətlə, kimya elminin ETP baxımından tədqiq olunması ilə yanaşı onun qlobal inkişafı da tədqiq olunmalıdır. Nəzərə almaq lazımdır ki, kimya elminin inkişafı üçün daha əlverişli şərait yaratmaq olar. İnformasiya bazasının yaradılması və mübadiləsi, bu sahə üçün əsaslı baza sayıla bilər. İndi xaricə getməyə daha çox ehtiyac yaranır. Bu sahədə virtual dərslər və elektron kitabxanalar daha çox elmi informasiyaların tez bir zamanda yayılmasına kömək edir. İnformasiyanın asan çatdırılması vasitəsi ilə, dünyanın istənilən ölkəsində qısa vaxt ərzində məlumat toplamaq mümkündür. Lakin işin praktik tərəfini də nəzərə almaq lazımdır.

Ədəbiyyat

1. «Beynəlxalq əlaqələr üzrə bələdçi», Valter Carlshaev, Tşomas, Risse və Beth A.Simson redaktəsi ilə. Thomsan Oaks, New Lelh, 2002, Bakı - 1998.
2. Ş.M.Muradov. «İnsan potensalı: əsas meyillər, reallıqlar, problemlər», BAKI – «ELM» - 2004, səh. 483, 484.
3. A.N.Muradov. «Elmi-texniki potensial: əsas inkişaf meyilləri və problemləri», BAKI – «ELM» - 2005.
4. Azərbaycan statistik göstəriciləri, 2006.
5. «Qloballaşma və iqtisadi inkişaf mövzusunda keçirilən beynəlxalq konfransın məqalələr toplusu», Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyi, Azərbaycan Dövlət İqtisad Unveristetini, «Nurlar» nəşriyyatı poliqrafiya mərkəzi, Bakı-2004
6. Dünyamalı Vəliyev. «Azərbaycanın qlobal iqtisadiyata inteqrasiyası», «Adilolğlu» nəşriyyatı, Bakı – 2008, səh.426
7. R.Məmmədov. «SSRİ-nin iqtisadi coğafiyası», «Maarif» nəşriyyatı, Bakı – 1984

Резюме

Основные тенденции развития и проблемы научно – технического потенциала химической промышленности в условиях глобализации

В настоящей статье рассматриваются актуальные вопросы повышения эффективности в глобальной сфере химической промышленности. В частности, был выявлен ряд факторов, оказывающих воздействие на повышение химической производительности и качества продукции, улучшение основных фондов и предложены конкретные рекомендации по их устранению.

Вместе с этим в данной статье рассматриваются некоторые вопросы и предлагаются конкретные пути их ускорения.

dis. Əliyev O.A.
(ADIU)

Мüasir ödəniş və hesablaşma sistemləri: dünya tendensiyaları və Azərbaycanda inkişaf problemləri

1. Müasir ödəniş sistemləri maliyyə infrastrukturunun daha dinamik inkişaf edən elementlərindən biridir. Bu sistemlər üçün ödəniş balansının əhəmiyyətli dərəcədə artması, ödənişlərin işlənməsi və icrası üzrə innovasiya texnologiyalarının tətbiqi, iqtisadi münasibətlər iştirakçılarının daim artan tələbatına uyğunlaşma, güclənməkdə olan qarşılıqlı inteqrasiya və maliyyə bazarının digər aparıcı strukturları ilə qarşılıqlı əlaqəlilik səciyyəvidir.

Ödəniş sistemləri istənilən inkişaf etmiş dövlətin iqtisadiyyatının vacib elementlərindən biridir, çünki iqtisadi fəaliyyət prosesində yaranan pul öhdəliklərinin üstünlük təşkil edən böyük əksəriyyəti bu sistemlərin vasitəçiliyi ilə icra olunur. Bu səbəbdən ödəniş sistemləri stress vəziyyətlərinin, yəni sistem riskinin yayılmasının əsas kanallarından biri kimi çıxış edə bilər. Ödəniş sistemlərinə xas olan riskdən savayı, bu sistemlərin əhəmiyyətli parametrlərindən biri də səmərəlilikdir. Ödəniş sistemlərinin bu xüsusiyyəti sistem iştirakçılarının fəaliyyətinin rentabelliyinə birbaşa, iştirakçıların hamısı üçün ödəniş xidmətlərinin dəyərində isə bilavasitə təsir göstərir. Makroiqtisadi nöqtəyi-nəzərdən ödəniş sistemlərinin fəaliyyətinin səmərəliliyi pul dövriyyəsinə, pul-kredit siyasətinə, maliyyə bazarlarının inkişafına və s. təsir edir.

2. Ödəniş və hesablaşma sistemlərinin fəaliyyəti son illər dünya ölkələrinin mərkəzi banklarının diqqət mərkəzindədir. Avropa ölkələrinin təcrübəsi göstərir ki, iqtisadiyyatın inkişafı ödənişlərin icrasına tələbləri artırır. Hal-hazırda banklararası hesablaşmalar sahəsində liderlik SWIFT beynəlxalq banklararası məlumat ötürülməsi və ödənişlər sistemində məxsusdur. Bu sistemin bir sıra şərtsiz üstünlükləri var – ilk növbədə dəqiq standartlaşdırma, məlumatların ötürülməsində ən yüksək etibarlılıq və sürət. SWIFT şəbəkəsi ilə ötürülən məlumatların həcmi daim artır. Hər gün SWIFT şəbəkəsi üzrə 2 trilyon Avrodan artıq məbləğdə məlumatlar keçir.

Banklararası hesablaşmaların yüksək texnoloji dünya elektron sistemləri arasında həmçinin ABŞ Federal rezerv sisteminin FedWire şəbəkəsini, CHIPS hesablaşmalar palatalarının Nyu-York beynəlxalq ödəniş sistemini, CHAPS hesablaşmalar palatalarının London avtomatlaşdırılmış sistemini, Zengin Yapon banklararası nağdsız köçürmələr sistemini göstərmək olar.

Dünya Bankı, Beynəlxalq Valyuta Fondu, Beynəlxalq Hesablaşmalar Bankı kimi aparıcı beynəlxalq maliyyə təşkilatları da ödəniş və hesablaşmalar sistemləri sahəsinin əsas və mühüm məsələləri üzrə mərkəzi banklar və beynəlxalq bank birliyi arasında qarşılıqlı anlaşmanın əldə olunmasına dair öz söylərini göstərirlər.

Lakin dünya maliyyə böhranının inkişaf gedişatı göstərdiyi kimi, göstərilən söylər kifayət olmamışdır. Qloballaşma və kooperasiyanın inkişafı, rəqabətin güclənməsi ilə xarakterizə olunan iqtisadiyyat sahəsindəki müasir tendensiyalar ödəniş və hesablaşma sistemləri sahəsində fəaliyyətin ümumi qəbul edilmiş dünya standartları və ən yaxşı təcrübə əsasında təşkil olunmasının zəruriliyini müəyyən edir.

Dünya iqtisadiyyatında baş verən proseslərin tərkib hissəsi olan Azərbaycan bank sektorunun da tələbatı eynidir. Əslində, hal-hazırda milli bank sistemi qarşısında milli ödəniş sisteminin dərin modernləşdirilməsi vəzifəsi durur ki, bunun da məqsədi milli ödəniş sistemində keyfiyyətə yeni xüsusiyyətlərin verilməsi

üçün ödəniş və hesablaşma sistemləri sahəsində toplanmış müasir beynəlxalq təcrübədən maksimal istifadə etməkdən ibarətdir. Azərbaycanda yeni, səmərəli və rəşional təşkil olunmuş ödəniş sisteminə zərurət kəskin sürətdə yetişmişdir. Bu sistem, pul dövriyyəsinə optimallaşdırmağa, ödəniş dövriyyəsi subyektlərinin məsrəflərini azaltmağa, dövlətin iqtisadi inkişafı üçün əlverişli şəraitin yaradılmasına imkan verməlidir. Bütün bunlar ödəniş və hesablaşma sistemlərinin müasir tendensiyalarının və inkişaf dinamikasının dərinədən dərk olunmasını, onların beynəlxalq standartlara uyğunluğunun qiymətləndirilməsini və pozitiv dəyişikliklərin edilməsini nəzərdə tutur.

3. Son illər Azərbaycan Respublikasının Milli Bankı tərəfindən Milli Ödəniş Sisteminin yaradılması və inkişafı Strategiyasına müvafiq olaraq elektron hesablaşma sistemlərinin yaradılıb istifadəyə verilməsi istiqamətində geniş islahatlar aparılmış və bu zaman beynəlxalq maliyyə qurumlarının texniki və maliyyə köməyindən istifadə edilməklə qabaqcıl beynəlxalq təcrübəyə istinad olunmuşdur. Aparılan islahatlar nəticəsində Milli Ödəniş Sisteminin arxitekturasının ən mühüm komponentləri yaradılmışdır. 2001-ci ilin əvvəllərində bütün bankların və Maliyyə Nazirliyinin Baş Dövlət Xəzinədarlıq İdarəsinin ödənişlərini həyata keçirən və Milli Ödəniş Sisteminin arxitekturasının əsasını təşkil edən Real Vaxt Rejimində Banklararası Hesablaşmalar Sistemi (AZIPS) yaradılaraq istifadəyə verilmişdir. Bunun nəticəsində banklar arasında əvvəllər günlərlə və bəzən həftələrlə çəkən hesablaşmaların saniyələr ərzində başa çatdırılmasına, pul dövriyyəsinin sürətinin nəzərəcarpacaq dərəcədə artmasına, banklar tərəfindən likvidliyin daha çevik idarə olunmasına, böyük məbləğli və təcili ödənişlərin real vaxt rejimində (on-line) həyata keçirilməsinə imkan yaranmışdır. 2002-ci ilin sonlarından etibarən isə Milli Ödəniş Sisteminin arxitekturasının ikinci mühüm elementi olan Xırda Ödənişlər üzrə Hesablaşma Klirinq Sistemi (XÖHKS) yaradılaraq istifadəyə verilmişdir. Hər iki sistem yaradılarkən ən müasir texnologiyaya və proqram təminatlarına əsaslanmış və sistem əhəmiyyətli ödəniş

sistemlərinə dair beynəlxalq standartlar əldə rəhbər tutulmuşdur. Bu sistemlərin fəaliyyətə başlaması ilə ölkədə bank sisteminin və maliyyə bazarlarının inkişafı üçün əlverişli şərait yaranmış, bu isə öz növbəsində bazar iqtisadiyyatına əsaslanan daha səmərəli pul-kredit siyasətinin aparılmasına, bütövlükdə iqtisadi inkişafın və maliyyə sabitliyinin təmin olunmasına müsbət təsir göstərmişdir.

4. Pul dövriyyəsini təmin edən milli ödəniş sisteminin bütün komponentlərinin qarşılıqlı əlaqələrinin mürəkkəbliyi sistem inkişaf etdikcə daha da artır və sistemin təhlükəsiz və səmərəli fəaliyyət göstərməsini təmin etmək məqsədilə tənzimləmə sisteminin inkişafı məsələlərini ön plana çıxarır. Milli ödəniş sisteminin tənzimlənmə sistemi:

ödəniş xidmətlərinin bütün iştirakçıları və istehlakçıları üçün ödəniş sisteminin səmərəli işinin təmin edilməsinə;

fərdi iştirakçılar tərəfindən ödəniş öhdəliklərinin yerinə yetirilməsinin mümkünsüzlüyünün bütün milli ödəniş sistemi üzrə reverberasiyası nəticəsində milli iqtisadiyyat daxilində şok vəziyyətlərinin yayılması riskinin minimallaşdırılmasına;

yüksəlməkdə olan və açıq olan iqtisadiyyatın ödəniş tələblərinin ödənilməsi üçün zəruri olan müəyyən texnoloji və institusional səviyyənin təmin edilməsinə yönəlmişdir.

5. Beynəlxalq bank hesablaşmalarının idarə olunmasının təkmilləşdirilməsi elə bir tədbirlər məcmusudur ki, onların həyata keçirilməsi beynəlxalq hesablaşmaların səmərəliliyini artırmağa, habelə onların aparılma prosesini sürətləndirməyə imkan verəcəkdir. Bu isə öz növbəsində bankın həmin bank xidmətləri sahəsində rəqabətə davamlılığına öz müsbət təsirini göstərəcəkdir.

Beynəlxalq hesablaşmaların idarə olunması zamanı kommersiya bankı qarşısında duran problemlər kompleksi, kommersiya bankında ümumi xərclərin azaldılması, risklərin minimuma endirilməsi, beynəlxalq hesablaşmaların aparılma sürətinin artırılması əsasında idarəetmə prosesinin optimallaşdırılmasından ibarətdir.

Beynəlxalq hesablaşmaların təkmilləşdirilmə prosesinin vacib tərkib hissəsi kimi kommersiya bankının texniki siyasəti çıxış edir. Bu zaman kommersiya bankının kompleks informasiya mühafizəsi xüsusi bir problem təşkil edir ki, bu da öz növbəsində bilavasitə texniki vasitələrin parametrləri, kommersiya bankının informasiya şəbəkəsinin mühafizəsinin təkmilləşdirilməsi üzrə analitik işin daima aparılması zərurəti ilə əlaqəlidir.

к.э.н. Мушудли Ф.Ф.

Мировой финансовый кризис и изменение Акцентов в рейтинговых оценках банковской системы

1. Одним из важнейших индикаторов состояния национальной экономики, особенно в контексте глобальных катаклизмов, является финансовое здоровье государства. Достижение стабильности финансовой системы, повышение конкурентоспособности и надежности банковского сектора – действенные факторы устойчивого экономического роста, позволяющие со сравнительно незначительными потерями пережить мировой финансово-экономический кризис. Формирование полноценной, инновационно ориентированной финансово-банковской системы, адекватной потребностям общества, входит в число стратегических задач страны, которые четко очерчены Президентом Азербайджана И. Алиевым. Проводимая в Азербайджане экономическая политика нацелена на обеспечение национального суверенитета этой системы в условиях интеграции страны в глобальное рыночное пространство.

2. Глобальный финансовый кризис постепенно приобрел понятные очертания: начавшийся в августе 2006 г. в США, он плавно в течение 2007–2008 годов охватил всю мировую экономику. В связи со сложившейся в мире кри-

зисной ситуацией актуализировалась целесообразность существенного изменения критериев, в соответствии с которыми определяются и анализируются устойчивость и надежность банковских систем, а также принципов оценки успешности их развития. Действительно, наблюдающийся во время кризиса крах ведущих транснациональных банков и национальных банковских систем убедительно свидетельствуют о том, что существующие способы их ранжирования уже не вполне отвечают современным реалиям. Поэтому нужны новые подходы к сравнительным анализам отдельных секторов экономики, в том числе и банковского. Это, прежде всего, касается широко применяемых и хорошо зарекомендовавших себя в последние годы так называемых рейтингов и рэнкингов, являющихся удобным средством обоснования решений в экономике.

3. В современных условиях следует акцентировать на новых межстрановых сравнительных исследованиях, проведенных на фоне разворачивающихся в мире финансовых потрясений. Изучение данного вопроса показало противоречивость оценочных индикаторов, характеризующих финансовое и экономическое благополучие стран мира. Например, в авторитетном и масштабном международном сравнительном исследовании, проводимом The World Economic Forum (Всемирный Экономический Форум – ВЭФ), с позиций рассматриваемой нами проблемы наибольший интерес представляет развитость финансового рынка. По названному показателю в Докладе о конкурентоспособности стран мира за 2008-2009 годы исследователи ВЭФ поставили Азербайджан лишь на 92-е место (среди 134 стран). В качестве явных конкурентных преимуществ финансового рынка республики выделен лишь индекс юридических прав, тогда как перечень его недостатков и слабых сторон включает 8 позиций. Среди них – финансирование через местный фондовый рынок (117-е место), регулирование фондовых бирж (115-е), ограничения на движение капитала и доступ к займам (100-е), уровень защи-

щенности инвесторов (86-е), совершенствование финансового сектора (77-е) и доступность венчурного капитала (60-е место). В числе наиболее проблемных для финансового рынка страны аспектов – возможность получения финансирования и валютное регулирование. Азербайджан не попал в сотню стран с самыми здоровыми банковскими системами, заняв всего лишь 116-е место в опубликованном ВЭФ рейтинге банковских систем мира. В этом рейтинге Азербайджан получил 4,7 балла и расположился между такими странами как Бангладеш и Тайвань.

4. Однако следует заметить, что рассматриваемый Доклад опирается на данные, собранные до проявления признаков финансово-экономического кризиса, и поэтому в рейтингах и профилях стран, включая и Азербайджан, зафиксировано докризисное состояние экономик. Отсюда и определенное противоречие между содержащимися в нем оценками и реальным положением дел. Это обуславливает настоятельную необходимость пересмотра характеристик, оценивающих качество и конкурентные преимущества финансовой системы страны в целом, которые в условиях нынешнего кризиса показали свою несостоятельность.

Так, в рассмотренном выше рейтинге ВЭФ в десятку стран, обладавших наиболее конкурентными финансовыми системами в 2008–2009 гг., вошли Великобритания (5-е место), Ирландия (7-е), Швеция (8-е) и США (9-е место). Но, как показали последствия кризиса, оценки финансовых систем этих, да и других стран из верхней половины рейтинга, не оправдали себя, и они весьма болезненно переносят выпавшие на их долю потрясения. Дело в том, что эксперты ВЭФ делали «ставку» на такие показатели, как открытость мировым финансовым рынкам и легкость в доступе к капиталу. Однако оказалось, что те страны, которые не удовлетворяли этим критериям, позже других вошли в современный кризис или его последствия оказались для них не столь разрушительными. Кроме того, в методике расчета конкуренто-

способности финансовой системы, например, отсутствует такой важный показатель, как уровень внешнего долга, тогда как реалии текущей кризисной ситуация отчетливо демонстрирует, что большая величина данного индикатора препятствует конкурентоспособности, ведет к ее частичной или полной утрате. Тем самым, логика подсказывает целесообразность изменения методики оценки конкурентоспособности финансовой системы страны. В частности, показатель устойчивости банков следует сохранить, но при этом серьезные изменения должна претерпеть вся система оценки надежности, иначе объективность рейтинга будет поставлена под сомнение.

5. В контексте нынешнего финансового коллапса особый интерес представляют рейтинги, способы оценки в которых в кризисных условиях кардинально изменились и сейчас основываются на принципах, всецело отражающих специфику момента. Именно таким можно считать, по нашему мнению, подготовленный одним из наиболее авторитетных в экономическом мире изданий *The Banker* Всемирный рейтинг финансового здоровья 2009, отражающий способность стран преодолеть текущий кризис. Рейтинг охватывает 184 стран мира, а МИФЗ 2009 рассчитан на основе 25 показателей по четырем укрупненным параметрам финансового и экономического здоровья (экономические перспективы, общая задолженность, стабильность финансового сектора и государственные финансы). Азербайджан с 439.83 баллами (максимально – 1000 баллов) занимает в данном рейтинге 39 место. Согласно предложенной *The Banker* новой модели финансовых рисков, в свете текущего финансового кризиса наша республика (как и другие постсоветские страны – Россия, Молдова, Казахстан, Армения, Грузия, Эстония, Беларусь) подвержена меньшему риску, чем, например, Великобритания, Италия, Япония, Франция или Германия. Эти страны бывшего СССР может быть более бедные, но с более низкой зависимостью от кредитования и, обладая незначи-

тельной задолженностью по сравнению с богатыми странами, вероятно, менее пострадают от глубокого финансового спада, чем любая развитая страна.

На взгляд *The Banker*, финансовый кризис 2008 года нарушил прогнозы во всем мире, изменил риски и методы их оценки. Последний рейтинг данного издания, который сфокусирован на низком уровне задолженности, показал ошеломляющие результаты. Как констатируют авторы исследования, в этом новом мире самые развитые экономики, которые вместе с тем в наибольшей степени зависимы от кредитов, сразу же стали наиболее подверженными потенциальной экономической катастрофе. Статистические данные, использовавшиеся до недавнего времени в качестве мерила экономических достижений (например, уровень банковского кредитования), теперь рассматриваются как главные индикаторы финансовых рисков. В отличие от ранее проведенных страновых рейтингов, где наиболее развитые финансовые рынки оценивались высокими рангами, при расчете Мирового Индекса Финансового Здоровья 2009 (*The Banker* 2009 World Financial Health Index) страны, излишне полагающиеся на финансовую задолженность, были поставлены в невыгодное положение.

Ханларов Д.Э.

(Институт экономики НАН Азербайджана)

Эффективное посредничество между таможенной системой и участниками внешнеэкономической деятельности

1. В сочетании разнонаправленных факторов, определяющих реальную экономическую ситуацию в Азербайджане, решались задачи по воссозданию отечественной таможенной системы, ориентированной на рыночную эконо-

мику и способной защитить экономические интересы государства. Практически создавалась новая концепция организации, развития и функционирования таможенной службы страны. В этой концепции было выдвинуто и обосновано принципиально новое назначение таможенной службы, ее приоритеты, процедура функционирования и задачи, подлежащие решению:

- во-первых, сформирована новая роль таможенной службы – превращение ее в реально действующий инструмент государственного регулирования внешнеторгового оборота, внешнеэкономической деятельности (ВЭД) в целом;

- во-вторых, определены новые приоритеты таможенного дела – перенос центра тяжести его деятельности на экономические составляющие;

- в-третьих, возникла необходимость разработки и применения быстродействующих процедур таможенного оформления и контроля, максимального приближения их к участникам внешнеэкономических связей, местам интенсивной внешнеэкономической деятельности;

- в-четвертых, поставлены задачи форсированного расширения и укрепления сети таможенных органов, усиления технической оснащенности, обеспечения их кадрами, совершенствования управления на всех уровнях таможенной системы, создания и развития объектов таможенной и так называемой околотаможенной инфраструктуры;

- в-пятых, выработаны задачи по обеспечению защиты экономического суверенитета и безопасности Азербайджана, установлению таможенной границы с бывшими союзными республиками.

2. В современных условиях центральной фигурой посредничества между таможенной системой и участниками ВЭД становится таможенный брокер. Круг его функциональных обязанностей весьма широк, что требует от специалистов подобного профиля высокой компетенции и профессионализма. Для эффективного развития института таможенного

брокера на данном этапе необходимы дополнительные мероприятия, позволяющие расширять сферу деятельности и совершенствовать взаимодействие с таможенной системой. В настоящее время процесс прохождения товара через таможенную зону характеризуется многозвенностью, что затрудняет качественный контроль, создает возможности для нарушения таможенных правил. Это, в свою очередь, обуславливает целесообразность создания института околотаможенного сервиса, т.е. организации, выполняющей полный объем операций с товарами, а именно их ввоз и доставку, а также хранение на собственных складах временного хранения и таможенных складах с последующим декларированием. Фактически речь идет об объединении в одном лице таможенного перевозчика, владельца склада временного хранения и таможенного склада и таможенного брокера, т.е. всех составляющих структуры околотаможенного сервиса. Комплексный подход по оказанию услуг по таможенному оформлению, экспедированию и хранению на складе, осуществляемый одной организацией, может стать серьезным толчком к развитию структур околотаможенного сервиса, объединенных под маркой таможенного брокера.

3. В целях эффективного совершенствования взаимоотношений таможенного брокера с участниками ВЭД и таможенными органами следует:

- разработать систему информирования таможенным органом таможенного брокера о количестве проведенных за определенный период деклараций;

- разработать и утвердить регламент выдачи лицензий на учреждение складов временного хранения предприятиям транспорта;

- разработать порядок предъявления претензий таможенными органами по делам о нарушении таможенных правил.

Выполнение этих мероприятий позволит таможене и брокерам работать без взаимных претензий и увеличить тем самым количество внешнеторговых операций.

4. Основным трендом развития околотаможенного рынка Азербайджана в целом становится смещение акцентов в деятельности операторов на предоставление комплекса услуг. На сегодняшний день грузовладельцы ориентируются на операторов, предоставляющих услуги по таможенному оформлению или складские услуги временного хранения, а весь комплекс логистики – от консультирования по оптимизации затрат до доставки груза в пункт назначения к определенному сроку. Поэтому компании, которые специализируются исключительно на таможенном оформлении, постепенно будут терять конкурентоспособность и уходить с рынка. Другая тенденция связана с переходом на работу в системе электронного декларирования и, как следствие, внедрением информационных технологий и автоматизацией внутренних бизнес-процессов компаний – операторов рынка, их клиентов, регулирующих органов в лице Государственного Таможенного Комитета Азербайджанской Республики. Опыт стран, давно работающих в сфере логистики (Германия, Франция, Польша, государства Балтии), свидетельствует о высокой перспективности тех компаний, которые смогут предоставлять потребителю комплекс услуг высокого качества, так как работа с одним из звеньев транспортной цепочки не будет обеспечивать прибылей и ресурсов для развития. Вступление Азербайджана в ВТО только подтолкнет этот естественный процесс.

5. Генеральной целью системы управления в сфере предоставления околотаможенных услуг выступает сохранение достигнутого уровня потребления и выход на научно обоснованный уровень удовлетворения потребностей в международном масштабе. При этом реализация генеральной цели формирует структуру системы управления данной сферой деятельности. Организация процесса управления обслу-

живанием на таможене предполагает непрерывное, ритмичное, последовательно-параллельное выполнение управленческих задач во времени и в пространстве, ориентированных на достижение внешней и внутренней деятельности системы управления.

6. Присоединение Азербайджана к ВТО окажет как положительное, так и отрицательное влияние на деятельность как участников ВЭД, так и таможенных брокеров. Очевидно, что расширение внешнеторгового товарооборота и унификация таможенных процедур неизбежно повлекут увеличение спроса на услуги в околотаможенной сфере, а значит и численности субъектов околотаможенного бизнеса. Всемирная таможенная организация, изучая практику взаимодействия таможенных органов с третьими лицами – представителями участников ВЭД, выработала целый ряд рекомендаций, способствующих упорядочению и облегчению процесса взаимодействия всех сторон, участвующих в процедуре таможенного оформления грузов. Сравнительный анализ международных стандартов, действующих Таможенного и Гражданского кодексов Азербайджанской Республики, других нормативных документов показал, что таможенные брокеры не пользуются какими-либо реальными льготами при таможенном оформлении или уплате таможенных платежей, находятся в более невыгодных финансовых условиях по сравнению с обычными участниками ВЭД, так как изначально обязаны представить таможенным органам крупное обеспечение своей деятельности и заключить договор страхования гражданской ответственности. Брокер, не являясь декларантом, все же несет в полном объеме ответственность за уплату таможенных платежей в отношении оформляемых им товаров. Таким образом, условия функционирования отечественного рынка услуг по таможенному оформлению пока еще не соответствуют международным стандартам.

Вместе с тем анализ положений Таможенного Кодекса Азербайджанской Республики показал, что заложенные в

нем основные принципы и необходимые условия работы таможенных органов страны в соответствии с мировыми стандартами способствуют значительному упрощению таможенных процедур, ускорению процесса таможенного оформления на базе всестороннего использования информационных технологий, организации работы с грузами на основе системы анализа и управления рисками, прозрачности и предсказуемости действий таможи.

*f.e.n., dos. Orucov X.H.
(ADİU)*

Müasir qloballaşma prosesi şəraitində ekoloji mədəniyyətin əhəmiyyəti

Ölkəmizdə insanların özünüdərkini, onun keyfiyyətə dəyişməsi xeyli dərəcədə əhalinin ekoloji mədəniyyətinin səviyyəsinin yüksəldilməsindən və müasir etnososial problemlərin həllindən asılıdır. Ekoloji şüurun formalaşması zamanın tələbidir, çünki ekologiya qlobal xarakter daşıyır. Təbiət nə dövlət, nə də milli sərhədlərə malik deyildir. Buna görə də onun qorunması bütün planetdə yaşayan insanların vəzifəsidir. Hələ 1955-ci ildə iki böyük alimin – B.Rassel və A.Eynşteynin birgə yazdıqları «Manifest»-də dünyaya qlobal baxışın formalaşdırılması zərurəti irəli sürülmüşdür. Onlar yazırdılar ki, «...biz bu və ya digər xalqın, qitənin, yaxud dini təlimin nümayəndəsi kimi deyil, bioloji varlıq, sonrakı mövcudluğu sual altında olan insan nəslinin nümayəndələri kimi çıxış edirik».

Təbii mühit hər bir etnosun və onun ayrı-ayrı daşıyıcılarının mövcudluğunun əsasını təşkil edir. Buna görə də etnosların özünüdərk etmə prosesini ekoloji tərbiyədən ayrılıqda təsəvvür etmək mümkün deyildir. Hələ 1998-ci ildə YUNESKO-nun o vaxtı baş katibi olan F.Mayor öz çıxışında göstərirdi ki,

bəşəriyyətin hazırkı durumu bizi yaşamaq üçün öz həyat tərzimizi və prioritetlərimizi dəyişdirməyə məcbur edir.

Hər bir xalqın min illər boyu yaratdıqları toponimlərin xeyli hissəsi məhz təbiətin özündən irəli gəlmişdir. Çoxlu sayda şəhər, kənd, qəsəbə adları məhz dağların, çayların, göllərin və s. coğrafi obyektlərin adlarını daşıyırlar.

Cəmiyyətlə təbiət arasında münasibətlərin harmonik xarakter alması xeyli dərəcədə xalq pedaqogikasıdan asılıdır. Xalq pedaqogikasının arsenalında olan çoxsaylı üsullar, metodlar və vasitələr sırasında birinci yerdə məhz sosial etnomühit dayanır. Bu mühitdə yaşayan və formalaşan insan ilk növbədə ətrafda yaşayan insanların maraq və mənafeləri ilə üzləşir.

Təbiətin ayrılmaz bir hissəsi olan insan daim ətraf mühitlə qarşılıqlı əlaqədədir. Təbiət və tarix bəşər sivilizasiyasının əsasını təşkil edir. Buna görə də tarixi və insanların sosial fəaliyyətini cəmiyyətin təbii şəraitindən ayrılıqda öyrənmək mümkün deyildir. İnsanın dünyaya, reallığa baxışı, münasibəti böyüdüyü mühitlə formalaşır. Bunu nəzərdə tutaraq rus alimi Q.Qaçev yazır ki, «Xalqın simasını müəyyən edən mühüm amil onun böyüdüyü və öz tarixini yaratdığı təbiətdir». O, hər bir xalqın tarixinin fundamenti və daim fəaliyyətdə olan amilidir. Bu tarix onun əməyinin, yaşadığı təbiətin dəyişdirilməsi tarixidir. Deməli, insanın özü bilavasitə təbiətşünaslığın predmetidir. F.Engels «Anti-Dürinq» əsərində yazırdı ki, insan təbiətin məhsulu kimi, müəyyən mühitdə və onunla birlikdə inkişaf edir. Buna əsaslanaraq V.I.Vernadski ötən yüzilliyin ortalarında belə bir tezis irəli sürdü ki, təbiət ilə cəmiyyətin qarşılıqlı münasibəti probleminə vahid fəlsəfi metodoloji yanaşılması daha məqsəduşun olardı.

Hər bir etnos və hər bir insan ekoloji problemlərə həm lokal, həm regional, həm də qlobal aspektdən yanaşmalıdır. Lakin təəssüf ki, real həyatda ekoloji problemlərə yanaşma bu cür deyildir. Burada ictimai rəyin təsir gücündən geniş istifadə olunmalıdır. Çünki ictimai rəy elə böyük bir mənəvi qüvvədir ki, onun köməyi ilə ən müxtəlif ekoloji problemləri vaxtında həll etmək

mümkündür. Lakin fikrimizcə, ictimai şüurun formaları içərisində məhz ekoloji şüur daha az inkişaf etmişdir.

Müasir sivilizasiya biosferanın ekoloji balansının əsaslarını sarsıdaraq insanların şüurunda silinməz izlər buraxır. Buna görə də indi insanlar meşələrin qırılmasına, suların çirklənməsinə, havanın müxtəlif qazlarla zəhərlənməsinə daha kəskin reaksiya nümayiş etdirirlər. Onlar başa düşürlər ki, təbii sərvətlərin qorunması hamının və hər kəsin işidir. Çünki sosial-iqtisadi, siyasi və ekoloji problemləri heç bir vəchlə ayrılıqda nəzərdən keçirmək olmaz. Buna görə də ekoloji və etnoekoloji mədəniyyətlərin tarixi- fəlsəfi və etik aspektlərdən tədqiqi zəruridir. Müasir dövrdə elmin, mədəniyyətin, ictimai şüurun və milli özünüdərkətmənin ekologiyalaşması baş verir. Deməli, ekoloji şüurun formalaşması zamanın tələbidir. Dünyanın bir sıra ölkələrində ekoloji problemlərə münasibət çox yüksək səviyyədədir. Məsələn, Kanada əhalisi öz milli parkları ilə haqlı olaraq fəxr edir. Burada keçirilmiş sosioloji sorğu zamanı "Ölkənin simvolu nədir?" sualına cavablar sırasında bayraq və himnindən sonra məhz «milli parklar» dayanır. Bu yüksək ekoloji şüurun, milli özünüdərkətmənin və milli fəxr hissənin parlaq göstəricisidir. Lakin təəssüf ki, dünyanın əksər ölkələrində ekoloji şüur Kanadada olan səviyyədə deyildir. Təəccüblü olsa da ekoloji problemlərə sadə vətəndaşlar hakimiyyət strukturunda çalışan insanlardan daha həssas yanaşırlar. Sonuncular çox vaxt ekoloji problemlərin həllinə biganə münasibət nümayiş etdirirlər. Halbuki, geniş kütlələr arasında ekoloji mədəniyyətin yüksəldilməsi vəzifəsi ilk növbədə idarəetmə strukturunda çalışan insanların öhdəsinə düşür. Dövlət qoruqlarının, təbii parkların, təbiət muzeylərinin qorunması ekoloji mədəniyyətin formalaşması üçün böyük əhəmiyyət daşıyır.

Fikrimcə, ictimai özünüdərk mədəniyyətinin və milli özünüdərkətmənin inkişafı ekoloji təfəkkürün və planetar özünüdərkətmənin inkişafına imkan verəcəkdir. Onların strukturunda isə ictimai şüurun elementi kimi milli özünüdərkətmə də inkişaf edəcəkdir.

Summary

It is talked from features of forming in the article of the ecological consciousness. It is marked that understanding process forms yourself in the ecological consciousness in the reciprocal connection national. He has paid attention to necessity of forming of the global look.

Role of the people pedagogy have been lightened with society between nature in the harmonious character apple of the reciprocal attitudes in the article widely.

*аспирант Новрузова С.Т.
Институт экономики и организации
сельского хозяйства*

Обеспечение продовольственной безопасности в условиях глобализации

Продовольственная безопасность является комплексным понятием, заключающим в себе как минимум два смысла: первый связан с чисто экономическим процессом «продовольственного обеспечения»; второй вызван важностью продовольственного обеспечения для поддержания национальной безопасности в ее внутреннем и внешнем проявлениях.

Признаками состояния продовольственной безопасности в развитом в аграрном отношении государстве являются: обеспечение жизненно важных продуктов питания с опорой на местное сельскохозяйственное производство и другие отрасли АПК; производство жизненно важных продуктов в объеме, ассортименте и качестве, которое позволит обеспечить доступ к ним всех граждан страны для максимального удовлетворения их необходимых и полезных потребностей;

развитие производства без нарушения экологического равновесия и одновременным решением социальных проблем села; активное участие страны во внешнеторговой деятельности с ориентацией на положительное сальдо платежного баланса. Необходимое условие продовольственной безопасности страны — ее продовольственная независимость, которая предполагает удовлетворение основной части потребности в продуктах питания за счет отечественного производства. Идея продовольственного самообеспечения исходит из того, что рост производства отечественного АПК стимулирует развитие многих других отраслей экономики, что продовольственное самообеспечение противодействует кризисным явлениям международного рынка и другим внешним угрозам. Уровень мировой продовольственной безопасности специалистами ФАО (Продовольственная и сельскохозяйственная организация ООН) рассчитывается по объему переходящих до следующего урожая мировых запасов зерна и по уровню его производства в среднем на душу населения. Для Азербайджана на современном этапе развития сельского хозяйства особо актуальна проблема продовольственной обеспеченности. Как и национальная, продовольственная безопасность имеет многоаспектный характер. Обеспечение населения продовольствием осуществляется путем: 1) развития внутреннего производства с использованием таких факторов интенсификации, как мелиорация, химизация, механизация, биотехнология, интеграция и кооперация, комплексная переработка сырья для сокращения его потерь и др.; 2) квотированного импорта готовой продукции, что позволяет поддерживать отечественных производителей; 3) комбинированным.

В Азербайджане проводится определенная работа в сфере продовольственной безопасности. Происходящие события, наблюдаемые в последние годы, а именно повышение цен на энергоносители, негативные изменения на мировом финансовом рынке, приводимые к мировому кризису, увеличение численности населения, приводимое к увеличению

спроса на продукты питания, глобальные климатические изменения, дефицит водных ресурсов и другие причины дают основание об озабоченности продовольственного обеспечения населения. Поэтому Правительство Азербайджана принимает государственные меры долгосрочного характера по обеспечению развития сельского хозяйства. Республика находится на стадии интегрирования в мировое сообщество, одним из условий которого является обеспечение стабильного развития национального производства и прежде всего развития отраслей сельского хозяйства. Президент, исполнительные власти Республики создают все необходимые условия для обеспечения населения продуктами питания отечественного производства. 25 августа 2008 года в целях стимулирования увеличения производства продукции сельского хозяйства и стабильного обеспечения населения продовольствием за счет отечественного производства, Президент Азербайджана утвердил «Государственную Программу о надежном обеспечении населения продуктами питания на 2008-2015 годы». Президентом были утверждены «Государственная Программа по экономическому развитию и сокращению бедности в Азербайджане» (2003 - 2005 гг.), «Государственная программа по развитию малого и среднего предпринимательства» (2002-2005гг.), «Государственная Программа по социально-экономическому развитию регионов Азербайджана» (2004–2008 гг.), сопутствующие этим программам распоряжения и указания Президента о финансовой и технической поддержке фермерских хозяйств.

Ретроспективный анализ производства в сельском хозяйстве нам позволяет сделать вывод, что в 2003- 2007 годах в аграрной сфере реальный среднегодовой рост продукции обеспечивался на уровне 4,5%. В результате проведенных реформ, в свете развития агропромышленного комплекса и улучшения продовольственного обеспечения в республике создана законодательная база, соответствующая принципам развития рыночной экономики. В результате ликвидированных совхо-

зов, колхозов, приватизации земли и государственных предприятий было зарегистрировано на январь 2007 года 2518 хозяйств, из них 2456 хозяйств индивидуальных предпринимателей, остальные относятся к государственным сельскохозяйственным кооперативам (в том числе 2 колхоза), так из общего числа сельскохозяйственных предприятий частный сектор составляет 98%. Поддержка Президента и Правительства Республики, международных организаций может обеспечить положительную динамику отечественного производства, которая решила бы проблему продовольственной безопасности в республике, при условии интенсивного пути развития, так как экстенсивный путь предполагает увеличение производства за счет привлечения дополнительных природных и материальных ресурсов, которые, как известно, имеют ограниченность использования. Говоря о привлечении дополнительных природных ресурсов, имеется ввиду баланс земли, пригодный для развития отраслей сельского хозяйства, баланс воды, которые в республике имеются в достаточном количестве, чтобы обеспечить населению продовольственную безопасность на долгосрочный период времени, при условии рационального и интенсивного использования ими.

*аспирант Исмаилов Б.Д.
НИИ экономики и организации
сельского хозяйства*

Ценовое регулирование сельскохозяйственного рынка в условиях глобализации

Необходимость ценового регулирования в аграрном секторе обусловлено рядом факторов, к которым относятся: 1. Низкая эластичность спроса на сельскохозяйственную продукцию. В силу этого изменение цен слабо отражается на спросе на эту продукцию. При этом падение спроса или расширение предложения приводит к падению или неустойчи-

вости доходов производителей. 2. Сезонность производства. Основное предложение продукции приходится на период уборки урожая, а спрос распределен по времени более равномерно. Задача регулирования — препятствовать снижению цен в период роста предложения и ограничивать колебания (всплеск) цен в межсезонный период. 3. Высокий уровень зональной дифференциации затрат, не полностью учитываемый в зональных ценах, что не позволяет эффективно использовать ценовые механизмы дифференциальной ренты. 4. Высокая конкурентность на рынке сельскохозяйственных продуктов и сильная власть монополий в отраслях, обслуживающих производство, переработку и реализацию аграрной продукции. Следствием является значительный диспаритет цен, что приводит к перераспределению прибавочного продукта в пользу промышленных отраслей.

Рассматривая сложившуюся в сельском хозяйстве ситуацию с позиций продовольственной безопасности страны, следует отметить, что, не обеспечивая должного развития сельского хозяйства, Азербайджан может попасть в продовольственную зависимость от других государств. В сложившейся ситуации внешнеэкономическая политика в агропромышленной сфере должна быть направлена на защиту внутреннего рынка продовольствия и сельскохозяйственной техники, то есть, носить явно протекционистский характер. При этом следует использовать методы защиты рынка, применяемые в мировой практике: таможенные пошлины, экспортные и импортные квоты и другие. Но все эти меры будут малоэффективными без решения проблемы диспаритета цен. Роль государства в регулировании развития сельского хозяйства Азербайджана должна заключаться: в разработке эффективной программы защиты внутреннего рынка удобрений, семян, сельхозтехники и ГСМ; в создании фонда государственной закупки сельскохозяйственной продукции; в создании условий для расширения процесса диверсификации в сельском хозяйстве, как горизонтальной, так и вертикальной.

Главная цель государственного регулирования ценообразования — достижение с помощью цен такого уровня доходности производства, который бы учитывал интересы сельскохозяйственных производителей, переработчиков, потребителей и общества в целом. Поэтому государство становится посредником в решении проблем ценового равновесия. Также регулирование должно быть направлено на снижение инфляционного роста цен, ограничение монополизма производителей. Достижение определенных социальных результатов в виде доступных и устойчивых цен на качественные продукты питания, устранение угрозы продовольственной безопасности.

Государственная ценовая политика проводится на основе сочетания двух основных форм регулирования рыночных отношений: административное (прямое) регулирование и экономическое (косвенное) регулирование. Для Азербайджана приемлемо по — нашему мнению сочетание двух форм регулирования цен. Административное регулирование ценообразования предполагает: прямое установление или изменение цен путем введения прейскурантных цен, «замораживания» рыночных цен; установление правил для предприятий, в соответствии с которыми последние сами устанавливают цены и тарифы посредством введения предельного уровня цен на отдельные товары, регламентации отдельных параметров цены (рентабельности, нормы прибыли, надбавок, налогов, пошлин и т.д.); запрет на недобросовестную конкуренцию и монополизацию рынков путем введения фиксированных цен, недопущение демпинговых цен и ценовой дискриминации. Для осуществления указанного регулирования принимаются законы и нормативные документы. Экономическое регулирование ценообразования — это система мер, влияющих не на цены непосредственно, а на факторы ценообразования, которые носят макроэкономический характер. Меры косвенного регулирования включают: регулирование государственных расходов и бюджетного дефицита; совершенствование нало-

гообложения предприятий и потребления; регулирование денежного и валютного обращения; изменение норм оплаты труда; контроль и регулирование доходов и расходов населения; регулирование учетной ставки; установление норм амортизации.

Для эффективного ценообразования необходимо осуществлять оптимальное сочетание рыночного саморегулирования и государственных способов регулирования цен, расширять применение экономически обоснованных договорных цен.

В целях финансового обеспечения экономического развития сельского хозяйства Азербайджана необходимо определить уровень пороговых или гарантированных цен государственным ведомственным органом. Основные усилия ведомственного государственного органа должны быть направлены на справедливое распределение прибыли между предприятиями разных отраслей сельского хозяйства. Так с учетом большей фондоемкости, сезонного характера работ, более продолжительного периода производства, влияния погодных условий и большего риска уровень рентабельности нормально работающих сельскохозяйственных предприятий должен быть больше, чем на предприятиях других отраслей АПК. По расчетам специалистов экспертов в сельском хозяйстве он должен составлять 25-50%, в перерабатывающих сельскохозяйственную продукцию предприятиях 15- 25%, в торговле — 7-12%. По-нашему мнению, уровень гарантированных цен может быть ориентирован на предполагаемый уровень рентабельности, уровень рентабельности может быть различным в зависимости от необходимости и выгоды производства отдельных видов сельскохозяйственной продукции.

*дис. Алекперова Ф.Р.
(АзГЭУ)*

Направления повышения конкурентоспособности банковской системы Азербайджана в условиях глобализации

1. Глобализационные процессы постоянно вносят изменения в развитие мирохозяйственных связей, оказывая влияние не только на деятельность транснациональных банков и компаний, но и на состояние национальной экономики различных стран мира. С усилением этих процессов растет банковский капитал и активы, происходит укрупнение финансово-кредитных институтов и обострение конкуренции в банковском деле. При этом вовлечение национальных банковских систем в глобальные процессы усиливают межбанковскую конкуренцию, повышает риски банковской деятельности и диктует необходимость скорейшего решения стоящих перед ними проблем.

Проблемы банковской системы Азербайджана можно свести к следующему. Во-первых, отечественные банки в недостаточной мере выполняют функции трансформации сбережений в инвестиции. Во-вторых, имеет место недостаточный уровень кредитования реального сектора экономики и развития банковской инфраструктуры. В-третьих, ограниченность кредитных ресурсов обусловила низкий уровень ликвидности коммерческих банков. В-четвертых, банковский сектор характеризуется слабой конкуренцией неравномерным распределением банковских услуг по стране. Тем самым, можно утверждать, что банковская система республики пока не получила реальных выгод от глобализации мировых финансовых рынков.

2. Трансформация национальных банковских систем в условиях глобализации формирует такие тенденции как унификацию правил игры на мировом рынке банковских

услуг; либерализацию банковского рынка; углубление интернационализации банковского капитала; появление мирового виртуального рынка банковских услуг; усиление банковской конкуренции; протекционизм; укрепление роли международных организаций и транснациональных банков в мировой экономике и формирование глобальной банковской инфраструктуры.

3. Банковская глобализация является отдельным направлением экономической глобализации. Сущность банковской глобализации проявляется через ее индикаторы, характеризующие степень глобализации банковского сектора страны. Индикаторы банковской глобализации позволяют идентифицировать изменения в банковском секторе страны, вызванные процессами банковской глобализации. Хотя банковская глобализация имеет общие черты во многих странах, модели ее развития отличаются. На основе критерия, базирующегося на характере импортирования банковских институтов, можно выделить четыре модели развития банковской глобализации в разных странах: быстро проникающая с высокой скоростью и степенью охвата банковской системы, характерная для стран после экономических реформ или смены экономической модели; умеренная, «разумная», связанная с подготовкой национальной банковской системы к включению в процессы глобализации с высокой скоростью воздействия процессов глобализации на банковскую систему страны, менее рискованная, с элементами протекционизма; скользящая, то есть с очень низкой скоростью и слабым воздействием процессов глобализации на банковскую систему страны; наследственная, при которой банковская система – продукт колониализма и не имеет национальных черт. Выявление названных моделей позволяет охарактеризовать тенденции развития банковских систем отдельных групп стран с позиций выбора оптимальной стратегии развития национальной банковской системы Азербайджана.

4. В числе индикаторов банковской глобализации, характеризующих степень глобализации банковского сектора страны целесообразно, на наш взгляд, выделить следующие:

- присутствие местных банков на зарубежных рынках банковских услуг;
- присутствие иностранных банков в национальной банковской системе;
- оборот заграничных банковских активов и пассивов на национальном рынке;
- степень внедрения международных стандартов финансовой отчетности и унификации правил ведения банковского бизнеса;
- степень использования новой информационной технологии и наличие высококачественных продуктов в банковской системе;
- участие центрального банка в международных банковских сообществах и других организациях.

Практическое использование приведенных показателей позволяет качественно оценить степень глобализации банковского сектора страны и установить слабое присутствие азербайджанских банков на зарубежных банковских рынках; увеличение доли и оборота иностранных банков в банковской системе республики.

5. В условиях усиления процессов банковской глобализации в комплексе мер по повышению конкурентоспособности банковской системы Азербайджана, направленных на увеличение эффективности ее функционирования, рекомендуется, в частности, создать:

- Централизованную систему обеспечения безопасности банков, содействующую снижению банковских рисков и способствующую расширению клиентской базы;
- Фонд банковского содействия развитию экономики, ресурсы которого должны формироваться за счет средств Государственного Нефтяного Фонда Азербайджанской Республики, что будет содействовать перераспределению доходов

нефтегазового комплекса в масштабах страны посредством кредитования других сегментов экономики без привлечения иностранных банковских ресурсов.

6. Согласование широких пределов открытости национальной банковской системы страны не означает ослабление намерений жестко конкурировать с иностранными банками, особенно на первых этапах работы в условиях членства Азербайджана в ВТО, когда западные банки имеют больше шансов преуспеть в некоторых сегментах: на фондовом рынке, на рынке лизинговых операций, на рынке консультативных услуг и аудита, на которых у них больше опыта, выше международный авторитет. Как показал анализ зарубежного опыта, национальные банки могут обладать отдельными преимуществами по отношению к нерезидентам на местном рынке. Эти преимущества необходимо активно использовать в процессе нарастания финансовой глобализации и расширения присутствия иностранного капитала на национальном рынке. Именно поэтому для эффективной адаптации к конкуренции с иностранными банками отечественным кредитным организациям необходимо использовать свои конкурентные преимущества, такие как гибкость в принятии решений, наличие филиальных сетей в регионах, более высокие процентные ставки по депозитам.

7. Активность иностранных банков в Азербайджане будет расти по мере повышения прозрачности экономики, улучшения правовой инфраструктуры, изменения других качественных экономических и политических параметров в стране. Это должно привести к снижению рисков. При этом данный процесс не может протекать быстро: потребуются минимум 3-4 года. Главное, чтобы к моменту, когда отечественный рынок будет наиболее привлекателен для иностранных банков, успеть создать эффективную национальную банковскую систему, способную противостоять зарубежной конкуренции. Для этого предстоит: улучшить корпоративное управление, повысить до мировых стандартов банковский

менеджмент; сформировать альянсы со всеми заинтересованными субъектами рынка (банковским сообществом, государством, клиентами, потенциальными бизнес-партнерами из смежных отраслей финансовых услуг); активнее сотрудничать с иностранными банками и инвесторами. Как свидетельствует опыт иностранных компаний и новейшие исследования в области стратегического менеджмента, основа успеха отечественных банков в повышении их конкурентоспособности, в первую очередь, лежит «внутри» них самих. Внешние факторы, такие как параметры роста рынка, степень конкуренции, законодательные и регулятивные рамки, другие макроэкономические и политические факторы, конечно, также должны учитываться, но, как показал анализ, имеют второстепенное значение.

Резюме

Пути повышения техника экономического уровня промышленного производства в Азербайджане

Статья посвящена исследованию повышения техника экономического уровня промышленного производства. В ней анализируются объем инвестиций в промышленный сектор и обосновываются необходимость привлечения инвестиций с целью создания новой материально технической базы производства, изучаются вопросы развития инновационной деятельности, выявляются причины низкого уровня производства промышленных предприятий и указываются пути повышения техника экономического уровня промышленного производства.

MÜNDƏRİCAT

<i>Hacıyev Ş.H.</i> Giriş sözü.....	.....
<i>İbrahimli F.</i> Məruzələr.....	.....
<i>Bayramov Ə.İ.</i> İqtisadi inkişaf tarixi müstəvidə: metodoloji yanaşmanın konseptual problemləri.....	.....
<i>Mustafazadə T.T.</i> Qərb və Şərq sivilizasiyalarının sosial-iqtisadi inkişafında oxşar və fərqli cəhətlərə dair.	.....
<i>Dalğatov A.G.</i> Postsovetское общество: от уравни- тельной бедности к резкой поляризации.....	.....
<i>Mehmet Yazıcı.</i> Görüş bildirimi.....	.....

I BÖLMƏ

İqtisadi fikrin təkamül tarixi

<i>Mejbullayev M.X.</i> İqtisadi inkişafın tarixi dövrləş- məsinin təhlilinə müasir baxış.....	.....
<i>Kidirniyazov D.S., Lысенко Ю.М.</i> К вопросу об этапах социально-экономического развития Дагестана.....	.....
<i>Cəfərov H.F.</i> Azərbaycanın qədim dövr iqtisadiyya- tında metallurgiya və metalişləmənin rolu.....	.....
<i>Kapııтык A.И., Трухов В.А.</i> Этапы развития организационной структуры потребительской кооперации Беларуси.....	.....
<i>Akbubulayev N., Mustafazadə T.T.</i> Kirgizistan Cumhuriyyetinde Bağımsız Denetimin Gelişmi ve Karşılaşılan Sorunlar.....	.....
<i>Гашимов P.P.</i> К вопросу об уровне социально- экономического развития народов Дагестана в пер- вой половине XIX века (проблемы формационного и цивилизационного подходов).....	.....
<i>Тагиров К.Т.</i> О вопросах изучения и структу- ризации курса истории экономической жизни.....	.....
<i>Исмаилова A.M.</i> Противоречия и кризис россий- ского варианта капиталистической модернизации в	.....

конец XIX – начале XX в.....

Наси́ева З.Ə. Ханlıqlar dövründə sosial-iqtisadi münasibətlər probleminin tarixşünaslıǵına dair (Qarabağ xanlıǵının nümunəsi üzrə).....

Джафаров Г.Ф., Джафарова Д.Г. Некоторые аспекты культурно-экономических связей Азербайджана в древности.....

Мəтмədova İ.М. Ханlıqlar dövründə Azərbaycan əhalisinin başlıca məşğuliyyət növləri.....

Гасан-заде Д.Г. Роль Ост-Индской компании в создании Британской колониальной империи.....

Нəсəнова N.F. Milli iqtisadiyyat və qloballaşma.....

Муганлинский Р.А. Обстоятельства проникновения московской компании в государство сефевидов в английских источниках XXI века.....

Quliyev A.A., Quliyeva İ.S., Mustafazadə T.T. İqtisadi mühit haqqında təlimlər.....

Gözəlova Y.C. Avropanın iqtisadi inkişaf mərhələləri (V – XVII əsrlər).....

Quliyeva N.T. Elmi-texniki tərəqqi və sənaye səmiiyyəti nəzəriyyəsinin təkamülü haqqında.....

Qurbanova S.Ə. Əməyin təşkili konsepsiyasının tarixi təkamülü.....

Кулиева Ш.Т. Концептуальные вопросы историко – экономических процессов.....

Мəтмədov M.H. İqtisadi nəzəriyyənin tərkib hissəsi kimi idarəetmə elminin inkişafı.....

Mahmudov H.R. Dünya iqtisadiyyatının müasir inkişaf mərhələsi türkdilli ölkələrin iqtisadi inteqrasiya zəminlərinin yaranması kontekstində.....

Наси́лиев O.M. Müasir dövrdə Azərbaycanda regional siyasətin davamlı inkişaf aspektindən təkmilləşdirilməsinin konseptual əsasları.....

Мəтмədли M. Azərbaycanda XVIII əsr – XIX əsrin I yarısında gömrük vergi rüsumlarının tətbiqi tarixi.....

Atakişiyev R.B. Şərq iqtisadi fikir tarixində sahibkarlıq məsələləri.....

Наджафова З.Б. Анализ экономического цикла на современном этапе развития экономики.....

Quliyev İ.Q. Aqrar sferada qiymətlərin dövlət tənzimlənməsi təcrübəsi.....

Musayeva R.A. Dövlət bölməsinin fəaliyyəti iqtisadiyyatın dövlət tənzimlənməsinin mühüm vasitəsi.....

II BÖLMƏ

Müasir qloballaşma prosesi və iqtisadi inkişaf paradıqması: yeniləşmə zəruriliyi

Beyhan Asma, Dr. Bahar Güneş. Globalleşen dünya ekonomisiyle birlikte cerayan eden tarihi süreç içindeki türk-rus ekonomisindeki ilişkiler.....

Əhmədov M.A. Qloballaşma şəraitində Azərbaycanda davamlı inkişaf konsepsiyasının formalaşdırılmasının prioritetləri.....

Гаджиев А.А. Глобализация тенденции развития социально - экономических систем.....

Otur Şakir Babaoğlu. Globallaşmanın siyasal və kültürel etkileri.....

Джамилев М.Р. Теория стадий развития и национальная модель экономики Азербайджана.....

Nesrin Güllüdağ, Berkan Hamdemir, Aysun Laçin. Küreselleşme, dil ve ulus devlet.....

Abbasov A.B. Keçid dövründə biznesin restrukturizasiyası məsələləri.....

Наси́зadə E.M. Beynəlxalq maliyyə və qloballaşma.....

Rəhmanov F.P. Qloballaşma şəraitində sosial siyasətin investitsiya mexanizmlərinin təkmilləşməsi.....

Муталимов В.А. Тенденции глобализации в условиях мирового экономического кризиса.....

Джалилова Н.М. Глобализация – как стадия

цивилизационного развития.....
Бегулова М.М. Туризм Карачаево-Черкесской республики в аспекте глобализации.....
Насанов Н.Ә. Qloballaşan dünyada beynəlxalq valyuta sisteminin əhəmiyyəti.....
Abbasov S.A. Qloballaşma şəraitində müəssisənin maliyyə strategiyasının işlənilib hazırlanması.....
Əlirzayev K.İ. Böhran şəraitində Azərbaycanın sosial-iqtisadi inkişaf problemləri.....
Bərxudarov M.İ. Dünya hökranlığının geoiqtisadi müstəbiyə keçməsi qanuni: mahiyyəti, Cənubi Qafqaz və Mərkəzi Asiya regionunda təzahürü.....
Əliyeva G.T. Qloballaşma şəraitində Azərbaycan sənayesinin restrukturizasiyası məsələləri.....
Новрузова З.Р. Укрепление экспортного потенциала Азербайджана в условиях глобализации .....
Pənahova G.M. Milli iqtisadiyyatın iqtisadi təhlükəsizliyinin təmin edilməsi davamlı inkişafa keçidin mühüm şərtidir.....
Quliyev V.M. İqtisadiyyatın qloballaşması şəraitində sosial bərabərsizliyin azaldılması problemləri.....
Novruzova V.X. Qloballaşma şəraitində Azərbaycanda kimya sənaye müəssisələrinin yaranma tarixi və yeni inkişaf mərhələsinə təsiri.....
Əliyev O.A. Müasir ödəniş və hesablaşma sistemləri: dünya tendensiyaları və Azərbaycanda inkişaf problemləri.....
Мурашудли Ф.Ф. Мировой финансовый кризис и изменение Акцентов в рейтинговых оценках банковской системы.....
Ханларов Д.Ә. Эффективное посредничество между таможенной системой и участниками внешне-экономической деятельности.....
Orucov X.H. Müasir qloballaşma prosesi şəraitində ekoloji mədəniyyətin əhəmiyyəti.....

Новрузова С.Т. Обеспечение продовольственной безопасности в условиях глобализации.....
Исмаилов Б.Д. Ценовое регулирование сельскохозяйственного рынка в условиях глобализации.....
Алекперова Ф.Р. Направления повышения конкурентоспособности банковской системы Азербайджана в условиях глобализации.....

**“Dünya iqtisadiyyatının inkişaf mərhələləri:
tarixilik və müasirlik”
mövzusunda beynəlxalq konfrans
15-16 may**

*Çapa imzalanıb . . . 2009. Kağız formatı 60x84 1/16.
Həcmi . . . ç.v. Sifariş . . . Sayı . . .*

---

*" İqtisad Universiteti " nəşriyyatı.
AZ 1001, Bakı, İstiqlaliyyət küçəsi, 6*
